

Tonči Šitin

**KARAKTERISTIKE RAZVITKA SINDIKALNOG
POKRETA U DALMACIJI DO 1920. GOD.**

Karakteristike razvitka sindikalnog pokreta u Dalmaciji do 1920. godine

TONČI ŠITIN

Filozofski fakultet u Zadru, SFRJ

UVOD

Znanstvenom istraživanju povijesnog razvoja sindikalnog pokreta na području Hrvatske u razdoblju do prvoga svjetskog rata, a naročito u razdoblju između dva rata, u posljednje se vrijeme posvećuje sve veća pažnja. Pogotovo se to odnosi na istraživanje revolucionarnih sindikata, onih koji su djelovali kao sastavni i najmasovniji dio socijalističkog (komunističkog) radničkog pokreta, zbog toga što su imali izuzetno važnu ulogu u ekonomskoj i političkoj borbi radnika s građanskim društvenim sistemom i brojnim političkim snagama koje su pokušavale postići što snažniji utjecaj na radništvo radi potiskivanja revolucionarnih intencija njegove borbe. Historičari sindikalnog pokreta Hrvatske, u prvom redu J. Cazi (s desetak nezaobilaznih knjiga, pisanih kao pouzdana povijesna publicistika, u kojima sistematski obrađuje povijest komunistički orijentiranih sindikata) i B. Janjatović (s nizom analitičkih znanstvenih radova u kojima je često ostvaren prodor u nova istraživanja pojedinih događaja, procesa ili složenih odnosa unutar heterogenog sindikalnog pokreta, s naglaskom na razdoblju poslije 1929. godine, uz temeljitu monografsku obradu Hrvatskog radničkog saveza), s težištem svojih istraživanja pretežno na složenim problemima povijesnog razvoja revolucionarnih sindikata što, uz započeta istraživanja ostalih struja u sindikalnom pokretu i vrijedne doprinose ostalih istraživača, čini podlogu za aktualnu izradu sintetičkog pregleda razvitka cjelokupnoga sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju. Analiza historiografskih istraživanja u oblasti radničkog i komunističkog pokreta u Dalmaciji u međuratnom razdoblju bjelodano pokazuje da su dosadašnji rezultati više nego skromni. Ne samo da nedostaju monografski radovi i znanstveno utemeljena obrada revolucionarnoga radničkog pokreta u Splitu i ostalim većim gradovima, već gotovo da i ne postoje analitičke rasprave i članci u kojima bi se barem faktografski prezentirali relevantniji događaji iz bogate povijesne riznice dalmatinskog radničkog pokreta. U oskudnoj literaturi o radničkom pokretu

dominiraju uglavnom publicistički i memoarski radovi s nizom nepreciznosti i većim ili manjim zaobilaženjem utvrđenih povijesnih činjenica. Ne ulazeći ovdje u razloge odgode sistematskih znanstvenih istraživanja, ostanimo tek pri konstataciji da je interes za proučavanje povijesti radničkog pokreta u Dalmaciji očigledno opao i, što je još gore, da je sve manje mladih profesionalnih historičara koji se uključuju u njegovo istraživanje.

Uz činjenicu što se naša znanstvena historiografija u posljednje vrijeme s uspjehom bavi istraživanjem sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju (spomenimo još autore: Lj. Petrović, I. Jelić, M. Kolar-Dimitrijević, M. Uradin, V. Cecić, M. Sobolevski i dr.), a takva je situacija i u cijeloj Jugoslaviji (spomenimo samo istaknutije autore: A. Hadžirović, N. Šarac, V. Nedimović, M. Milenković, N. Jovanović, D. Živković, M. Stiplovšek, D. Kecić, M. Palić, J. Bojović, O. Ivanovski i dr.), u radovima spomenutih autora nalazimo veoma malo podataka koji se odnose na Dalmaciju. Problemi razvitka sindikalnog pokreta pod utjecajem SRPJ(k), odnosno KPJ, na tom području samo su marginalno dodirivani, bilo da je riječ o širim pregledima povijesti radničkog i komunističkog pokreta, radovima publicističkog karaktera ili o više ili manje naučnim radovima o razvoju sindikalnog pokreta. Nekolicina autora koji su pisali o međuratnom razdoblju povijesti radničkog pokreta u Dalmaciji, neusporedivo veću pažnju poklanjali su političkoj komponenti radničkog pokreta, odnosno povijesti socijalističke (komunističke) partije, dok je uglavnom zanemaran sindikalni pokret — premda jednako važna karika jedinstvene klasne borbe radnika. Još 1959. godine D. Gizdić objavio je u sklopu svoje prve knjige ratnih bilješki i zapisa »Dalmacija 1941«, svojevrsni »Kratki pregled borbe radničke klase u Dalmaciji do 1941. godine« (str. 13—95) u kojemu kao istaknuti sudionik uglavnom fragmentarno navodi mnoge podatke iz povijesti socijalističkog i komunističkog radničkog pokreta. Pregled je pisan publicistički, a autor se mjestimično koristio i izvornim dokumentima kojima, na žalost, ne navodi porijeklo. Bez obzira na to što se autoru može uputiti niz ozbiljnih zamjerki zbog mjestimično isuviše subjektivnog pristupa i faktografskih grešaka, što je zbog tadašnjeg razvoja historiografije na tom području donekle i razumljivo, bio je to dugo vremena jedini, a i danas, u mnogo čemu, nezaobilazan izvor u kojemu je sintetizirano dugo i značajno razdoblje dalmatinskoga radničkog pokreta.

I u radu »O razvoju dalmatinske cementne industrije i o klasnoj borbi u njoj do početka narodnooslobodilačke borbe« (Zbornik IHRPD, br. 1, Split 1970, str. 147—164), D. Gizdić uz podatke o proizvodnji cementa piše o štrajkaškim i ostalim akcijama radnika u Solinskom bazenu od početka stoljeća do Obznane i kasnije, koristeći se također citatima iz ondašnje radničke štampe.

Doprinos izučavanju političkog i sindikalnog dijela radničkog pokreta do kraja 1920. u Dubrovniku dao je M. Kapović u radu: Radnički pokret u Dubrovniku 1874—1941 (Dubrovnik 1985, str. 5—213), koji se temelji na arhivskim izvorima i pisanju štampe.

O sindikalnoj aktivnosti radnika pod utjecajem KPJ u Omišu piše, pretežno na osnovi radničke štampe i sjećanja, J. Stanić u inače faktografski bogatoj knjizi: *Radnički pokret i socijalistička revolucija na području Omiša 1900—1950* (knj. I, Split 1981, str. 9—80).

Problematikom sindikalnog pokreta u Dalmaciji u razdoblju između dva rata bavi se T. Šitin, a u radovima »Razvoj revolucionarnog radničkog pokreta u Splitu« (*Pogledi*, 20—21/1966—67, str. 141—165); »Revolucionarni radnički pokret u Dalmaciji u vrijeme djelovanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije« (*Zadarska revija*, 5—6/1979, str. 461—482) i »Ostvarivanje jedinstva radničke klase Dalmacije putem sindikalnog organiziranja i djelovanja sindikata« (*Pogledi*, 3/1981, str. 63—88) mogu se naći podaci relevantni za našu temu.

Dodamo li na kraju ovog pregleda i to da je možda još u ponekoj knjizi (npr. S. Kvesića, *Hvar između dva rata*, Zagreb, 1969), članku (npr. A. Artića, *Prilike u Zadru od 1918. do 1941*, *Zadar*, zbornik, Zagreb 1964, str. 301—318) ili prigodnom govoru ostao zabilježen neki detalj interesantan radi faktografske rekonstrukcije pojedinih događaja, možemo slobodno zaključiti da povijesti radničkog pokreta Dalmacije, u izuzetno značajnom razdoblju njegova klasno-političkog konstituiranja i organizacionog povezivanja s ostalim revolucionarnim pokretima u zemlji, regionalna pa i lokalna historiografija nije do sada posvećivala gotovo nikakvu pažnju.

Drugačije je s istraživanjem razdoblja od kraja 19. stoljeća do prvoga svjetskog rata. Sudeći po broju objavljenih znanstvenih radova, čini se da je interes za istraživanje toga razdoblja bio neusporedivo veći, a uočljiv je u nekih istraživača i interes za obradu sindikata Dalmacije u komparaciji s ostalim dijelovima Hrvatske u dualističkoj Monarhiji. Iz relativno široke fronte istraživača koji su dali određene prinose historiografiji radničkog pokreta Dalmacije u naznačenom razdoblju izdvojit ćemo D. Foretića, najmarkantnijega regionalnog istraživača koji je brojnim analitičkim priložima obradio bitne aspekte povijesti radničkog pokreta u Dalmaciji od prvih početaka radničkog organiziranja do 1918. godine. Ipak, Foretić je pokazivao posebni interes za ekonomsku i političku povijest, a u njegovim radovima nalazimo također vrijedne podatke o strukturi, položaju, ekonomskoj i klasno-političkoj borbi malobrojne radničke klase (Bibliografija radova D. Foretića, *Zadarska revija*, IV/1981, str. 320—322). Problematikom sindikalnog pokreta, u okvirima raznovrsnog i širokoga znanstvenog interesa, bavio se i V. Oštrić. U većem broju poticajnih analitičkih priloga Oštrić se dotiče i sindikalne komponente jedinstvenoga socijalističkog radničkog pokreta, upozorava na specifične dalmatinske karakteristike ambivalentne socijalističke političke prakse (Trst—Beč) i svekoliko ukrštavanje različitih idejnih i praktično političkih utjecaja preko često zanemarenih dualističkih međa (Bibliografija radova V. Oštrića, *ČSP*, 1/1982, str. 150—162).

Dosadašnja istraživanja, koja se direktno ili indirektno odnose na sindikalni pokret do 1918. godine, ipak upućuju na potrebu daljnjeg širenja i produbljavanja znanstvenog interesa ne samo za cjelinu sindikalnog pokreta već i svaku njegovu komponentu u okvirima regional-

nih istraživanja čime se zasigurno stvara pouzdana osnovica za izradu opsežnije sinteze sindikalne povijesti u Hrvatskoj i šire.

Činjenica da sindikalna komponenta radničkog pokreta u Dalmaciji u promatranom razdoblju ipak nije bila predmetom posebnog interesa znanstvene historiografije i povijesne literature uopće, znatno je utjecala na zadatak i karakter ovog rada. Posebnu poteškoću predstavlja i to što do sada nisu bila obrađena mnoga pitanja idejnoga, političkog i organizacionog razvitka Komunističke partije u Dalmaciji, pa je bilo neophodno istražiti i niz problema u njezinom razvitku, imajući na umu da je zapravo nemoguća stroga podjela između političke i ekonomske borbe.

Osnovna je namjera ovog rada da na osnovi korištenja relativno bogate, ali fragmentarne i po mnogim arhivima rasute, izvorne povijesne dokumentacije (objavljene i neobjavljene), literature, suvremene radničke štampe (sindikalna i partijska, kao i građanska, štampa zapravo su postale najvažniji izvor za istraživanje sindikalnog pokreta) i memoarske građe (često i jedini izvor koji se, dakako, treba kritički i s rezervom koristiti), istakne neke osobitosti u razvitku sindikalnog pokreta u Dalmaciji do donošenja Obznane potkraj 1920. godine i obogati sliku naših saznanja o različitim i specifičnim rješenjima i putovima artikulacije revolucionarne sindikalne prakse i radničkog pokreta u složenim uvjetima razvitka jugoslavenskoga komunističkog i radničkog pokreta. Uzimajući u obzir nezamjenjivu ulogu sindikata u ukupnoj borbi radničke klase za temeljite socijalno-ekonomske promjene, željeli bismo upravo osvijetliti značenje samoprijegornog rada i utopijsku zanesenost dalmatinskih težaka i malobrojnih radnika izazovom revolucija u gotovo dramatičnom razdoblju koje je naglo otkrivalo neslućene, ali i opasno varljive mogućnosti. Inspirirane revolucionarnim programom Komunističke partije i vitalnom političkom praksom njezinih sindakata, egzistencijalno nestabilne radničke mase Dalmacije gledale su na svoj konkretan društveni angažman kao na organski dio sveopće transformacije građanske socijalne zbilje. Promicanje komunističkih vizija bez njihove organizirane sindikalne djelatnosti ostalo bi zabilježeno tek na papiru, a u puku revolucionarnu frazu pretakao bi se partijski program bez oslonca na motiviranu strukovnu borbu.

I. OBILJEŽJA SOCIJALISTIČKOG POKRETA U DALMACIJI DO KONGRESA SINDIKALNOG UJEDINJENJA 1919. GODINE

O dalmatinskoj privredi i strukturi stanovništva pod austrijskom upravom

Organizirani sindikalni pokret na području Dalmacije razvija se potkraj 19. i na početku 20. stoljeća na podlozi ograničenoga privrednog razvitka i nepovoljnih društveno-političkih prilika što je imalo bitnog utje-

caja na širinu i fizionomiju radničkog pokreta. Odlukom Bečkog kongresa Austrija je 1814. godine ponovo dobila Dalmaciju koja je geografski obuhvaćala područje od otoka Grujice kod Lošinja na zapadu do zaseoka Banković kod Spiča na jugu, odnosno od rta Kusače na otoku Grguru iznad Raba na sjeveru do Spiča (i njega od 1878. godine) na jugu. Po austrijskim zakonima (općinski pravilnici) iz 1822. i 1865. godine Dalmacija je bila provincija s ograničenom regionalnom samoupravom (Vlada Dalmacije — do 1852. — pa Namjesništvo kao središte civilne i vojne uprave i pokrajinski Sabor kao zakonodavno tijelo) u centralističkoj Monarhiji. Državnopravno Dalmacija je pripadala Hrvatskoj ali je faktično, u čemu je i smisao kontroverznosti austrijskih i ugarsko-hrvatskih pravnih propisa, bila pod suverenitetom Austrije. Njezin teritorij bio je upravno-politički podijeljen na četiri okružja (Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor), a ona su se dijelila na kotare, odnosno općine. Od 1868. godine provedena je nova administrativna podjela pokrajina na političke (14) i sudske kotare (34), a broj općina povećao se do kraja 19. stoljeća na 86.¹ Ukupna površina Dalmacije bila je 12.831 km², a od toga je tek 268.700 ha bilo pod kulturom ili tek petina ukupnog zemljišta.² Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u Dalmaciji je bilo 645.666 stanovnika, od kojih je 69.005 ili svega 10,7% živjelo u mjestima s više od 5000 stanovnika. To su bili Split s 21.407, Zadar s 14.056, Šibenik s 12.588, Dubrovnik s 8958, Korčula s 6837 i Hvar s 5159 stanovnika. Sudeći po tim podacima proces urbanizacije stanovništva Dalmacije bio je prilično spor, a malobrojna i atomizirana seoska naselja s poljoprivrednim stanovništvom dugo su ostala dominantna vrsta naseljenosti stanovništva.³ Premda je kvaliteta ionako skromne površine obradivog zemljišta bila prilično slaba, u Dalmaciji se čak 83% stanovništva bavilo poljoprivrednom proizvodnjom (vinogradarstvom, maslinarstvom, voćarstvom i industrijskim biljem). Seljaci su uzimali u zakup od veleposjednika male površine zemlje i uglavnom primitivnom obradom dolazili do slabih prinosa koji im nisu omogućivali otkup zemlje od vlasnika. Ukupne obradive površine bile su podijeljene na čak 120.000 ratarskih porodica, od kojih je većina živjela isključivo od neznatnih prihoda sa zemlje.⁴

¹ Usp. F. Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, Zagreb 1953, str. 235—236 i 242—243.

Dalmacija je do 1918. godine obuhvaćala ove kotare: Benkovac, Dubrovnik, Hvar, Imotski, Knin, Korčulu, Kotor, Makarsku, Metković, Sinj, Split, Supetar (Brač), Šibenik i Zadar. V. i D. Foretić, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865—1900), zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, str. 89—90.

² D. Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata, zbornik Hrvatski narodni preporod, n. dj., str. 9.

³ U Dalmaciji je 1910. godine bilo 448 naselja do 500 stanovnika u kojima je živjelo 115.450 uglavnom poljoprivrednih stanovnika, dok je u 385 naselja sa 500—2000 stanovnika živjelo čak 366.907 stanovnika (M. Makale, Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji, Beč 1912, str. 86—89).

⁴ S. Ožanić, Poljoprivreda, Dalmacija — spomen-knjiga, Split 1923, str. 116. U poznatoj »Spomenici težaka splitskih« (Split 1909) nalazimo podatak da je od 18.211 vrti (1551,6 ha) površine pod lozom gotovo trećina, tj. 5504 vrti (4689 ha) slobodno i u vlasništvu težaka. Gotovo isto toliko, 5237 vrti (446,15 ha) ili 29% zemljišnog posjeda, bilo je u rukama crkve. Svećenstvo je od unajmljivanja zemljišta dobivalo više

Tek na početku 20. stoljeća počinje se osjećati nešto jači razvitak industrijske proizvodnje, posebno u oblasti iskorištavanja prirodnih sirovina i bogatstava zemlje. Na financijski poticaj stranog kapitala (uglavnom talijanskoga) i tek manje domaćih poduzetničkih krugova, širi se proizvodnja alkoholnih pića i modernija prerada ribe, podižu se tvornice cementa i nekih grana kemijske industrije (proizvodnja karbida i cijanamida u Šibeniku i Dugom Ratu), a započinje i intenzivnija eksploatacija ugljena u rudnicima u Siveriću i Velušiću kod Drniša. Jačanje industrijske privrede i izgradnja većih tvorničkih kapaciteta uoči rata utjecale su i na strukturu stanovništva, premda je prema statistici iz 1910. godine tek nešto više od 7% ili 31.119 stanovnika Dalmacije živjelo od industrije i zanatstva (neprivrednih radnika i službenika 9459).⁵ O usitnjenosti zanatskih i industrijskih poduzeća svjedoči podatak da je uoči rata u Dalmaciji bilo oko 200 poduzeća s više od 10 uposlenih radnika.

Od 17 austrijskih pokrajina Dalmacija je bila na samom dnu ljestvice privredne razvijenosti i privlačila pažnju austrougarske vlade više svojim strateškim položajem i kulturnohistorijskom egzotikom nego privrednim potencijalima. Trgovina i prometno poslovanje Dalmacije sa zaleđem uvelike je bilo ograničeno nepostojanjem modernije željezničke veze s Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom, a austrijska uprava za vrijeme svoje vladavine nije pokazivala vidniji interes za gospodarski napredak toga područja, kao uostalom ni vodeća Narodna stranka u pokrajini. Prema podacima iz 1910. godine u Dalmaciji je čak 467.475 ili 78% ukupnog stanovništva bilo nepismeno⁶, dok su malobrojna politička, kulturno-prosvjetna i ostala društva bila uglavnom u rukama crkve (bratovštine).

Spomenuta obilježja privredne razvijenosti Dalmacije, agrarna zemlja s nerazvijenim sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, našla su svoj adekvatan odraz i u nepovoljnoj ekonomskoj strukturi stanovništva, posebno radničke klase. Nerazvijenost kapitalizma očitovala se u velikom udjelu obrtničkog radništva u strukturi radničke klase, premda broj industrijskih radnika raste na početku 20. stoljeća usporedo s razvitkom industrije i urbanizacijom većih privrednih središta. Treba, međutim, istaći da je industrijsko radništvo uglavnom nekvalificirano i polukvalificirano, u skladu s tehnološkom razinom najvećeg dijela industrije, i još uvijek čvrsto vezano za selo.

U našem radu pod Dalmacijom razumijevaćemo upravo nekadašnji teritorij austrougarske pokrajine jer je on za sve to vrijeme činio cjelinu u pogledu na aktivnost radničkog pokreta. Prema tome, područje od Raba do Boke Kotorske za nas je konstanta, odnosno jedinstvena pro-

od 60.000 kruna. Agrarni pokret koji je, posredstvom Težačke sloge i uz podršku J. Smodlake, pokušao osloboditi kolone i kmetove agrarne zavisnosti jenjava uoči rata. U isto vrijeme broj iseljenika iz Dalmacije raste na gotovo sto tisuća što čini trećinu cjelokupne radne snage pokrajine (usp. S. Obad, Josip Smodlaka i agrarno pitanje u Dalmaciji uoči prvoga svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1974, str. 57—70; M. Medini, O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920).

⁵ D. Foretić, n. dj. str. 11.

⁶ I. Juras, Pregled gospodarstva i trgovine u Dalmaciji, Zadar 1910, str. 12.

storno funkcionalna cjelina koja se neće mijenjati bez obzira na sve promjene koje su se događale na upravno-administrativnom, privrednom, društvenom i političkom planu od Vidovdanskog ustava nadalje.

Osnivanje i razvoj socijalističkoga radničkoga pokreta u Dalmaciji i njegovo historijsko značenje

Specifični socijalni i agrarni karakter Dalmacije odražavao se i na razvoju socijalističkoga radničkoga pokreta.⁷ On, s obzirom na sve spomenute okolnosti, nije objektivno mogao dosegnuti značajnije razmjere i forme rada masovnih političkih i sindikalnih organizacija kao u industrijski razvijenim zemljama. Nastao potkraj 19. stoljeća pod utjecajem međunarodnoga radničkoga pokreta, socijalistički pokret u Dalmaciji djeluje posredstvom lokalnih i strukovnih grupa radnika, potpornih i kulturno-obrazovnih društava koja ublažavaju neke socijalne probleme i pridonose razvijanju svijesti o opravdanosti integracije radništva. Usporedo sa socijalističkim radničkim organizacijama osnivaju se i društva s izrazitim nacionalnim ili vjerskim obilježjima, i društva pod utjecajem određenih političkih stranaka. Razumije se da je proces idejnog i akcionog sazrijevanja socijalističkoga pokreta bio znatno ometan djelovanjem razjedinjenih i suprotstavljenih političkih partija koje su »uvukle i radnike u svoj vrtlog«, sputavajući širenje »spasonosne socijalističke nauke«.⁸

Formiranjem Socijaldemokratske stranke Dalmacije 1902. godine, koja ne prekida ranije veze s Jugoslovanskom socialno-demokratskom strankom u Sloveniji (1896) i Jadranskom sekcijom talijanske socijaldemokratske stranke Primorja i Dalmacije (1897), započinje period intenzivnijega političkog djelovanja. Istodobno s radničkom socijalističkom strankom u Dalmaciji nastaju i strukovne organizacije, odnosno podružnice strukovnih saveza, koje čine sindikalnu komponentu socijalističkoga radničkoga pokreta. Bečka i tršćanska centrala sindikalnog pokreta, u čijem sastavu djeluju i sindikati u Dalmaciji, zauzele su stanovište političke neutralnosti sindikata i proklamirale strogu odvojenost ekonomske od političke borbe radničke klase. To je razumljivo utjecalo i na dalmatinski strukovni pokret, posebno u vrijeme osnivanja prvih klasnoborbenih radničkih organizacija. S razvitkom kapitalističkih proizvodnih odnosa i promjenom strukture radničke klase, mijenja se i način organiziranja klasne borbe proletarijata, a jedinstvena ekonomska i politička borba mladoga radničkoga pokreta postaje preduvjetom uspješnog suprotstavljanja agresivnoj građanskoj fronti. Pokušaji vlasti i buržoaskih političkih partija da radničke organizacije odvoje od političke borbe i tako otupe oštricu klasne konfrontacije nisu urodili plo-

⁷ Socijalistički radnički pokret ima, još od 90-ih godina prošlog stoljeća, nekoliko svojih organizacionih komponenti: političku (organizacija za političku borbu — Socijaldemokratska radnička stranka), sindikalnu (organizacije za ekonomsku borbu — strukovni sindikati) i poneku dopunsku funkciju (kulturnu, omladinsku, žensku i dr.). Usporedo s organizacijskim razvitkom pokreta dolazi do čvršće povezanosti između organizacija (usp. V. Oštrić, Ostvarivanje povijesne uloge radničke klase, 1. kolo Sindikalne škole Hrvatske, str. 31—33).

⁸ *Sloboda*, Zagreb, br. 14, 8. VIII 1895.

dom. U klasnoj borbi socijalista sindikati postaju masovna baza pokreta i njezin pouzdani oslonac, bez kojega su nezamislive ne samo obrana radnika od neprekidne eksploatacije već i značajnije političke akcije, kao što i sindikati u politički snažnoj socijaldemokraciji nalaze izraz zajedničkih klasnih interesa, najveću zaštitu i garanta učvršćenja njihove socijalističke idejne orijentacije. Već 1910. godine socijalisti Dalmacije usvajaju rezoluciju u kojoj se otvoreno ističe »da je politički i strukovni pokret nerazdvojliv, jer naša borba, kako na političkom tako i na gospodarskom polju ide za oslobođenjem radnog naroda od političke i gospodarske prevlasti kapitalizma«. Zahvaljujući takvoj orijentaciji mogao je biti usvojen i stav da »sve institucije stranačke i strukovne, djeluju pod kontrolom i odgovornosti političkog odbora kao vrhovnog tijela socijalno demokratske stranke u Dalmaciji«. ⁹ Bitna je komponenta koja povezuje sindikalne i političke organizacije zajednička ideološka borba, kao neprijeporna okosnica klasne borbe, s raznolikim oblicima organiziranja proletarijata koji su pridonosili učvršćivanju pokreta u Dalmaciji. Ukratko, klasna borba radničke klase nerazdvojno sjedinjava njezin ekonomski pokret i političku aktivnost s ciljem ukidanja buržoaskog društvenog poretka i ostvarenja socijalizma.

Usprkos određenim slabostima i nedostacima, udruženi i koordinirani naponi političkih i sindikalnih organizacija imali su za posljedicu širenje socijalističkih ideja i osjetniji zamah klasne borbe. U razdoblju do 1914. godine u Dalmaciji bilježimo niz uspješnih ekonomskih štrajkova i tarifnih akcija kojima su organizirani radnici povećavali nadnice i smanjivali radno vrijeme. ¹⁰ Često su izbijali i politički štrajkovi u kojima su radnici zahtijevali priznavanje socijalističkih sindikalnih organizacija, opće pravo glasa, radničko zakonodavstvo, izražavali svoj negativan stav prema militarizmu i dr. Živom i raznovrsnom agitacijom, u kojoj je radnička štampa imala posebno značenje, socijalisti su poticali nezadovoljstvo radnika ekonomskim i političkim odnosima u Austro-Ugarskoj Monarhiji i pridonosili revolucioniranju najširih radnih slojeva društva.

Analiza suvremenih povijesnih izvora upućuje na zaključak da je težište rada i agitacije socijalističkog pokreta u Dalmaciji, zbog nepostojanja kvalificiranog i urbaniziranoga industrijskog proletarijata, bilo uglavnom na obrtničkom radništvu i tek dijelom na nekvalificiranim radnicima regrutiranim iz redova pauperiziranih seljačkih masa, nepismenim i kulturno zaostalim, koji su teško prihvaćali marksističku

⁹ Na skupštini politički i strukovno organiziranog radništva održanoj 17. VII 1910. u Splitu usvojena je rezolucija o povezivanju političkog i strukovnog pokreta i izabran politički odbor SDS u Dalmaciji. U to vrhovno rukovodno tijelo pokreta izabrani su: Jerko Tartaglia, Jakov Gabrić, Vice Prkušić, Jerko Dorbić, Paško Aljinović, Duje Matošić i Hubert Hajer (*Istorijski arhiv KPJ*, dalje: IA KPJ), tom IV, Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri 1892—1919, Beograd 1950, str. 185—186).

¹⁰ Prema austrijskim statistikama u Dalmaciji je u razdoblju od 1896. do 1911. godine bio 41 štrajk s ukupno 5116 štrajkaša. Najveći broj štrajkova vodili su rudari, građevinari i radnici u trgovini i saobraćaju uglavnom radi povećanja nadnica i poboljšanja uvjeta života (*D. Foretić*, Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, *Radovi Filozofskog fakulteta*, sv. 2, Zadar 1963, str. 244).

ideologiju i pravila organiziranoga klasnog pokreta. Upravo je takva struktura radništva nalagala više prosvjetiteljski i otvoreno antiklerikalni karakter socijalističkog rada, što je, dakako, znatno umanjivalo njegove domašaje i sputavalo zamah klasnoborbenih akcija. Socijalističku ideologiju radnici su na tom području prihvaćali poneseni žudnjom za drugačijim odnosima i kvalitetom življenja, više nego radi instinktivnih pobuda zaštite ili poboljšanja svojih staleških interesa. Uza sve smetnje i zabrane, posebno socijalističke agitacije, austrijske vlasti, objektivno podržavane protusocijalističkim djelovanjem katoličke crkve i građanskim političkim partijama, nisu uspjele blokirati širenje političke i ekonomske borbe socijalističkoga radničkog pokreta čija uloga u političkom životu Dalmacije uoči rata ubrzano raste.¹¹ Veća aktivnost razvija se u Splitu, gdje djeluje Politički odbor i Medustrukovni odbor radničkih organizacija Dalmacije, u Zadru, Šibeniku, Dubrovniku, Siveriću, Pučišću na Braču, Omišu, Kotoru i još nekim mjestima, premda nisu malobrojni i prekidi rada socijalističkih organizacija. Postotak organiziranih radnika u Socijaldemokratskoj stranci bio je prilično nizak, a rad Političkog odbora kao »vrhovne stranačke inšancije« osjećao se, zbog slabe organizacijske povezanosti i vrlo čestih prekida rada, samo u Splitu. Treba imati na umu da su u Dalmaciji austrijske vlasti formalno dozvoljavale političku aktivnost radničkih društava i organizacija, ali je dane zakonske garancije (pravo udruživanja građana regulirano je zakonom od 15. XI 1867), Namjesništvo sustavno kršilo, stvarajući tako »nesnosne prilike političkog života u Dalmaciji, a napose (ne)prilike u kojima živi radnički pokret [...]«.¹² Zbog toga u toj pokrajini, koja je prema ocjeni samih socijalista »mnogo zaostala prema drugim zemljama«, može se donekle pratiti samo rad sindikalnih organizacija i povjereništava koji su 1913. godine, prema nepotpunim podacima, djelovali u desetak mjesta. U Splitu je registrirano 11 strukovnih organizacija sa 470 članova (izvan organizacija bilo je 329 radnika), u Zadru je u četiri organizacije bilo 218 radnika, u 5 šibenskih podružnica djelovala su 142 radnika, organizacija kamenoklesara u Pučišćima okupljala je 86 članova, u Siveriću je bilo 500 organiziranih rudara (i 500 van organizacije) itd.¹³ Na temelju podataka iz memoarske građe, koje moramo

¹¹ Izvori razne provenijencije upućuju na neprestane progone i hapšenja socijalista za vrijeme austrougarske vlasti. Prve vijesti o suđenju socijalistu Ivanu Lazzariju (predsjedniku prve sindikalne organizacije za Dalmaciju, »Društva radnika i radnica« iz 1897), Marzettiju i još četvorici splitskih radnika zbog proglašenja u kojemu se navodno poziva na otpor, razdražuje narod protiv pojedinih staleža i vrijeđa cara, nalazimo još 1897. godine (*Jedinstvo*, br. 88, 1897).

¹² »Rezolucija o političkom položaju«, usvojena na Trećem kongresu radničkog pokreta u Dalmaciji 1913. godine, *Crveni barjak*, br. 20, 1. V 1919.

¹³ *Crveni barjak*, br. 17, 1913.

Prema podacima koje donosi zagrebačka *Slobodna riječ* na početku 1913. godine bilo je u Dubrovniku 120 strukovno organiziranih radnika (drvodjeljaca 35, zidara 25, krojača 13, postolara 10, pekara 9, brijača 15, kovinara 13) i 180 neorganiziranih radnika (drvodjeljaca 30, zidara 100, postolara 7, pekara 26, brijača 7, kovinara 10). Bez obzira na određene uspjehe, Savez među radnicima za Dubrovnik i okolicu nije uspio okupiti veći broj radnika u Dubrovniku. Tako su izvan socijalističkog pokreta ostali duhanski, tramvajski, električarski, ugostiteljski, pomorski i drugi radnici, koji su znatnim dijelom bili okupljeni u Hrvatskoj radničkoj zadruzi, Dubrovačkom

uzimati s ogradom, Socijaldemokratska stranka u Splitu imala je 1913. godine oko 400 članova, dok je u njezinoj omladinskoj organizaciji bilo 200 članova (u drugim dijelovima Dalmacije 600).¹⁴ Prema drugom izvoru, koji nam se čini prihvatljivijim, sindikalno organiziranih radnika u Dalmaciji uoči rata bilo je 1540, članova SDS više od 300, a omladinaca u samom Splitu 136.¹⁵

Na Trećem kongresu radničkog pokreta Dalmacije, koji je održan u Splitu u ožujku 1913. godine, specifični uvjeti razvitka sindikalne i političke organizacije nalagali su njihovo i formalno objedinjavanje i rješavanje pitanja organizacione vezanosti za talijansku, odnosno jugoslavensku sekciju Socijaldemokratske stranke. Delegirani strukovni tajnici i agitatori spomenutih stranaka zbog nepoznavanja jezika nisu mogli razviti uspješniju propagandu socijalističkih ideja što je, uz ostalo, rezultiralo uspostavom užih veza radničkog pokreta u Dalmaciji sa socijaldemokratskim strankama Hrvatske i Slavonije i Bosne i Hercegovine uz izraženu svijest da se »preko političkih granica, mi osjećamo jednima, jer nas živi i pisani jezik spaja«.¹⁶ Iz tih razloga Treći kongres zaključio je da se dopisivanje sindikalnih centrala u Beču s organizacijama u Dalmaciji obavlja na hrvatskom ili talijanskom jeziku i da se, što je posebno naglašavano, u Međustrukovnom savezu u Splitu postavi profesionalni tajnik radi osiguranja kontinuiteta u radu i održavanja veza između sindikalnih organizacija.¹⁷

Na temelju raspoloživih izvora i literature može se zaključiti da je socijalistički radnički pokret u Dalmaciji od kraja XIX st. do prvoga svjetskog rata postigao takve rezultate koji su nesumnjivo predstavljali značajan korak na putu organiziranja i širenja pokreta klasne borbe radništva. Istina, nije uspio obuhvatiti veći postotak radnika (uoči rata svega oko 10 posto), ali njegovu historijski progresivnu ulogu treba promatrati u kontekstu šire afirmacije i utjecaja socijalističkih ideja na radničku klasu i ostale napredne snage u Dalmaciji. Treba ipak istaći da su dalmatinski socijalisti odmah od početka teško ostvarivali kontinuitet u svom djelovanju i u dualističkoj Monarhiji sporo konstituirali sindikalni pokret koji bi bio manje imun na organizacijska i ideološka ograničenja što su ih nametnule austrijske sindikalne centrale. Karakteristična je tendencija socijalističkog radničkog pokreta u Dalmaciji upravo njegovo idejno, političko i praktično povezivanje s ostalim socijalističkim pokretima izvan granica pokrajine, u čemu je presudnu važnost imala nacionalna i jezična istovjetnost. Industrijska nerazvijenost i do-

radničkom društvu, talijanskom društvu i bratovštinama (*Slobodna riječ*, br. 93, 23. IV 1913). Uzroke slabljenja radničkog pokreta u Dubrovniku treba dijelom tražiti i u protjerivanju istaknutog mostarskog socijalista Save Delića u veljači 1913. godine, koji je od kraja 1912. bio na liječenju u tom gradu i razvio značajnu političku aktivnost (*M. Kapović*, Radnički pokret u Dubrovniku 1874—1941, Dubrovnik 1985, str. 95—96).

¹⁴ Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (dalje: A CK SKJ), zbirka Memoarska građa (dalje: MG), 2231, Sjećanja Ive Marića.

¹⁵ *Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920.* Od Kongresa ujedinjenja do Obznane (u redakciji J. Cazića), Zagreb 1956, str. 15.

¹⁶ *Crveni barjak*, br. 18, 18. III 1913.

¹⁷ IA KPJ, tom IV, str. 192.

minacija obrtničkog radništva s njegovim mentalitetom, objektivno su limitirale granice radničkog pokreta. Borba za ostvarivanje društvenih interesa radničke klase nalagala je povezivanje partijskih i sindikalnih organizacija i njihovu permanentnu akcionu komplementarnost. Zaokupljeni svakodnevnim radom na organiziranju radnika i borbom za poboljšanje njihova položaja, dalmatinski socijalisti nisu se bavili teorijom već su preuzimali austromarksistička shvaćanja pa odatle nerazumijevanje kompleksnoga agrarnog pitanja, neprihvatanja seljaštva kao prirodnog saveznika u borbi protiv buržoazije i nedovoljno uočavanje važnosti nacionalnog pitanja (i uza značajne ideje o federalizaciji Habsburške Monarhije) pred naglašenom brigom za očuvanje klasnog aspekta proleterske borbe. Prema ocjeni jednoga istaknutog socijalreformista, izrečenoj nešto kasnije, vodstvo predratnoga socijalističkog pokreta u Dalmaciji bilo je sastavljeno od »malih obrtnika« koji nisu mnogo znali o socijalističkoj teoriji i praksi i čija je socijalistička usmjerenost bila »reakcija na nacionalizam koji je i njih samih, pripadnike jedne ili druge nacionalističko-građanske stranke, politički izrabljivao, čak bio iscrpio«. Kao radnici, međutim, oni su socijalistički pokret »instinktivno-etički prigrlili« i sami mu do kraja »vjerni ostali«. ¹⁸

Zahvaljujući mnogobrojnim ekonomskim i političkim akcijama u kojima se manifestira antirežimski politički kurs, socijalisti su se afirmirali kao »borci za pravednu stvar« i kao napredna snaga koju je dalmatinsko radništvo iskreno prihvatilo. Bez obzira na sve slabosti i ograničenja, socijalistički radnički pokret obavio je nesumnjivo velik pripremni rad osposobljavajući kadrove za odlučnu idejnu, političku i ekonomsku borbu koja je vodila korjenitim društvenim promjenama.

Socijalistički pokret u ratnim uvjetima

Prvi svjetski rat prekinuo je sve življi proces političke i ekonomske borbe dalmatinskog radništva. Izvanrednim mjerama vojnog režima gotovo je onemogućen svaki politički rad, mnoge sindikalne i političke organizacije bile su raspuštene, obustavljena socijalistička štampa, a veći je broj socijalista mobiliziran ili interniran. Malobrojno članstvo koje nije bilo mobilizirano ili zahvaćeno mjerama protiv politički sumnjivih ljudi, pretežno se pasiviziralo ili se njegov rad svodio na prikupljanje pomoći za porodice mobiliziranih ili poginulih radnika, čuvanje radničke imovine i zaštitu ugroženih radničkih prava. Budući da su seljaci i radnici činili glavninu vojske došlo je do naglog opadanja poljoprivredne proizvodnje, a u tvornicama i zanatskim poduzećima se sve češće koristila ženska i dječja radna snaga. Već izvojevane tekovine radničkog zakonodavstva kapitalisti su odbacili i pojačali eksploataciju radne snage uz smanjenje nadnica u uvjetima nekontroliranog porasta cijena namirnica. Blokirana sa strane mora i bez saobraćajnih veza sa zaleđem, Dalmacija nije mogla niotkud primati neophodnu hranu, a bezdušne i nasilne ratne rekvizicije samo su pojačavale pomor od gladi i pojavu epidemija. Za samo tri ratne godine (1915—1917) broj poroda u Dalmaciji smanjen je čak za 50% (godišnji natalitet bio je 13.000

¹⁸ *Glas slobode*, Sarajevo, br. 36, 7. VII 1922. Članak A(lberta) S(eitza).

naprama 26.000 rođenih prije rata), dok je broj umrlih porastao za 40% (godišnje 16.800).¹⁹ Prema podacima Zdravstvenog odsjeka Kotarskog poglavarstva za Dalmaciju u Splitu je u razdoblju od 1915. do 1917. godine rođeno 1318, a umrlo 1644 stanovnika. Posebno je povećana stopa smrtnosti djece do 5 godina (više od 30%) što se nepovoljno odražavalo i u demografskom i u ekonomskom pogledu. Glavne uzroke visokog mortaliteta Zdravstveni odsjek vidi ne poglavito u ratnim gubicima i gladi, već prvenstveno u posljedicama raširenosti zaraznih bolesti — srđobolje i tefa.²⁰ Nezadovoljstvo ekonomsko-političkim prilikama u kojima je živjelo stanovništvo Dalmacije spontano je izbijalo na površinu u obliku demonstracija gladnih (posebno žena zbog slabe aprovizacije i dijeljenja pokvarenog krušnog brašna), otvorenih protesta protiv rata, sabotaža i dr.²¹

Brzo se pokazalo sigurnim da Austro-Ugarska neće munjevitim ratom uspjeti razriješiti brojne unutrašnje suprotnosti nacionalno i socijalno ugnjetenih naroda u Monarhiji, već da je imperijalistički rat do kraja zaoštrio sve protivvrječnosti crno-žute monarhije vodeći je bezizlaznoj krizi i konačnom rasulu. Široki narodni antiratni otpor postepeno se u toku rata radikalizirao i pretvarao u revolucionarnu borbu protiv svih oblika izrabljivanja i nacionalnog ugnjetavanja manifestirajući se u masovnom dezertertstvu, nemirima i pobunama vojnika, štrajkovima i demonstracijama. Najprije februarska buržoasko-demokratska, a zatim oktobarska revolucija u Rusiji snažno su utjecale na revolucionarnu borbu jugoslavenskih naroda, na jačanje ideje o pravu naroda na samoopredjeljenje i na porast otvorenoga proturatnog raspoloženja. Treba posebno ukazati na nekoliko revolucionarnih pokreta radnika i vojnika u austrougarskoj ratnoj mornarici, u kojoj je služio velik broj Dalmatinaca, koji su nesumnjivo pridonijeli produbljavanju revolucionarne situacije i podsticali procese unutrašnjeg raspadanja Monarhije. Najprije su se šibenski mornari 4. listopada 1917. godine pobunili protiv oficira, oteli torpiljerku i njom pobjegli u Italiju, da bi oko sredine veljače 1918. došlo do osnivanja ilegalnog Revolucionarnog odbora mornara koji je imao za cilj rušenje austrijske vlasti što su, međutim, blokirali građanski političari i Odbor narodnog vijeća. U razdoblju od 22. siječnja do 1. veljače 1918. došlo je do velikog štrajka radnika, mornara i vojnika u Puli koji su zahtijevali obustavu rata i hitno zaključenje mira. Napokon od 1. do 3. veljače 1918. godine izbila je u Boki Kotorskoj poznata pobuna mornara na četrdesetak austrougarskih ratnih brodova kojom prilikom su mornari, među kojima je bilo i pripadnika socijalističkog pokreta iz Dalmacije, ovladali brodovima, izvjesili crvene zastave i izabrali rukovodeće komitete mornara. U zahtjevima ustanika ističe se, uz ostalo, zaključenje što skorijeg općeg mira na osnovi ruskih demokratskih prijedloga, tj. bez aneksije i kontribucija, za pravo na

¹⁹ J. Biankini, Prva dva mjeseca talijanske okupacije Dalmacije, Almanah Jadranska straža za 1928/29. godinu, Beograd 1928, str. 96—97.

²⁰ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja Kraljevine Jugoslavije 1919—1941, 39—3—4, Izvještaj Zdravstvenog odsjeka za Dalmaciju — Kotarsko poglavarstvo Split Ministarstvu narodnog zdravlja od 8. XI 1921.

²¹ Sloboda, br. 8, 23. VIII 1917.

samoodređenje naroda, potpuna demobilizacija i demokratizacija vlade. Nakon izostanka pomoći mornara iz Pule, konsolidacije protuustaničkih snaga i osipanja redova pobunjenih mornara, ustanak je ugušen, a prijeki sud je četvoricu glavnih ustanika osudio na smrt. Među njima su bili i dvojica Dalmatinaca, Mate Brničević, iz Krila Jesenica kod Splita i Jerko Šižgorić sa Žirja kod Šibenika.²²

Ideološka i politička usmjerenost obnovljenog pokreta i utjecaji oktobarske revolucije

Obnavljanje socijalističkoga radničkog pokreta započinje, kao i u ostalim jugoslavenskim zemljama u Habsburškoj Monarhiji, na polovici 1917. godine, usporedo s određenom liberalizacijom ratnog režima i oživljavanjem ideje o stvaranju jugoslavenske države. Zajednički rad sindikalnih i političkih organizacija koncentriran je uglavnom na obnovu radničkog pokreta, a oktobarska revolucija u najširim radnim slojevima snažno je aktualizirala proturatno raspoloženje i borbu za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje uz primjenu načela samoopredjeljenja. Radnička klasa Dalmacije posebno je bila zainteresirana za rješenje nacionalnog pitanja i osnivanje jugoslavenske države zbog talijanskih aspiracija na istočnu stranu Jadrana.

Pritisnuta ratnim nedaćama i socijalnom bijedom, radnička klasa pohrlila je u svoje obnovljene sindikalne organizacije tražeći u njima spas. Formiran je *Akcionni odbor za utemeljenje Općeg radničkog saveza* kao jedine sindikalne organizacije posredstvom koje je dio predratnog vodstva Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije na čelu s Vito mirom Koraćem nastojao provoditi svoju kontrarevolucionarnu i oportunističku politiku zaustavljajući obnovu sindikalnih saveza i neminovni prodor u radničke redove ljevičarskih ideja kojima se zagovarala beskompromisna klasna borba. Program Akcionnog odbora u Dalmaciji svodio se na »obranu radničkih interesa i potrošača, osnivanje strukovnih organizacija, pobijanje lihvarjenja sa životnim potrebama, traženje reforme gradske aprovizacije sa pravom zastupstva radničkih slojeva od pera do motike«, dok je njihova realizacija neminovno zahtijevala formiranje čvrstih organizacija i praćenje *Slobode* obnovljenog socijalističkog glasila u Hrvatskoj.²³

Potkraj 1917. i na početku 1918. godine osnivaju se u Dalmaciji prve podružnice Općeg radničkog saveza (ORS), stručne sekcije što svjedoči o prilično brznoj ratnoj obnovi socijalističkog pokreta. Uz tipografe, drvodjelci su bili jedina strukovna organizacija koja je uspjela nastaviti svoj rad i u vrijeme rata, čak su bili organizirali i dva uspješna štrajka. Uz bok tih organizacija odmah dolaze željezničari koji su nakon završetka rata poboljšali plaće, a zatim se u ORS učlanjuju i radnici

²² Više o tome v.: *F. Čulinović*, Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima, Zagreb 1957; *isti*, Devetstoosamnaesta na Jadranu, Zagreb 1951; *B. Stulli*, Ustanak mornara u Boki Kotorskoj, Split 1959; *isti*, Revolucionarni pokreti mornara, Zagreb 1965; Revolucionarni pokret jugoslavenskih mornara u Šibeniku 1917—1918, Split 1919.

²³ *Sloboda*, br. 8, 23. VIII 1917; U Akcionom odboru za obnovu socijalističkog pokreta u Dalmaciji bilo je 5 članova: dr Jerko Tartaglia, Frane Pazinović, Ivan Senjanović, Špiro Ivanišević i Dušan Jankov.

ostalih struka i zanimanja. Iz radničkih sindikalnih prostorija u Matošićevoj br. 7 u Splitu neprestano su dolazili pozivi »svim radnicima i težacima koji nisu članovi strukovnih organizacija da se upišu kao članovi ORS-a, odakle će moći da osnuju svoje strukovne organizacije«. ²⁴ Prvomajska proslava 1918. godine bila je nesumnjiv dokaz masovnoga borbenog opredjeljenja dalmatinskih radnika i značila je nesumnjiv podsticaj daljnjem jačanju strukovnih organizacija. Akcioni odbor pozvao je radnike i obrtnike na obustavu rada, a u prigodnom proglasu socijalističkoga političkog i sindikalnog vodstva proklamira se pravo na samoopredjeljenje naroda, borba za mir, uvođenje osmosatnog radnog vremena i radničkog zakonodavstva. Odziv na proslavu bio je velik, a obustava rada potpuna u Splitu i ostalim mjestima Dalmacije. ²⁵

Snažan poticaj afirmaciji klasne revolucionarne borbe u redovima radničke klase i ostalih izrabljivanih slojeva dala je oktobarska revolucija i Sovjetska Rusija čija je borba ovdje naišla na snažnu moralnu i političku podršku. Razvoj događaja u radničkom pokretu u Dalmaciji jasno je pokazao da su snage ljevice u apsolutnoj premoći i da je potpuno prevladao kurs revolucionarne borbe usmjeren na promjenu cjelokupnog položaja radničke klase. Pokušaji malobrojne desnice da pravac djelovanja socijalističkog pokreta usmjeri na obnovu djelatnosti Druge internacionale, afirmaciju reformističke politike i suradnju s buržoazijom doživjeli su neuspjeh. Antagonizam polariziranih snaga unutar socijalističkog pokreta nikada u Dalmaciji nije imao takve dimenzije kakve su bile karakteristične za Hrvatsku i Slavoniju, gdje je utjecaj Koraćevog socijaldemokratskog oportunitizma bio znatno jači, premda su se posljedice sukoba desnice i ljevice neminovno odražavale i na političkom i sindikalnom pokretu na jugu Monarhije. Politička i idejna nezrelost socijaldemokracije ogledala se u nesposobnosti da shvati pogodnosti izuzetnoga revolucionarnog raspoloženja širokih narodnih slojeva, da se stavi na njihovo čelo i odlučnije poradi na ostvarenju historijskih interesa proletarijata. Naprotiv, suradnja desničara socijalpatriota s buržoaskim strankama završila je njihovim ulaskom u Narodno vijeće SHS i pokrajinske vlade, a zatim i u vladu Kraljevine SHS, gdje su se odmah aktivno uključili u beskompromisnu borbu protiv revolucionarnih pokreta masa štiteći nestabilni građanski poredak. Odnos prema reformizmu i ministerijalizmu ubrzano je vodio rascjepu pokreta na sindikalnom i političkom polju. Revolucionarna akcija ljevičarske većine imala je za posljedicu gotovo plebiscitarnu osudu kontrarevolucionarne socijalpatriotske politike klasne suradnje s buržoazijom, organizaciono odvajanje od oportunističkog i pasivnog ORS-a i stvaranje preduvjeta za ujedinjenje jugoslavenske radničke klase na revolucionarnoj osnovi. Analiza klasnoborbene aktivnosti i neposrednog rada na obnovi socijalističkih organizacija u Dalmaciji poslije odvajanja od austrijskih centrala upućuje na u mnogo čemu različit i specifičan put razvitka radničkog pokreta. Socijalisti u Dalmaciji pretkraj rata, kao što smo već istakli, otvoreno se zalažu za priključenje jadranskog područja integriranoj jugoslavenskoj državi, protiveći se mogućnostima talijanske ire-

²⁴ *Radničke novine*, br. 2, 14. XII 1918.

²⁵ *Pravda*, br. 23, 30. V 1918.

dentističke ekspanzije u bilo kojem obliku. Dogodilo se, međutim, da je upravo talijanska okupacija znatnog dijela Dalmacije, Istre i Rijeke, socijaliste i organizirane radnike u tim krajevima praktički otcijepila od upravo započetih procesa jugoslavenskoga socijalističkog ujedinjenja i postavila na dnevni red pitanje njihove daljnje orijentacije prema socijalističkom radničkom pokretu u Italiji (Istra i Rijeka) ili svojevrsnom samostalnom djelovanju (okupirani dijelovi Dalmacije). Socijalisti su grozničavo pratili rasplet ratnih zbivanja i s velikim negodovanjem te više ili manje prikrivenim otporom primili okupaciju brojnih mjesta uzduž jadranske obale. Upravo će zaposjedanje istočnojadranske obale i proces razgraničenja s Italijom znatno utjecati ne samo na daljnje djelovanje socijalističkog pokreta već i na njegove odnose s novom buržoaskom vlašću.

Raspad Austro-Ugarske i dolazak Talijana u Dalmaciju

U trenutku kad se Austro-Ugarska potkraj listopada nalazila pred svojim konačnim slomom, Hrvatski sabor je na svojoj historijskoj sjednici 29. listopada 1918. izglasao potpuni prekid svih državnopravnih veza s Austro-Ugarskom, proglašenje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s Rijekom potpuno nezavisnom i zajedničkom suverenom državom Slovenaca, Hrvata i Srba i priznanje Narodnog vijeća SHS kao vrhovne vlasti.²⁶ Nešto ranije, 2. srpnja 1918, u Dalmaciji je bila formirana Narodna organizacija SHS koja je s uspjehom okupila pristalice svih političkih stranaka i grupa radi zajedničkog rada na ujedinjenju.^{26a} Posredstvom te organizacije ubrzo je pokrenuto konstituiranje općinskih odbora Narodnog vijeća. Uprava Narodne organizacije SHS za Dalmaciju imenovala je konačno 2. studenog 1918, po nalogu Narodnog vijeća u Zagrebu, Zemaljsku vladu za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu. Ta će vlada »privremeno upravljati Dalmacijom [...] i to samo u unutrašnjim poslovima pokrajine, dok zastupstvo prema drugim narodnim državama ostaje pridržano Narodnom vijeću SHS, kao vrhovnoj vlasti naroda, kojoj se i inače u svemu ova vlada podvrgava«. Vlada je zadržala dotadašnju administrativnu organizaciju i namjesništvo na čelu s drom Stevanom Metličićem u Zadru.²⁷ Potkraj listopada 1918. prestala je, dakle, formalno postojati Austro-Ugarska Monarhija i njezin državni suverenitet, a nove države koje su nastale otcjepljenjem od njezinih

²⁶ Janković-Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države, tom II, Beograd 1964. str. 403—416.

^{26a} Uz rad na stvaranju jedinstvene nezavisne države, Uprava narodne organizacije SHS u Dalmaciji imala je sudjelovati i u akciji okupljanja nezavisnih narodnih elemenata u drugim jugoslavenskim krajevima i uputiti svoje delegate za opće Narodno vijeće SHS.

Prema mišljenju K. Bastaića, osnivanje takvih uprava u Dalmaciji i Hrvatskom primorju i Istri bilo je u početku na liniji očuvanja Austro-Ugarske, odnosno njezine transformacije u federativnu državu. S vremenom su se, međutim, Narodna vijeća pokazala »kao stvarno nacionalnorevolucionarne organizacije buržoazije« (K. Bastaić, Stvaranje stare Jugoslavije, zbornik Narodi Jugoslavije u borbi za slobodu, Zagreb 1959, str. 110—111).

²⁷ F. Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919, Zagreb 1920, str. 221—224; usp. B. Krizman, Ugovor o primirju Savezničkih i Udruženih sila s Austro-Ugarskom (3. XI 1918), Pomorski zbornik, 7/1969, str. 655—658.

dotadašnjih dijelova proglasile su samostalnost i nezavisnost. Usprkos tome s »nepostojećom« Austro-Ugarskom saveznicima su 3. studenog u Padovi potpisali primirje prema kojemu će, uz ostalo, savezničke sile zaposjesti područje na istočnoj obali Jadrana, prema odredbama Londonskog ugovora iz 1915. godine, i zaposjesti »sve one strateške točke« koje će se saveznicima »činiti potrebnim« radi nastanjivanja ili održavanja reda.^{27a} Ugovorom je zapravo vladi Kraljevine Italije dano pravo da kao međusaveznički mandatar okupira dobar dio jugoslavenskoga nacionalnog teritorija bivše Austro-Ugarske (tu je i dio Dalmacije) koji su joj vlade Antante bile obećale tajnim Londonskim ugovorom (26. travnja 1915) za njezin ulazak u rat protiv dotadašnjih saveznika Austro-Ugarske i Njemačke.²⁸ Odmah nakon potpisivanja primirja talijanske su trupe okupirale teritorij obećan Londonskim ugovorom, premda je on od kraja listopada bio potpuno oslobođen od austrougarske vlasti i pod upravom narodnog vijeća SHS u Zagrebu, odnosno Zemaljske vlade za Dalmaciju koja je već bila organizirala saobraćaj i funkcioniranje upravne vlasti. Talijanska je okupacija, međutim, bila olakšana do tada neriješenim pitanjem priznanja Slovenaca, Hrvata i Srba bivše Austro-Ugarske kao savezničkog naroda i ratujuće strane, unatoč očajničkim naporima Jugoslavenskog odbora i njegova predsjednika A. Trumbića da to priznanje ishode najprije od srpske vlade i N. Pašića.²⁹ Ne obazirući se na prosvjede zbog povrede teritorija i suverenosti Države SHS,³⁰ koja je već 31. listopada izjavila da se ne nalazi s Antantom u

^{27a} Arhiv Hrvatske (dalje: AH), fond Narodno vijeće SHS — Središnja kancelarija, kut. br. 6—114, Brzozjav dra Bulata; *Novo doba*, br. 149, 5. XI 1918.

²⁸ Francuska, Engleska i carska Rusija sklopile su 26. travnja 1915. s Italijom tajni Londonski ugovor, kojim se Italiji stavlja u izgled veliko teritorijalno proširenje pod uvjetom da uđe u rat na strani Antante. Ugovorom je bilo predviđeno da Italija nakon završetka rata dobije na Jadranu Trst, cijelu Istru — bez Krka — uključivši Volosko, Kastav i otoke Cres i Lošinj, cijelu sjevernu Dalmaciju od Lisarice i Tribnja na sjeveru do rta Planke (Ploča) na jugu, s tim da bi istočna granica slijedila vododjelnicu tako da Italiji pripadnu sve rijeke koje utječu kod Šibenika. Svi otoci sjeverno i zapadno od dalmatinskog kopna također bi se dodijelili Italiji, osim Raba, Velikog i Malog Drvenika, Čiova, Šolte i Brača. Uz dijelove na sjeveru Jadrana, Srbiji i Crnoj Gori ostavlja se čitava obala od rta Planke do Drima s lukama Split, Dubrovnik, Kotor i dr. te otoci Veliki i Mali Drvenik, Šolta, Brač i dr. (F. Šišić, *Jadransko pitanje*, Zagreb 1920, str. 6—9; M. Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914—1917*, Zagreb 1960).

Talijanska je vlada 3. svibnja otkazala Trojni savez i 24. svibnja 1915. premda nesporna i bez podrške naroda, navijestila rat Austro-Ugarskoj obznanjujući time svoje teritorijalne aspiracije na najveći dio istočne jadranske obale. Našavši se potkraj 1918. godine na strani sila pobjednica, usprkos izmijenjenim okolnostima, Italija je ne samo inzistirala na izvršenju Londonskog ugovora već je nastojala začeti i preko tzv. demarkacione linije (usp. B. Krizman, *Planovi talijanske vrhovne komande na Jadranu koncem 1918. Pomorski zbornik*, knj. 6, Zadar 1968, str. 681—693; A. Mitrović, *Italija i stvaranje Jugoslavije 1918. godine*, Naučni skup u povodu 50-god. raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb 1969, str. 263—275).

²⁹ Usp. D. Šepić, *Italija, saveznicima i jugoslavensko pitanje 1914—1918*, Zagreb 1970, str. 371 i d.

³⁰ Već 4. XI 1918. predsjednik Zemaljske vlade Dalmacije dr. J. Machiedo uložio je protest talijanskom kap. korveti F. Bokardu zbog njihove okupacije Zadra, čemu se 5. XI pridružila Narodna vlada SHS u Bosni i Hercegovini protestom savezničkim vladama. Dalmatinska vlada 7. XI protestirala je protiv talijanske okupacije Ministarstvu vanjskih poslova Italije, 8. XI Narodno vijeće SHS izrazilo je protest talijanskoj vladi i mo-

ratu, talijanske su oružane snage do 19. studenog zaposjele cijelu demarkacionu liniju i imenovale svog komandanta — viceadmirala E. Milla za »guvernera Dalmacije, dalmatinskih i korčulanskih otoka«. Stanovništvo Dalmacije primalo je opasne goste prijateljski vjerujući im, kako to zanimljivo svjedoči don Juraj Biankini, da je posrijedi kratkotrajni boravak po nalogu Antante uz obećanje da će se poštovati jezik i običaji domaćeg stanovništva.³¹ Taktiziranje okupacionih vlasti nije dugo trajalo i ubrzo se pokazalo da Talijani prisvajaju sebi prava teritorijalnog suvereniteta, koristeći se svim raspoloživim sredstvima radi učvršćenja svoje vlasti, a na širem planu smišljeno djeluju da se spriječi formiranje jedinstvene jugoslavenske države koja bi nesumnjivo remetiła njihove imperijalističke ciljeve o prodoru na Balkan.

U vezi s tim treba promatrati dug niz provokacija i incidenata ne samo s domaćim stanovništvom i mjesnim odborima Narodnog vijeća SHS, već i s ostalim savezničkim snagama, u namjeri da se nova država što više iznutra oslabi i destabilizira. Teritorijalne aspiracije Italije odmah su se sukobile s načelom narodnosti i izazvale otpore stanovnika, koji su se u tajnom referendumu provedenom u 35 komuna okupirane Dalmacije (osim Obrovca) u prosjeku sa 96,93% izjasnili za priključenje Jugoslaviji,³² i uz to Amerikancima čiji se predsjednik Wilson, izlažući ratne ciljeve u svom poznatom programu mira od 14 točaka na početku 1918, izjasnio za dosljedno provođenje načela narodnosti i zabranu tajnih ugovora. Talijani se, međutim, nisu ničim osjećali obvezanim, a njihovom neobuzdanom ponašanju išla je na ruku popustljivost političkih i vojnih vrhova Kraljevine SHS. Situacija se tek donekle smirila na početku prosinca 1918. nakon podjele istočnojadranskog priobalnog područja na četiri zone, od kojih je Italiji do konačnih sporazuma u Parizu pripao teritorij obećan Londonskim ugovorom i potvrđen primirjem (II zona sa središtem u Šibeniku), što je zapravo svjedočilo o ozbiljnoj krizi međusavezničke suradnje i podizanju zida pred nasrtajima talijanskih imperijalističkih aspiracija.³³ Na Pariškoj mirovnoj konferenciji u početku 1919. pitanje razgraničenja između Kraljevine Italije i nove jugoslavenske države — Kraljevine SHS — pokazalo se kao jedan od najsloženijih problema zaoštravajući do kraja odnose između jadranskih susjeda. Talijanska je delegacija isticala opravdanost svojih teritorijalnih zahtjeva iz Londonskog ugovora dodajući tome i Rijeku, dok su naši delegati pred Vrhovnim vijećem također rezolutno zahtijevali etničku granicu zajedno s Goricom, Istrom, Rijekom i cijelom jadranskom obalom, sa

lilo srpsku vladu za pomoć itd. (*Janković-Krizman*, n. dj., str. 476, 485, 508, 514, 515 i d). Ovdje treba pridodati i brojne protestne skupštine stanovnika u mnogim mjestima Dalmacije i izvan nje protiv talijanskog zaposjedanja jadranske obale uz zahtjeve da se respektira pravo naroda na samoodređenje. Takvu javnu skupštinu održali su npr. i građani Splita 5. siječnja 1919. i usvojili Rezoluciju u kojoj se prosvjeduje protiv iskrcaivanja talijanskih trupa u Dalmaciji i predlaže plebiscit za sva sporna zemljišna pitanja (*Novo doba*, br. 4, 7. I 1919).

³¹ *J. Biankini*, n. dj., str. 94—139.

³² *V. D. Živojinović*, Tajni referendum u okupiranoj Dalmaciji i njegov politički značaj, *Zadarska revija*, 4/1967, str. 283—300.

³³ Vidi o tome šire: *D. Živojinović*, Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917—1919, Beograd 1970, str. 176—192.

slobodnom lukom Trst. Usprkos brojnim konferencijama, prijedlozima, pritiscima i naporima da se dođe do zadovoljavajućeg rješenja, jadransko je pitanje i nakon potpisivanja Mirovnog ugovora s Njemačkom (28. VI 1919) ostalo neriješeno, da bi u narednom razdoblju, bez prisutnosti i podrške Wilsona, postepeno dolazilo do boljeg razumijevanja među savezničkim diplomacijama ali i prenošenja još uvijek neriješenog jadranskog pitanja na polje direktnih pregovora među zainteresiranim stranama nakon zaključenja Konferencije mira u Parizu u siječnju 1920. Naposljetku su 8. studenog u Rapallu počeli završni talijansko-jugoslavenski pregovori u atmosferi u kojoj se položaj i izgledi jugoslavenske strane nisu mogli okarakterizirati pozitivno. Nepovoljan ishod koruškog plebiscita, poraz Wilsonove Demokratske stranke na predsjedničkim izborima u SAD, otvoreno međunarodno pitanje Crne Gore i njezine dinastije, protujugoslavenske akcije frankovaca u Italiji, snažan pritisak francuske i britanske vlade koje su inzistirale na sporazumu s Italijom, a nadasve prilično napeta politička i ekonomska situacija u zemlji s izrazitim porastom revolucionarnog raspoloženja nezadovoljnih i gladnih radničkih masa, utjecali su na uzmak vrhova novostvorene države i negativnu sklonost da se što prije i uz cijenu teritorijalnih ustupaka sklopi sporazum s Italijom i okonča teško breme jadranskog pitanja. Spretnoj i ustrajnoj talijanskoj delegaciji (Giolitti, Sforza, Bonomi) pošlo je za rukom da ugovorom o razgraničenju, potpisanom 12. studenog 1920, od jugoslavenskih predstavnika (Vesnić, Trumbić, Stojanović) uspiju dobiti čak i više nego što su u toku dotadašnjih pregovora tražili ili čemu su se mogli nadati. Italiji je tako pripala Istra (bez Kastva), Zadar s neposrednim zaledem, Lošinj, Lastovo i Palagruža; talijanskim državljanima na teritoriju Kraljevine SHS priznata su sva nacionalna, ekonomska i kulturna prava (bez reciprociteta), a Rijeka je dobila status slobodne i nezavisne države. Ugovor je otcijepio više od 600.000 Jugoslavena u Istri, Dalmaciji, Koruškoj Sloveniji i Trstu izlažući ih talijanskoj sistematskoj i nasilnoj denacionalizaciji.³⁴

Rapallski ugovor izazvao je u Dalmaciji, kao uostalom u cijeloj zemlji, veliko nezadovoljstvo i doveo do niza otvorenih demonstracija. Bolan dojam bio je utoliko veći što našem stanovništvu pod Italijom nisu bila osigurana nikakva prava, a neprestano su pristizale vijesti o fašističkom teroru i protujugoslavenskim ispadima iredentista. Opravdanja da su se Talijani, tek sporazumom u Rapallu, zapravo odrekli opasnoga Londonskog ugovora i da je u odsudnom trenutku jugoslavenska delegacija primila na sebe veliku odgovornost prihvaćajući teške uvjete sporazuma kao izlaz iz krizne situacije koja je prijetila njegovim izvršenjem, nisu u ogorčenom narodu mogli imati šireg odjeka. Brzo se pokazalo da su

³⁴ Šire o jadranskom pitanju vidi: B. Krizman, Jadransko pitanje na pariškoj mirovnoj konferenciji (od 28. juna 1919. — 9. decembra 1919), *Istorija XX veka*, zbornik radova VII, str. 257—343; isti, Dalmacija na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919, *Mogućnosti*, br. 2, 3 i 4/1958; isti, Predigra konferencije u Rapallu, *Zadarska revija*, 1/1958; isti, Vanjskopolitički položaj Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1919, *ČSP*, 1/1970, str. 23—60; D. Šepić, n. dj.; J. Smodlaka, O razgraničenju Jugoslavije s Italijom, Zadar 1944; A. Mitrović, Jugoslavija na konferenciji mira 1919—1920, Beograd 1968; K. Milutinović, Josip Smodlaka u borbi za Zadar, *Zadarska revija*, 6/1969, str. 613—676; M. Marjanović, Diplomatska borba za Zadar 1915—1922, zbornik *Zadar*, Zagreb 1964, str. 271—299.

anektirani krajevi bili odskočna daska za daljnji prodor fašističke Italije na Balkan gdje će zabrinuta jugoslavenska diplomacija Mussoliniju konačno prepustiti i Rijeku u cilju ostvarenja »prijateljstva i srdačne suradnje« s neugodnim jadranskim susjedom (Rimski ugovori, 1924). Treba istaći da talijanske oružane snage nisu odmah napustile Dalmaciju i da su komisije za razgraničenje posebnim odredbama utvrdile datume evakuacije triju okupacionih zona. Do početka srpnja 1921. Talijani su napustili Knin, Drniš, Vrliku, Split (ratni brod »Puglia« nakon dvije godine u svibnju napušta luku), Trogir, Korčulu, Pag i Obrovac, dok je evakuacija iz II zone — sudbeni kotar Šibenik, Skradin, Benkovac — trajala od 20. travnja do 12. lipnja 1921. Iredentisti iz evakuiranih krajeva povlače se zajedno s talijanskom vojskom u Zadar ispraćeni oduševljenim poklicima naroda slobodi i prisajedinjenju Jugoslaviji. Tek nakon potpisivanja nepovoljnih Santamargheritskih konvencija 23. listopada 1922. godine, odnosno nakon ratifikacije toga sporazuma, razgraničen je teritorij zadarske komune. Paritetna talijansko-jugoslavenska komisija koja se sastala u veljači 1923. u Opatiji brzo je riješila pitanje evakuacije III zone, tako da je talijanska vojska na početku ožujka počela napuštati naše krajeve i do polovice travnja 1923. završila povlačenje iz sudbenog kotara Zadar i Biograda n/m. Tako je Zadar ostao bez svoje prirodne okolice (Ravnih kotara i otočkog arhipelaga) osuđen na polagano ekonomsko propadanje u rukama fašista, dok je Dalmacija izgubila ne samo svoj glavni administrativni centar već i značajan saobraćajni, privredni i strateški punkt srednjeg Jadrana.³⁵

Odnos dalmatinskih socijalista prema ujedinjenju jugoslavenskih zemalja

Taj sažeti prikaz karakterističnih historijskih zbivanja na tlu Dalmacije bio je zapravo nužan da bi se potpunije mogao sagledati specifičan proces obnove socijalističkog pokreta u Dalmaciji koji je ne samo baštiniio određene idejne i organizacione slabosti iz predratnog perioda, već je pod utjecajem revolucionarnih zbivanja u svijetu i sloma Habsburške Monarhije bio jako podložan utjecajima vanjskih faktora. Talijanska okupacija nije uspjela potpuno blokirati svaku socijalističku aktivnost, premda je ona uglavnom bila okrenuta specifičnim socijalnim problemima u pojedinim mjestima uz obaveznu podršku svim nacionalnooslobodilačkim pokretima i tendencijama. Više primjera sa zaposjednutih otoka (Hvar, Vis i dr.) i s područja sjeverne Dalmacije svjedoči o nastavku štrajkaških borbi, osnivanju novih radničkih društava i posebno zapaženoj aktivnosti napredne omladine koja se na različite načine organizira pružajući otpore talijanskoj iredentističkoj politici. Razumije se da ta aktivnost socijalista nije mogla imati onaj intenzitet i bogatstvo sadržaja kakav se razvijao na slobodnom području od rta Ploča i Vrlike do Spiča kojim je upravljala Privremena vlada za Dalmaciju. Socijalističkom pokretu prilazi znatan broj mladih ljudi (među njima je, za razliku od nekih drugih socijaldemokratskih stranaka, veoma mali broj intelektualaca)

³⁵ Usp. A. Artić, Prilike u Zadru od 1918—1941, zbornik *Zadar*, Zagreb 1964, str. 318—320; B. Jurić, Ekonomska struktura i ekonomski položaj Zadra između dva rata, *Zadarska revija* 6/1964, str. 508—525.

bez dovoljno organizacionog iskustva, tako da se vodstvo obnovljenog pokreta ponovo našlo u rukama predratnog funkcionarskog kadra sklonog starim formama rada i okupljanju radnika na strogo profesionalnoj osnovi što, dakako, nije odgovaralo novim poslijeratnim prilikama. Za razliku od njih, buržoazija u Dalmaciji brzo se i spretno, kao uostalom i na području cijele Austro-Ugarske, organizirala a zatim i prigrabila vlast koristeći se rezultatima borbe radnog naroda. Velik broj socijalista, suočen, uz ostalo, i s prijetećim prisustvom talijanskih oružanih snaga, potpada pod utjecaj buržoaskih patriotskih i nacionalističkih parola, podržavajući zapravo napore buržoazije za stvaranje zajedničke jugoslavenske države uređene na demokratskim načelima. Pod pritiskom unutrašnjih nacionalnorevolucionarnih previranja došlo je potkraj listopada 1918. do sloma Austro-Ugarske Monarhije i formiranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba (29. X 1918) sa zagrebačkim Narodnim vijećem SHS kao vrhovnim organom vlasti što su i dalmatinski socijalisti dočekali s velikim oduševljenjem. Zanimljivo je da su oni svoj odnos prema tzv. nacionalnoj koncentraciji objelodanili nešto kasnije, upravo zbog toga što je konstituirajuća skupština Socijaldemokratske stranke bila tek 27. listopada u Splitu, kojom prilikom je izabran i politički odbor u sastavu: Jakov Gabrić, Albert Seitz, Stjepan Vidović, Vjekoslav Ožegović i Ante Perkušić. Premda ljevičarski orijentirana, dalmatinska socijaldemokracija prihvatila je u cijelosti kontrarevolucionarnu rezoluciju jugoslavenske socijalističke konferencije održane 6. listopada 1918. u Zagrebu kojom se radi ostvarenja nezavisne jugoslavenske države, ističe neophodnost povezivanja svih političkih snaga u zemlji i suradnje socijaldemokrata s buržoazijom u Narodnom vijeću. Nasuprot toj rezoluciji, koju su izglasali delegati iz Hrvatske i Slovenije, bosanskohercegovački socijalisti odbacuju suradnju s buržoazijom, zagovaraju klasno internacionalističko stanovište i u svojoj rezoluciji konstituiranje jugoslavenske federativne države sagledavaju u sklopu balkanske federativne republike.³⁶ Pobjeda desničarskog kursa socijaldemokracije i prihvaćanje suradnje s građanskim strankama na putu k ujedinjenju, značili su podizanje zida pred naglim prodorom socijalističkih ideja i širenjem revolucionarne borbe socijalno ugnjetenih masa. Spašavajući buržoaski poredak, u čijim su organima vlasti i sami sudjelovali, socijaldemokrati su zapravo razbijali jedinstvo jugoslavenskog proletarijata i u presudnim trenucima bdjeli nad sigurnošću svojih do tada klasnih neprijatelja.

Skupština splitskih socijalista naložila je svom političkom odboru da stupi u kontakt s Narodnom organizacijom SHS za Dalmaciju i uđe u odbor Narodnog vijeća u interesu neophodnog rješenja nacionalnog i državnog sjedinjenja, premda konačno i pravilno rješenje vide tek u pobjedi socijalizma kada će biti »oslobođene sve nacije, kao i sve klase, cijelo čovječanstvo«. Privlači pažnju izjava dalmatinskih socijalista da

³⁶ Vidi o tome više: I. Karabegović, O radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini od polovine 1917. godine do formiranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), *Glasnik arhiva i Društva arhivista BiH*, knj. VIII—IX, Sarajevo 1968/69, str. 223—226; Građa za povijest sindikalnog pokreta, II, n. dj., str. 127—130; V. Kovačev, Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine, *Istorija radničkog pokreta*, zb. radova br. 4, Beograd 1967, str. 102—105; S. Budisavljević, Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1958, str. 72 i d.

su pristali uz zagrebačku rezoluciju »*jedino iz oportuniteta*, ne iz oportunizma, a da u ovom sudbonosnom času pomognu da se nacionalno pitanje riješi što pravednije za svakoga [...] *inače su bliži shvaćanju naših bosanskih drugova*, koji nisu pristali na zagrebačku rezoluciju« (potcrtao T. Š.).³⁷

Na temelju odluke donesene na skupštini 7. prosinca 1918. pokrenut je organ SDS za Dalmaciju *Radničke novine* koji je odigrao značajnu ulogu u revolucioniranju radničkih i seljačkih masa Dalmacije, pripremajući ih za jedinstveno pristupanje jugoslavenskom radničkom pokretu. Bio je to ujedno prvi list revolucionarne orijentacije koji je pokrenut u novoj jugoslavenskoj državi. Taj »list proletarijata«, koji je vlastitim priložima financirala radnička klasa, tiskan je u 3000 primjeraka, a bio je »obligatorni list« za sindikalno organizirano radništvo.³⁸ Njegov odgovorni urednik bio je Dušan Jankov, istaknuti sindikalni rukovodilac, kojega će nakon nekoliko mjeseci zamijeniti Jakov Sirišćević. *Radničke novine* izlazile su redovito jednom sedmično do 1. svibnja 1919, kad su odlukom Kongresa ujedinjenja SRPJ(k) promijenile naziv.

Na osnovi izloženoga može se nedvojbeno zaključiti da su dalmatinski socijalisti, u čijem je vodstvu istina bilo pojedinaca koji su prihvaćali argumente desnice i centra hrvatske socijalne demokracije, suočeni sa složenom situacijom u okupiranoj Dalmaciji u »sudbonosnom času« rješavanja pitanja nacionalnog ujedinjavanja, jedino iz »oportuniteta« prihvatili desničarsku formulu nacionalne koncentracije, a inače bili bliži revolucionarnoj platformi nepomirljive klasne borbe proletarijata. Stvaranje nacionalne države za njih je bio neosporno važan i progresivan zadatak koji, međutim, predstavlja tek neophodan preduvjet izvođenja socijalističke revolucije i konačnog rješenja nacionalnog pitanja i socijalnih zahtjeva klasne borbe jugoslavenskog proletarijata kao sastavnog i nerazdvojnog dijela predstojeće svjetske socijalističke revolucije. Više puta socijaldemokrati ističu aktualnost svjetske proletherske revolucije i sve dublju krizu kapitalističkog pokreta, što je na praktičnom planu rezultiralo orijentacijom na konkretno rješavanje socijalnih problema radničke klase bez čijeg se revolucionarnog jedinstva ne može ni zamisliti izvođenje socijalnog prevrata. Očekivanja da će buržoaski organi vlasti, u kojima su sjedili i predstavnici socijaldemokrata, osim na riječima, biti u praksi djelotvorni rješavajući nagomilane socijalne probleme brzo su se izjalovila. Narodni odbori nisu mogli ostvariti želje širokih slojeva radnog naroda, koji su usporedo s procesom nacionalnog oslobođenja priželjkivali provođenje velikih društvenih promjena, već su se brzo pretvorili u oruđe građanske klase koja će ih okrenuti protiv socijalnih pokreta masa. U Dalmaciji buržoaska vlada nije mogla osigurati normalno snabdijevanje stanovništva životnim namirnicama i garantirati demokratske slobode, pa je i samom prvom načelniku Općinskog

³⁷ *Pravda*, br. 47, 14. XI 1918.

³⁸ Politički odbor SDS Dalmacije posebnim je glasom tiskanim 15. XI 1918. pozvao sve one koje je »moralna snaga i idejna ljepota socijalizma osvojila« da odmah započnu s prikupljanjem dobrovoljnih doprinosa i pretplata u svrhu pokretanja radničkih novina. Bez lista stranci je bilo »uprav nesnosno« i sva je njezina borba bila upravljena cilju da dođe do lista »koji će radnikove interese obraniti, njega uputiti, podučiti, rasvijetliti« (Oglas »Socijalni demokrate!«, zbirka sitnog tiska u Naučnoj biblioteci u Splitu).

vijeća u Splitu Josipu Smodlaku bilo pravo »čudo da stanovništvo, koje je bilo izgladnjelo, nije udarilo u izgredne kad je najednom ostalo bez tzv. potpora, novčanih pomoći koje su obitelji vojnika primale od vlade [...]«.³⁹ Članovima Privremene dalmatinske vlade (J. Smodlaka, I. Krstelj i V. Škarica) problem očuvanja vlasti, odnosno poljuljane »osobne sigurnosti«, činio se osnovnim problemom koji je trebalo najprije riješiti. Nakon navodno mnogih neuspjelih pokušaja mobilizacije razbježalih vojnika,⁴⁰ vlada se morala osloniti samo na omladinske sokolske grupe koje su patrolirale Splitom i naoružane građane u civilu koji su čuvali državnu imovinu⁴¹ sve do 20. studenog kada su u Split ušli pozvani odredi srpske vojske na čelu s majorom Stojanom Trnokopovićem i sutradan preuzeli stražu na ključnim mjestima u gradu. U Dubrovniku novosnovani Općinski odbor Narodnog vijeća na čelu s drom Perom Čingrijom pobrinuo se da u Narodnoj gardi ne bude socijaldemokrata i revolucionarnih radnika, tako da su od početka studenog 1918. godine gradom patrolirali samo »pouzdana ljudi« do 13. studenog kada je tamo došla francuska i srpska vojska na čelu s kapetanom Đorđevićem koji se ubrzo proglasio guvernerom Dubrovnika. Općinskom odboru, kojim su zapravo rukovodili potpredsjednici Luko Bona i Stijepo Knežević te komandanti narodne straže Đildo Job i Antun Jakšić, predstavnici Socijaldemokratske stranke u osobi Nike Radulića dali su podršku ističući da »Socijalna demokracija usvaja stanovište njezinih drugova u Zagrebu, da neće ništa poduzeti bez pitanja odbora Narodnog vijeća, u protivnom slučaju pokoravati se njemu. Napokon socijalna demokracija voljna je raditi s vama za Jugoslavensku državu u demokratskom smislu«. Međutim, zbog zalaganja socijalista za republikansko državno uređenje, što su zajedno s predstavnicima radničkih organizacija, naprednih građana i studenata proklamirali u javnom proglasu, dubrovačka buržoazija činila je sve da ih ukloni s važnijih položaja, posebno u Narodnom vijeću i Narodnoj gardi.⁴²

Prisutnost talijanskih ratnih brodova u splitskoj luci izazivala je »trajnu grozničavu uzbuđenost u gradu« i dovodila do spontanijih demonstracija

³⁹ Zapis Dra Josipa Smodlake, Zagreb 1972, str. 63.

⁴⁰ Još prije nastanka Države SHS 29. X 1918, u Splitu su djelovale tri čete ad hoc formirane Narodne garde s ukupno oko 200 građana, od kojih je jedna nosila crvenu, socijalističku zastavu. Uz to je već 31. X 1918, u Splitu formirana Općinska straža zadužena za redarstvenu službu.

⁴¹ Omladinska organizacija »Hrvatski sokol« osnovana je u Splitu 1893. godine. Njen prvi tajnik (»vođa«) bio je J. Smodlaka. Uz sportsku i kulturno-umjetničku ulogu, sokolsko društvo imalo je zadatak »buđenja nacionalne svijesti u širim narodnim krugovima, osobito među omladinom pučkog staleža«. Članovi Sokola bili su uniformirani i javnim su manifestacijama nastojali suzbijati talijansku propagandu i utjecaj njihovih srodnih društava. Sportski Sokol širio je svoju organizaciju i u drugim dalmatinskim mjestima.

Potkraj 1918. članovi Sokola su obavljali policijsku službu u sokolskom odijelu i s puškama na ramenu patrolirali gradom. Na čelu naoružanih građana, koji su također čuvali red, bili su trgovac Marko Mikačić i slikar Emanuel Vidović (Zapisi Dra J. Smodlake, n. dj., str. 34—40 i 64; usp. S. Vrdoljak, Hrvatski sokol u Splitu od 1983. do 1910. godine, *Povijest sporta*, 10/1972, str. 889—903).

⁴² M. Kapović, Odras političkih previranja u Dubrovniku — Uz 50-god. završetka I svjetskog rata, *Dubrovački vjesnik*, br. 947, 6. XII 1968; isti, Osnivanje i djelatnost narodnih vijeća na području Dubrovnika i Korčule 1918. godine, *Dubrovnik*, 4/1966; isti, Radnički pokret u Dubrovniku 1874—1941, n. dj., str. 106.

i protesta stanovništva, na što je reagirao američki admiral zahtijevajući od vlade sprečavanje izgreda koje je nestrpljiva talijanska vojska mogla uzeti kao povod za svoje iskrčavanje i konačno zaposjedanje tog strateški važnog punkta u okviru američke zone.⁴³ Kasniji razvoj događaja potvrdio je dosta uspješnu suradnju i uzajamno povjerenje između američkih vojnih snaga na ovom području, posebno u Splitu, i dalmatinske, odnosno jugoslavenske vlade, koje su odbile sve pokušaje Talijana da se domognu Splita i drugih mjesta koja su bila pod zapovjedništvom popularnog američkog admirala Filipa Andrewsa.⁴⁴

Slična je situacija bila u cijeloj južnoj Dalmaciji gdje je stanovništvo s velikim negodovanjem pratilo iskrčavanje Talijana na početku studenog na Korčulu, Lastovo, Mljet, Šipan, Ston i dr. U samom Dubrovniku je situacija bila utoliko teža što su se tamo okupljali vojnici, ranjenici i drugi bolesnici koji su se povlačili iz Albanije, osjećao se ozbiljan nedostatak hrane, a komandi francuske i srpske vojske pristizale su žalbe stanovništva Korčule i Lastova na ponašanje talijanskih okupacionih vlasti. Atmosfera u samom Dubrovniku bila je također vrlo naelektrizirana, a nezadovoljstvo stanovništva talijanskim prodorom na jug Dalmacije donekle se smirilo dolaskom francuskih i srpskih trupa, kao i američke mornarice 16. prosinca 1918. godine.

Zaokupljenost Narodnog vijeća problemima zaštite kapitalističkog društvenog poretka i suzbijanjem revolucionarnog pokreta narodnih masa, u Dubrovniku je npr. rezultirala usvajanjem Memoranduma u kojemu je stanovništvo zahtijevalo poboljšanje prehrambenih prilika i protestiralo zbog nedostataka u radu Narodnog vijeća.^{44a}

Zbivanja koja su potom uslijedila svjedoče o razočaranju socijalista buržoaskim organima vlasti, a kada su u atmosferi nacionalnorevolucionarnog vrenja V. Kovač i V. Bukšeg pohitali u Narodno vijeće SHS radi njegove stabilizacije i stišavanja nezadovoljnih radnih masa, dalmatinski su socijalisti udarili po desnici i u prosincu donijeli zaključak o povlačenju svojih predstavnika iz Narodne organizacije SHS za Dalmaciju.⁴⁵ Jače skretanje ulijevo dalmatinske socijaldemokracije i otpori oportunističkoj socijalsocijalističkoj politici nisu, međutim, značili odustajanje od podrške zagovornicima ujedinjenja, jer je to i dalje bio prvi problem s kojim su se susretali, već je to bilo konačno odbacivanje buržoazije kao mogućeg saveznika u stvaranju nove države.

⁴³ Zapisi Dra J. Smolake, n. dj., str. 65; *D. Živojinović*, n. dj., str. 221—226.

⁴⁴ Splitski književnici Marin Bego (*»Vječna varka«*, Zagreb 1928), Ante Cetineo (*»Grebni se rone«*, Split 1928), Olinko Delorko (*»Zgode poremećene sreće«*, Zagreb 1942) i drugi, opisivali su brojne zgode i prilično živu atmosferu koja je vladala u gradu, posebno među mladim stanovnicima, za vrijeme boravka savezničkih vojnika, poglavito američkih mornara s broda *»Olympia«*. Čini se da su veseli Amerikanci znali razdrmati *»kulturni«* život toga glada i bolestima iscrpljenog grada, što se posebno osjetilo nakon ukidanja policijskog sata od 28. srpnja 1920. pa do njihova odlaska 28. rujna 1921. godine. Gradski kroničari gotovo su svakodnevno bilježili različite anegdote i živo slikali neobične dogodovštine kojima su Splitsani uspijevali odagnati malodušnost i odnjevati poznati južnjački mentalitet glende i humora.

^{44a} Usp. *M. Kapović*, *Radnički pokret u Dubrovniku 1874—1941*, n. dj., str. 107—108.

⁴⁵ Predstavnici SDS Dalmacije u Narodnoj organizaciji SHS za Dalmaciju bili su Stjepan Vidović i Albert Seitz.

Osvrćući se nešto kasnije na ta zbivanja sekretar Pokrajinskog izvršnog odbora SDS Dalmacije Stjepan Vidović ovako je ocijenio taktiku dalmatinskih socijalista: »I mi smo kod obnove naše stranke konferirali sa građanskim strankama i ušli u Narodno vijeće, ali u rezoluciji prihvaćenoj dne 27. oktobra čisto smo istakli, da to činimo samo iz oportuniteta. Onaj čas je bilo ispravno mišljenje da je Narodno vijeće revolucionarno tijelo, i ako ne u našem socijalističkom shvaćanju, te smo prema tome i stvorili zaključak, te stupili u Narodnu organizaciju. Narodna organizacija je bila samo na papiru, a razne dinastije splitske gospode vladale su u ime te organizacije. Mi nijesmo htjeli biti suodgovorni za njihova djela i iz nje smo istupili, a da nijesmo bili niti na jednom sastanku ove, jer se uopće nije sastajala.«⁴⁶

U uvjetima realne opasnosti da će Italija konačno dobiti Dalmaciju, Zemaljska je vlada za Dalmaciju 16. studenog zatražila od Narodnog vijeća da se što hitnije provede sjedinjenje sa Srbijom i požuri s osnivanjem zajedničke vlade. Na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS 23. studenog pročitana je dalmatinski prijedlog (dr I. Krstelj i dr J. Smodlaka), u kome se ističe da »životni interesi našega naroda zahtijevaju, osobito zbog obrane protiv Italije i zbog obezbjeđenja poretka u zemlji, da se bezodložno provede ujedinjenje Srbije, Crne Gore i cijeloga ostalog etnografskog teritorija SHS u jednu državu, koja će se sada zvati 'Država Srba, Hrvata i Slovenaca', dotično da se obrazuje zajednička vlada, zajednički Parlament i regenstvo za čitav naš narodni teritorij.«⁴⁷ Tom dalmatinskom prešnom prijedlogu pridružila se i pokrajinska vlada za Bosnu i Hercegovinu.

U vrijeme dok je kroz otvorene granice Države SHS slobodno prodirala talijanska okupaciona vojska i Narodno vijeće brinulo o tome kako da održi mir i uguši revolucionarne nemire izgladnjelih masa, ugrožene buržoaske snage spas su zatražile od Kraljevine Srbije koja je u tom trenutku jedina raspolagala organiziranim oružanom silom, priznatim savezničkim statusom i članstvom među pobjedničkim silama. Pritisnuta strahom i željom da se iz opasnih previranja što prije i bezbolnije izvuče, dalmatinska je vlada prva ultimativno zahtijevala hitno ujedinjenje sa Srbijom pridonoseći ubrzavanju zaključaka Središnjeg odbora, dakako bez neophodnih priprema i demokratskog postupka. Ta ista vlada Dalmacije 30. studenog, samo dva dana prije Aleksandrova proglašenja »ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca« i u vrijeme kad su već delegati Narodnog vijeća bili u Beogradu, upućuje pismo vladi Srbije u kojoj je preklinje da »bez daljega oklijevanja i bez obzira na sporedna pitanja provede formalno i definitivno ujedinjenje [. . .]«, što su i svi francuski i američki komandanti na obali isticali kao »neodgodivu potrebu [. . .] zbog uređenja internacionalnog položaja Slovenaca, Hrvata i Srba«.⁴⁸ Bio je to interes ne samo ugrožene Dalmacije, kako ističe

⁴⁶ IA KPJ, tom IV, str. 202.

⁴⁷ F. Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine SHS, n. dj., str. 253—254, 268.

⁴⁸ Isto, 263. J. Smodlaka u svojim zapisima ističe da su saveznički komandanti od Privremene vlade za Dalmaciju zatražili da požuri sjedinjenje sa Srbijom. Posebno je američki admiral Andrews, kako piše Smodlaka, »otvoreno govorio da samo to može

Josip Smodlaka, »nego je dolazila u pitanje i Jugoslavija — obrazovanje velike države od Triglava do Kajmakčalana — ako se Ujedinjenje što prije ne provede«. Dilema nije bila između Jugoslavije i Velike Hrvatske, u kojoj je znatan dio teritorija već bila okupirala srpska vojska, nego se prema Smodlaku stajalo pred izborom između Jugoslavije i Velike Srbije. Dalmacija bi, kako ističe taj član njezine Zemaljske vlade, »radije ušla u veliku Jugoslaviju« s Hrvatskom i Srbijom, nego u posebnu hrvatsku državu, potpuno odijeljenu od Srbije. Bez pritiska iz Dalmacije, kako apodiktički zaključuje Smodlaka, ne bi došlo do ujedinjenja 1. prosinca, a bi li se kasnije i kada ostvarilo »to niko ne može da kaže«. ⁴⁹

U trenutku ujedinjenja hegemonistička srpska buržoazija i dinastija Karađorđevića znale su iskoristiti sve slabosti buržoazije jugoslavenskih zemalja i 1. prosinca 1918. nametnuti unitarističku i centralističku monarhiju, koja je upravo zbog načina konstituiranja i principa na kojima je bila zasnovana odmah od početka bremenita opasnim protivvrjećnostima i nesavladivim suprotnostima. Usprkos svemu tome prvodecembarški akt imao je nesumnjivo prekretničko značenje u razvitku jugoslavenskih zemalja i za njihov radnički pokret značio je progresivan historijski korak naprijed. Formiranjem prve jugoslavenske države stvoreni su uvjeti za ujedinjenje političke i sindikalne komponente radničkih pokreta i ostvareni preduvjeti za likvidaciju građanskog sistema i rješenje nacionalnog pitanja proleterskom revolucijom.

Organizaciono snaženje pokreta i odnos prema agrarnom pitanju

Uspješno vođenje klasne borbe u Dalmaciji zahtijevalo je, uz omasovljenje revolucionarnih sindikata, osiguranje što boljih organizacionih formi rada. Klasna aktivnost i idejna strujanja u radničkom pokretu pokazivala su dominantan utjecaj lijevih snaga koje su se već duže vrijeme zalagale za ujedinjenje jugoslavenskog proletarijata.

Treba istaći da je u vrijeme obnove sindikalnog pokreta centralistički oblik ORS-ova saveza bio najpogodniji oblik za okupljanje malobrojnog radništva, to više što se u okupiranim dijelovima Dalmacije nije mogla šire provoditi socijaldemokratska aktivnost. ORS-ove podružnice obuhvaćale su sve organizirane radnike nekoga mjesta i okolice, a njihovi odbori bili su ujedno mjesna strukovna i administrativna centrala koja je zamijenila bivše međustrukovne odbore. Uspješan rad Akcionog odbora za obnovu pokreta okončan je 22. prosinca 1918. osnivanjem Općeg radničkog saveza za Dalmaciju čiji je osnovni zadatak bio »prikupiti sve struke pod svoje okrilje, te proširiti svoj rad na cijelu provinciju«. Uz to se rad ORS-a neće, prema riječima. A. Domazeta, ograničiti samo na »strukovnu razrednu borbu«, već i na »političko polje, na prosvjetu,

sigurno zaustaviti napredovanje Talijana, jer da Italija neće riskirati sukob sa Srbijom za teritoriju koja joj nije bila obećana Londonskim paktom. Ali dok Sjedinjenje nije provedeno, nadodao je, Italija će stalno opravdavati kod Saveznika svoj postupak protiv nas s time da smo mi neprijateljska teritorija, dio Austrije, koji neće da se sjedini sa Srbijom. Iz njegovih riječi razumjesmo da su Saveznici voljni da nas štite od napadaja Italije samo diplomatskim putem, ali nikako vojnim operacijama« (Zapisi Dra J. Smodlake, n. dj., str. 73).

⁴⁹ Zapisi Dra Josipa Smodlake, n. dj., str. 74—75.

političku agitaciju«. Na skupštini su istaknuti uspjesi sindikata u razbijanju klerikalnih uporišta u Makarskoj, Sinju i Imotskom, a obnovljene su i stare organizacije u Pučišću (kamenolomci) i Šibeniku. Da su revolucionarni dalmatinski radnici teško doživljavali okupaciju dijela svog teritorija i shvaćali opasnost od njegova mogućeg gubljenja, svjedoči i posebna rezolucija usvojena na istoj skupštini u Splitu u kojoj radnici jedinstveno protestiraju protiv talijanskog imperijalizma zahtijevajući poštivanje prava nacionalnog samoopredjeljenja naših naroda. U upravu ORS-a tada su bili izabrani aktivni i provjereni sindikalni aktivisti: Ante Domazet — konobar — predsjednik, Marin Šegvić — kovač, Miho Moscatelli — modelist, Ivo Antunović — činovnik i Milan Mandić — trgovački pomoćnik.⁵⁰

Za našu temu zanimljivo je ovdje navesti da je do kraja 1918. godine došlo do postepene obnove rada partijskih i sindikalnih organizacija u Boki Kotorskoj. Iako su prilike u tom dijelu pokrajine još uvijek bile prilično teške zbog njezine odvojenosti »neprobojnim zidom od ostalih pokrajina« i protujugoslavenske kampanje pristalica kralja Nikole, izdašno podržane iz Italije, ipak se u narodu pod utjecajem mladih socijalista intelektualaca širilo uvjerenje da će »jedino svetski i jugoslovenski komunizam biti spas napaćenom stanovništvu Crne Gore«. Napokon su od 4. veljače 1919. godine radničke organizacije otpočele javnom djelatnošću koja će nošena prvenstveno mladom inteligencijom poslije Kongresa ujedinjenja doživjeti snažni polet.⁵¹

Neprestano pogoršanje materijalnog položaja radnika, u uvjetima privredne stagnacije, besposlice, gladi i enormnog poskupljenja namirnica, rezultiralo je štrajkovima i tarifnim akcijama kojima je vladajuća buržoazija natjerana u defenzivu i davanje znatnih ekonomskih, političkih i socijalnih ustupaka radnicima. Posebno treba izdvojiti uspješan generalni štrajk splitskih radnika 30. prosinca 1918. godine kojom prilikom su u rezoluciji upućenoj Zemaljskoj vladi zahtijevali ublažavanje besposlice, normalizaciju prometnih veza sa zaleđem, ispitivanje problema neprestanog podizanja cijena i isplaćivanje vojničke potpore nemoćnima, invalidima i porodicama stradalih vojnika.⁵²

O tom koliki je utjecaj revolucionarni sindikalni pokret uspio postići treba suditi i na temelju jednog gotovo nevjerojatnog uspjeha ORS-ove uprave u Splitu. Naime, ta podružnica u dogovoru s predstavnicima svih sindikalnih organizacija odlučila je da od 17. ožujka 1919. radnici rade samo 8 sati na dan. Taj veliki uspjeh ostvaren je bez štrajka i uz mirni pristanak vlasti i poslodavaca, a socijalisti su ga obrazlagali »zrelošću masa« koje su »svijesne i kompaktne usprkos talijanskog imperijalizma i jugoslavenskog nacionalizma«. ⁵³

⁵⁰ *Radničke novine*, br. 4, 28. XII 1918.

⁵¹ Izvještaj PIO SRPJ(k) za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru Centralnom partijskom vijeću za Drugi kongres, *Glas slobode*, br. 121, 10. VI 1920; *Radničke novine*, Beograd, br. 28, 4. II 1920; šire o radničkom pokretu u Boki V.: D. Vujović, *Radničke i partijske organizacije u Crnoj Gori 1918—1919*, *Istorijski pregled*, 3/1959; D. Živković, *Radnički pokret u Boki Kotorskoj 1919—1920. godine*, *Istorijski zapisi*, 4/1963.

⁵² *Radničke novine*, br. 5, 5. I 1919.

⁵³ *Radničke novine*, br. 15, 15. III 1919.

Organiziranom partijskom i sindikalnom radu na selu socijalisti su, posebno nakon oktobarske revolucije, poklanjali naročitu pažnju uočavajući značenje pridobivanja revolucionarnih seljačkih masa i njihova povezivanja s borbom radničke klase. Neriješeno agrarno i seljačko pitanje bilo je nesumnjivo jedan od najtežih unutrašnjih problema koje je primoravalo buržoaske vlasti da umire mase i djelomično udovolje zahtjevima mnogobrojnih siromašnih seljaka te da sistemom obmana i obećanjem provođenja agrarne reforme umrtve revolucionarnu akciju seoske sirotinje i bezemljaša ili je upute dugotrajnim i besplodnim stranačkim borbama za ostvarenje pojedinih seljačkih zahtjeva.

Od svih političkih partija u novostvorenoj Kraljevini SHS jedino je socijalna demokracija stala na stranu seoske sirotinje i bezemljaša, uočavajući odmah neminovnu potrebu rješavanja agrarnog pitanja. Brzo se, međutim, pokazalo da u redovima socijalne demokracije postoje različita shvaćanja i podvojenosti u odnosu prema postojanju agrarnog i seljačkog pitanja, što je rezultiralo odvajanjem proletarijata od revolucionarno raspoloženih masa.

U usporedbi s rezultatima postignutim u radu sa siromašnim seljacima u ostalim jugoslavenskim pokrajinama, moramo istaknuti da su socijalisti u Splitu i njegovoj okolini postigli značajne i vrijedne uspjehe.⁵⁴ Uz nastojanje da se odvoji seljake od utjecaja građanskih stranaka i političara, upravo je približavanje stanovištu o neophodnosti povezivanja radnika i seljaka u vrijeme aktualnih svjetskih revolucionarnih nemira, vodilo rukovodstvo klasnog radničkog pokreta u Dalmaciji formiranju posebne organizacije zemljoradnika socijalista. Aktualnost te akcije proizlazila je i iz same privredne strukture Dalmacije u kojoj je poljoprivredna proizvodnja činila osnovnu djelatnost i na ukupno 20% plodnog zemljišta zapošljavala čak 80% stanovništva. Po žetvenom prinosu od hektara samo je još Istra dolazila iza Dalmacije, a najbolje zemlje držali su crkva i veliki posjednici. Agrarno pitanje ostalo je u Dalmaciji neriješeno i nakon 1848. godine, a kolonatski i kmetski odnosi činili su bit dalmatinskog agrara u koji se oportunističke građanske stranke nisu odvažile dirati. Duži niz godina teške naturalne i novčane obveze prema zemljišnom vlasniku i svećeniku iscrpile su seljake koji potkraj stoljeća, posebno nakon pojave filoksere i uvođenja vinske klauzule, masovno iseljavaju u prekomorske zemlje.

Sve do početka 20. stoljeća nije u Dalmaciji bilo ozbiljnijeg pokušaja uvođenja seljaka u politički život. Tek je pojavom Hrvatske demokratske stranke Josipa Smodlake 1905. godine započelo iz osnove drugačije tretiranje životnih uvjeta težaka i pokrenut proces njihova klasnog i nacionalnog osvještavanja.

Oktobarska revolucija snažno je pokrenula velike mase dalmatinskih seljaka koje ustaju protiv veleposjednika i ostataka feudalizma, zahtije-

⁵⁴ Usp. S. Dimitrijević, Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak klasne borbe i revolucionarnog pokreta na jugoslavenskim teritorijama u toku prvog svjetskog imperijalističkog rata i u novostvorenoj zajedničkoj državi, *Prilozi za istoriju socijalizma*, 5/1968, str. 44—49; Ž. Jovanović, Seljačko i agrarno pitanje na Vukovarskom kongresu, Drugi kongres KPJ, materijali sa simpozija, Slavonski Brod 1972, str. 161—172; M. Erić, Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941, Sarajevo 1958.

vajući podjelu zemlje onima koji je obrađuju i konačnu promjenu svoga ekonomskog položaja. Socijalisti u Dalmaciji uspjeli su se jače povezati sa seljacima uglavnom samo u Splitu i njegovoj okolici, uvjereni kako seljaci treba da se priključe proletarijatu u borbi protiv kapitalističkog sistema i radi izvođenja socijalističke revolucije. Na inicijativu Političkog odbora SDS Dalmacije i ORS-a na skupštini težaka, održanoj 6. siječnja 1919. u Splitu, formiran je posebni Promicateljski odbor za ustanovljavanje *Općeg zemljoradničkog (težačkog) skupa za Dalmaciju*. U usvojenoj rezoluciji odbora naloženo je povezivanje s ostalim zemljoradničkim organizacijama radi rješavanja poljoprivrednog pitanja »na podlozi socijalizma« i formuliranja zahtjeva Zemaljskoj vladi Dalmacije za povrat težacima zemlje koju su »njegovi stari obrađivali«. ⁵⁵ Novoj težačkoj organizaciji prilazili su postepeno težaci koji su još od prije rata bili u staleškoj zadruzi *Težačkoj slozi*, što je od svog osnutka 1906. godine bila pod utjecajem Smodlakine Hrvatske demokratske, odnosno Hrvatske pučke napredne stranke i njezine aktivne nacionalnokulturne i antiklerikalne politike, ⁵⁶ a slijedili su i prihvaćali socijalističke ideje i propagandu. Afirmacija Općeg zemljoradničkog skupa nailazila je na prilično tvrd otpor još uvijek utjecajne Težačke sloge koja je na skupštinama i sastancima težaka isticala upravo svoje pionirske zasluge u borbi za rješavanje kmetškog pitanja i podjelu zemlje. Staro težačko udruženje uživalo je podršku i dijela istaknutih veleposjednika i građanskih političara među kojima dra Podorina, prof. Roca, dra Makala, dra Tartaglie i dr., koji su zastupali različita kompromisna i privremena rješenja akutnoga agrarnog pitanja. Samo tjedan poslije osnivanja Općeg zemljoradničkog skupa, na skupštini Težačkog skupa u Splitu dr I. Tartaglia upozorava na navodnu tajanstvenost ciljeva novoformirane težačke organizacije i preuranjenost zahtjeva za eventualnom nacionalizacijom zemlje u trenutku kad seljak teži dobivanju sitnog posjeda kao isključivo njegova vlasništva. Tek nakon oslobođenja od kmetstva i otkupa zemlje moći će, prema Tartagli, težaci odlučivati o uređenju agrarnog pitanja, a do tada sugerira složan i zajednički rad čiji je uspjeh ugrožen osnivanjem nove socijalističke težačke organizacije. Zanimljivo je istaći da je na spomenu-

⁵⁵ *Radničke novine*, br. 6, 11. I 1919.

⁵⁶ U kolovozu 1905. godine Josip Smodlaka, napustivši Starčevićevu Stranku prava, s grupom mladih intelektualaca osnovao je Hrvatsku demokratsku stranku s namjerom da okupi široke narodne mase Dalmacije, prvenstveno težake, na platformi provođenja socijalnih reformi, borbe za nacionalno oslobođenje i stvaranje zajedničke napredne države. Posebno je bila značajna antiklerikalna aktivnost stranke i uspješan rad na stvaranju prvog i masovnog agrarnog pokreta u pokrajini koji je imao prototalijanaški i protuaustrijski karakter. Splitski težaci prihvatili su *Težačku slogu* koja se borila za njihove interese i afirmaciju hrvatske narodne ideje. Veliku ulogu u širenju političkog programa stranke imao je njezin organ *Sloboda*, koji je izdavao i vodio sam Smodlaka. Težački pokret iz Splita s uspjehom se proširio i na druga dalmatinska mjesta i otoke, a 1908. godine proveden je prvi opći poljoprivredni štrajk u Splitu zbog velikih težačkih obveza i neriješenih agrarnih odnosa.

Socijaldemokratska stranka Dalmacije u početku je, pod utjecajem svog prvaka Slavka Henča, podržavala stalešku težačku organizaciju, ali je kasnije Jerko Dorbić oštro napadao njezin rad i nastojao seljake odvojiti od Težačke sloge (Zapisi Dra Josipa Smodlake, n. dj., str. 42—48; usp. S. Obad, n. dj., str. 57—70; K. Milutinović, Josip Smodlaka i jugoslavensko pitanje u Habsburškoj Monarhiji, Rad JAZU, knj. 359, Zagreb 1971, str. 163—287).

toj skupštini čak izabran i posebni odbor koji je imao zadatak prikupiti sve primjedbe težaka koje su vlasnici bili lišili zemlje, posebno u vrijeme rata, što su je do tada obrađivali, i uputiti ih u Beograd komisiji za rješavanje kmetskog pitanja! U posebnim porukama dalmatinskim zemljoradnicima, Odbor za težačko pitanje podgrijavao je i dalje vjeru u ostvarenje demagoških Aleksandrovih obećanja, što je bilo na liniji otupljivanja revolucionarne oštrice seljačke borbe.⁵⁷

Na osnovi podataka iz tog razdoblja lako je uočljivo da je sukob između težačkih organizacija rastao i dobivao na momente dramatične akcente. Ubrzanom akcijom upravi Težačke sloge pošlo je za rukom formirati organizacije u oko tridesetak sela u široj splitskoj okolici i na otocima (Brač i Šolta), a nakon osnivanja Pokrajinskog težačkog saveza za Dalmaciju potkraj 1919. taj se broj više nego udvostručio i okupio oko 15.000 kućestarješina. Na brojnim skupovima Težačke sloge isticalo se da socijalisti unose nemir i nered, a seljake se zaplašivalo zahtjevima socijalista za općom nacionalizacijom zemlje i njezinim zajedničkim korištenjem. Težaci će, kako je isticao dr Podorin, podržavati radnike socijaliste dok se budu borili za bolje uvjete rada, ali ne i kad kao manjina »krvavom revolucijom, kako se je to u Rusiji dogodilo, budu htjeli da zavladaju državom i još nedozreli čir prerežu«. Parole o ukidanju privatnog vlasništva, građanski političari, koji su podržavali težačku slogu, spretno su tumačili kao štetne i opasne za seljake, povezujući ih s namjerama socijalista da uspostave svoju diktaturu.

Pokušaj da osnivanjem mješovitog odbora dođe do usklađivanja rada težačkih organizacija nije urodio plodom, a nakon što je Pokrajinski težački savez na početku 1920. odlučio da seljaci ipak dadu dio prihoda sa zemlje vlasnicima, opravdavajući taj oportunistički potez »plemenitom bojazni« od proširenja talijanske okupacije, sukob je krenuo u vode uzajamnih optužbi i paralelnih akcija bez značajnijih rezultata.

U razdoblju do kraja 1920. godine Težačka sloga održala je više konferencija i zborova, donosila zaključke o uskraćivanju dohotka težaka vlasnicima zemlje i zahtijevala ubrzano donošenje Zakona o agrarnoj reformi. Koliko su te manifestacije bile uistinu i djelotvorne najbolje pokazuje podatak da je vrhovni sud u Zagrebu u principu negativno rješavao brojne težačke parnice prisiljavajući seljake na davanje prihoda vlasnicima zemlje, a nejasnom naredbom Pokrajinske vlade od 24. kolovoza 1920. zaključeno je da su težaci (koloni) koji obrađuju zemljišta mrtve ruke oslobođeni svih davanja, a ostali dužni vlasnicima davati dohodak, koji je u naturi bio nešto umanjen. Dogodilo se, međutim, da ta odluka vlade nije bila priznata kao pravno valjana tako da su nešto kasnijom naredbom Ministarstva pravde i unutrašnjih djela seljaci pod prijetnjom sile morali izvršavati ranije sudske odluke u agrarnim parnicama i nadoknađivati izostavljena davanja vlasnicima zemlje. To je bio povod za upućivanje posebne peticije Pokrajinskog težačkog saveza Ministarskom savjetu Kraljevine SHS u rujnu 1922. u kojoj se ističe da je vlada svojim postupkom »zavela dalmatinske težake, ona ih baca na prosjački štap, ona je krivac, da je težak dalmatinski zapao u dug

⁵⁷ Zora, Split, br. 4 i 5, 23. I i 29. I 1919.

od kojega se više ne može osloboditi«. Ustajući protiv naredbe o mogućem korištenju oružane pomoći za izvršenje sudskih osuda, Pokrajinski težački savez poziva Ministarski savjet da to spriječi ukazujući na to da je »patriotizam dalmatinskih težaka van svake diskusije«, premda vladina naredba može težacima dati »jednu političku orijentaciju od koje će trpiti država i sve svetinje u njoj«.⁵⁸

Dok je, s jedne strane, realizacija osnovnih zahtjeva težačke organizacije doživljavala neprestanu odgodu i revolucionarni duh seljaka bio postepeno umrtvljen lažnim obećanjima buržoazije, dotle je, s druge strane, oštrica seljačkog nezadovoljstva usmjeravana protiv socijalista i njihova revolucionarnog programa. Pokazalo se, međutim, da se razočarani i materijalno upropašteni seljak nije mogao dugo zanositi maglovitim perspektivama i protukomunističkim tiradama poput one: »Težak ljubi svoju zemlju, koju mu komunisti hoće da unište, težak ljubi svoju lijepu domovinu Jugoslaviju, koju komunisti hoće da razore i opljačkaju.«⁵⁹ Dalmatinski težak uviđao je postepeno da izlaze iz tadašnje situacije treba tražiti u povezivanju s revolucionarnim pokretom radništva i zajedno s njim u rušenju kapitalističkog poretka i stvaranju socijalističkog društva. Takva je svijest, istina, najbrže sazrijevala u zemljoradnika koji su živjeli u većim mjestima, posebno u Splitu, i neposrednije dolazili u dodir sa socijalističkim pokretom i njegovom propagandom. Premda znatan dio te problematike nije historiografski obrađen, može se na temelju raspoložive građe utvrditi da je dvadesetih godina na području Dalmacije, posebno Splita, kao malo gdje u zemlji, socijalistički, odnosno komunistički pokret uspio teorijski šire uobličiti određene stavove prema seljačkom i agrarnom pitanju, i što je još važnije, politički obrazovati i osposobiti znatan broj seljaka koji će radnicima biti pouzdan oslonac u borbi protiv kapitalista. Vodstvo socijalističkog pokreta podržavalo je borbu seoskog proletarijata protiv davanja dohotka bogatim vlasnicima zemlje, ali se isticanjem zajedničkog vlasništva suprotstavljalo općim zahtjevima bezemljaša i siromašnih seoskih masa za dobijanje zemlje, gubeći time velik broj potencijalnih saveznika u revolucionarnoj borbi. Onaj dio težaka koji se prilagodio zajedničkom radu s gradskim proletarijatom i prihvatio revolucionarnu marksističku teoriju nastavio je energičnu akciju razotkrivanja buržoaskih manipulacija agrarnom reformom i uključivao se u brojne akcije revolucionarnoga radničkog pokreta. Oni su instinktivno prihvaćali Lenjinovo načelo da bez uvlačenja seljaka u revolucionarnu borbu ne može doći do revolucionarnog preobražaja društva i da bez unošenja klasne borbe u selo proletarijat ne može ispuniti svoju historijsku misiju. Jedan od najdosljednijih pobornika za oslobođenje seljaštva i njihovo odlučno povezivanje s proletarijatom na idejnim pozicijama Lenjinove Internacionale bio je mladi težak Vicko Jelaska koji je brzo izbio u vodstvo revolucionarnog radničkog pokreta Dalmacije, dajući gotovo puna dva de-

⁵⁸ AJ, Fond Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije 1919—1941, 14—70—248, Peticija Pokr. tež. Saveza Ministarskom Savjetu Kraljevine SHS od 11. IX 1922.

⁵⁹ *Zora*, br. 2, 9. I 1919, br. 18—19, 22, br. V 1919; *Težačka sloga*, Split, br. 6, 8, 27, 28, 30, 32 i 33, 31. I, 12. II, 25. IV, 9. VII, 6. VIII, 3. IX i 17. X 1920.

cenija osnovni biljeg sadržaju njegove strategije i taktike. Uprava Općeg zemljoradničkog skupa, u koju su bili izabrani Špiro Ivanišević, predsjednik, Marin Milić, Ante Krstulović, Marko Opara, Paško Aljinović, Stipe Bagat i Paško Krizmanić upravitelji, svojim je svakodnevnim radom nastojala olakšati društveno-ekonomski položaj seljačkih masa u uvjetima kapitalističke eksploatacije. Ona je već na početku veljače 1919. godine od vlade zahtijevala ispunjenje obećanje po kojemu kmet treba postati samostalnim vlasnikom zemlje s tim da država preuzme sve obveze prema dotadašnjim vlasnicima.⁶⁰ Premda se težačke organizacije javljaju i u mnogim drugim akcijama zajedno s rukovodstvom Socijalističke stranke i ORS-om, ipak se ne može govoriti o širokom i kontinuiranom političkom radu na selu i stvaranju nekoga čvršćeg saveza radnika i seljaka širom Dalmacije. Težački socijalistički skup prvi je, u drugoj polovici 1919. godine, pozvao seljake na odbijanje davanja dohotka vlasnicima zemlje javno upozoravajući na oportunističku politiku Težačke sloge i interese građanskih snaga koje stoje iza nje. Posljedica takvog zalaganja bio je odlučan stav seljaka da ne dozvole zemljovlasnicima pristup na zemlju, a još manje pregledavanje njihovih konoba.

Nakon zabrane Komunističke partije potkraj travnja 1920. godine, težački je pokret izgubio svoj najsnažniji oslonac i žestoki otpor seljaka postepeno je kopnio. Zapostavljanje seljačkog pitanja u razdoblju koje je zatim slijedilo stvorilo je objektivne mogućnosti za nesmetan utjecaj buržoaskih partija na mase seljaštva i stvaranje snažnoga opozicionog građanskog pokreta koji je imao čvrsto uporište i među dalmatinskim seljacima. U Komunističkoj partiji Jugoslavije tek od Treće zemaljske konferencije, koja je održana u Beogradu potkraj 1923. godine, postepeno je sazrijevala svijest o neophodnosti povezivanja seljačkog i nacionalnog pitanja u višenacionalnoj pretežno agrarnoj zemlji nakon čega su uslijedili dugi napor pronalaženja najpogodnijih organizacionih formi i metoda rada Partije na stvaranju borbenog i klasnog saveza radnika i seljaka.

Dominacija socijalističke ljevice

Suvremeni povijesni izvori koje smo imali na raspolaganju upućuju na zaključak da dalmatinske partijske i sindikalne organizacije nisu do početka 1919. zapaženije sudjelovale u političkim sukobima oko ideološkog usmjerenja socijalističkog pokreta Hrvatske. Poslije ulaska desničara u vladu, opoziciona lijeva grupa organizira samostalne strukovne saveze i vodi radnike novim putovima traženja revolucionarnih društvenih promjena. Na konferenciji ljevičara u siječnju 1919. formiran je Kartel strukovnih saveza kao rukovodeći organ borbeno organiziranih radnika Hrvatske koji je, djelujući u pravcu ujedinjenja jugoslavenskog proletarijata, ovlastio Glavni radnički savez iz Beograda da sazove sindikalni kongres ujedinjenja. Pokušaji desničara da odgode osipanje ORS-a i zadrže sindikate kao transmisije oportunističke poli-

⁶⁰ *Radničke novine*, br. 20, 8. II 1919.

tike socijalističkih ministara u prvoj vladi Kraljevine SHS nisu urodili plodom.⁶¹

Uprava ORS-a u Dalmaciji bila je u rukama ljevičara, premda se, zbog starog idejnog nasljeđa i prevladanih metoda rada još uvijek prisutnih u dijelu predratnog rukovodstva, ne može govoriti o potpuno idejno homogenom sindikalnom organu. Zaokupljeni radom svojih organizacija i suočeni s problemom zaštite radnika od pretjerane eksploatacije, sindikalni funkcionari Dalmacije nisu razmišljali o reorganizaciji ORS-a, niti je Koraćeva reformistička i kontrarevolucionarna politika mogla bitnije utjecati na jedinstvo lijevo orijentiranog socijaldemokratskog članstva kojemu organizaciona forma ORS-a još uvijek nije priječila rad na daljnjem okupljanju radnika i vođenju niza uspješnih akcija.

Na temelju oskudnih izvora može se zaključiti da su se socijalisti u Dalmaciji postepeno, ali odlučno i bez oscilacija, priključili na početku 1919. godine borbi protiv ministerijalizma i socijalpatriotizma, izjašnjavajući se na svojim konferencijama i zborovima za ujedinjenje jugoslavenskog proletarijata na principima nepomirljive klasne borbe i centralističkoga organizacionog ustrojstva. Golema većina dalmatinskog radništva odbacila je desničarske koncepcije i održavanje klasne suradnje s buržoazijom, uvidjevši da je jedinstvena proleterska borba na području cijele zemlje zalag ostvarenja njezinih ekonomsko-socijalnih ciljeva. U prilog tome vrijedno je ovdje upozoriti na veliki zbor socijalista u splitskom kazalištu 23. ožujka 1919. na kojemu se govorilo o »žutim organizacijama«. Taj su zbor, po svemu sudeći, bili spremno dočekali ne samo Pokrajinska vlada već i Komanda mjesta koja je držala u pripravnosti vojsku za slučaj izbijanja nemira. Osim uzvika »Živila jugoslavenska sovjetska republika«, zbor je završio u redu i miru. No, američka vojna komisija nije, navodno, htjela prijeći preko toga već je pokrenula istragu čiji ishod, međutim, nije poznat. Zanimljivo je i »otkriće« Komande jadranske divizijske oblasti koja u svom izvještaju ističe da u Splitu »ima pristalica boljševičkih među socijalistima« i da imaju »deo težaka iza sebe«.⁶²

Četvrta pokrajinska konferencija SDS za Dalmaciju, održana 25. ožujka 1919. godine u Splitu, značila je najvažniji događaj u dotadašnjem razvitku dalmatinskog partijskog i sindikalnog pokreta. Taj skup predstavnika socijalističkog radništva (partijskog i sindikalnog), koji su suvremenici nazivali čak i kongresom, sankcionirao je dotadašnju revolucionarnu orijentaciju pokreta i klasnoborbeno opredjeljenje dalmatinskih proletera. Na konferenciji su sudjelovala 74 delegata, od kojih 50 iz Splita, a 24 iz Dubrovnika, Herceg Novoga, Imotskoga, Kotora, Makarske, Pučišća, Selca, Sinja, Tivta i Trogira. Treba imati na umu da konferenciji nisu mogli prisustvovati delegati s okupiranih područja sjeverne Dalmacije i s otoka, ali je usprkos tome, s obzirom na broj zastupljenih delegata i mjesta, znatno premašen broj prisutnih socija-

⁶¹ Opš. o tome usp.: V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. II, Zagreb 1930, str. 167 i d; V. Kovačev, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine*, II, n. dj., str. 126—132.

⁶² Arhiv Vojnoistorijskog instituta (dalje: VII), Komanda Jadranske divizijske oblasti, kut. 162, fasc. 5, dok. 1, Izvještaj od 30. III 1919.

lista na Trećoj konferenciji 1913. godine. Uz predstavnike SDS i ORS-a (13 raznih strukovnih organizacija), Konferenciji su prisustvovali delegati Težakog skupa, Skupa socijalističke omladine i, prvi put, njegove ženske sekcije.

Osim utvrđivanja dnevnog reda, pripreme referata o ujedinjenju političke organizacije (S. Vidović), o štampi (A. Seitz), radu strukovnih organizacija (A. Domazet) i agrarnoj reformi (B. Jošt), jedan od najvažnijih zadataka u toku pripreme konferencije bila je izrada što potpunije rezolucije o stanju socijalističkog pokreta u Dalmaciji i zauzimanju stavova o osnovnim problemima klasne borbe jugoslavenskog proletarijata. U uvodu toga dokumenta, koji je sažeo osnovne teze izložene u pojedinim referatima, pozdravlja se djelo nacionalnog ujedinjenja, ali se u njemu vidi samo »jedan od preduslova za razvijanje i jačanje klasne borbe jugoslavenskog proletarijata«. Konačno oslobođenje svih ugnjetenih naroda ne treba očekivati od imperijalističke pariške konferencije, već od »pobjede međunarodne socijalističke revolucije« čije izvođenje jugoslavenski proletarijat mora dočekati ujedinjen i to na principima »nepomirljive klasne borbe, držeći se dosljedno III Komunističke Internacionalne i odbacujući svaku suradnju sa buržoaskim klasama [...]«. Konferencija ne priznaje novoizabrane državne organe kao legitimne predstavnike širokih slojeva naroda, a ulaženje socijalista u buržoaske vlade okvalificirala je kao »izdajstvo prema proletarijatskoj stvari«. U pogledu agrarnog pitanja, kojemu je na Konferenciji posvećena posebna pažnja uz očito nerazumijevanje njegove biti, rezolucija se izjašnjava protiv privatnog vlasništva pojedinaca, zahtijeva u ime cijeloga radnog naroda proglašenje nacionalizacije zemlje i njezinu podjelu onima koji žive od zemljoradnje. Konferencija, uz ostalo, protestira protiv agrarne reforme koja usitnjava privatne posjede i jača u seljaka instinkt vlasništva, zahtijevajući u isto vrijeme konfisciranje crkvenih imanja i ustanovljavanje poljoprivrednih komuna na toj zemlji. Suočena s problemom prehrane stanovništva, Konferencija ističe neophodnost monopolizacije namirnica i formiranje potrošačkih komuna kao moćnog sredstva u borbi protiv raznih vrsta spekulacija. Na kraju tog dokumenta dalmatinski socijalisti pozdravljaju komunističku Rusiju i kliču međunarodnoj proleterskoj revoluciji.

Samoj rezoluciji pripojena je i posebna Izjava koju su organizirane socijalističke žene pročitale na konferenciji a u kojoj se odbacuju niske buržoaske podvale o navodnoj težnji komunističkog pokreta za prostitucijom žena i izražava njihova riješenost da »zajedno s našom braćom i s našim muževima rame uz rame zađemo u veliku borbu za još veće ideale komunizma«.

Zanimljivo je istaći da su socijalisti, vjerni ideji proleterskog internacionalizma, na kraju rada Konferencije smatrali »svojom prvom dužnošću« da upute pozdrave talijanskim socijalistima s kojima će se u skoroj svjetskoj proleterskoj revoluciji naći zajedno na istoj strani nasuprot talijanskim i svim ostalim imperijalističkim snagama. Idejom socijalističkog internacionalizma dalmatinski su se socijalisti zapravo suprotstavili talijanskom iredentističkom ekspanzionizmu.

U rezoluciji usvojenoj na Konferenciji nije bila posebno izdvojena problematika sindikalnog rada, već se partijska i sindikalna aktivnost tretirala zajedno u okvirima socijalističkoga radničkog pokreta. To je svakako proizlazilo iz međusobne tijesne povezanosti političke stranke proletarijata i njegova strukovnog pokreta koji više nije bio politički neutralan kao u vrijeme kad je pokret bio pod utjecajem bečke i tršćanske centrale. Otuda je i pažnja sindikalnog rukovodstva nakon Konferencije bila koncentrirana na provođenje zadataka konačnog ujedinjenja pokreta.

Na završetku rada Pokrajinske konferencije jednoglasno je odlučeno da dotadašnji mjesni Politički odbor bude izabran kao pokrajinski Politički odbor SDS za Dalmaciju u sastavu: J. Gabrić, predsjednik, S. Vidović, sekretar, V. Ožegović, blagajnik, A. Prkušić i A. Seitz, odbornici. Birani su također delegati za Kongres ujedinjenja u Beogradu: A. Domazet, za ORS, A. Seitz, za političku organizaciju i Š. Ivanišević za Težački skup.⁶³

Privlači pažnju činjenica da je Osnivačkom kongresu SRPJ(k) prisustvovao i Adolf Muck, koji je u delegaciji SDS Dalmacije predstavljao Boku Kotorsku.

Značenje Konferencije SDS za Dalmaciju nije samo u tome što je sumirala višegodišnji rad i uspjehe na obnovi socijalističkog pokreta poslije rata, ni samo u donošenju dalekosežnih odluka i značajnom otvaranju brojnih problema koji su se postavljali pred radničku klasu Dalmacije i cijele zemlje, već možda ponajprije u tome što je bezrezervno prihvaćena revolucionarna orijentacija pokreta i otvoreno proklamirana privrženost netom osnovanoj Trećoj komunističkoj internacionali. Premda je u rukovodstvu pokreta još ostalo oportunističkih elemenata opterećenih negativnim socijaldemokratskim nasljeđem, koje će prvi nalet revolucije odvojiti od klasne borbe proletarijata, velika je prevaga bila na strani revolucionarno raspoložene radničke klase, koja je nadahnuta idejama Oktobra odbacila ministerijalizam i podržala ideju integralnog ujedinjenja jugoslavenskog proletarijata na podlozi nepomirljive klasne borbe, koja realizaciju svojih ideala naslućuje poslije uspješno provedene svjetske socijalističke revolucije.

Kad govorimo o dominantnom revolucionarnom raspoloženju dalmatinskog proletarijata, važno je utvrditi da je ono više bilo rezultat utjecaja određenih socijalističkih ideja, revolucionarnih zbivanja u Evropi, a posebno oktobarske revolucije, negoli poznavanja osnova marksističko-lenjinističke teorije i njezine primjene na konkretne uvjete. Rukovodeći partijski i sindikalni kadar nije imao jasno izgrađenu strategiju i taktiku revolucionarne borbe i više je instinktivno i pod utjecajem zbivanja na revolucionarnom frontu artikulirao svoju političku praksu, što se neminovno manifestiralo i u nerazumijevanju nekih bitnih idejnih i organizacijskih principa komunističkog pokreta. Ipak, ako objektivno vrednujemo činjenicu da je u ondašnjim složenim i teškim uvjetima rada u ratom, bolestima i gladu iscrpljenoj i zaostaloj Dalmaciji, čiji je dobar dio teritorija još bio u rukama Italije, relativno mali socijalistički pokret

⁶³ Dokumenti Pokrajinske konferencije publicirani su u *Radničkim novinama*, br. 18, 19 i 20, 12. IV, 19. IV i 1. V 1919.

u periodu samostalnog djelovanja postigao zapažene rezultate i uspio dati radničkom pokretu »jasan, čist i određen put, koji nam je ostavio naš učitelj Karl Marx u svom Komunističkom manifestu« (iz Gabrićevog referata na Konferenciji, T. Š.), ostvarujući kroz sve to vrijeme proces vlastitoga unutrašnjeg sazrijevanja i transformiranja u komunističku partiju, moramo doći do zaključka da su postignuti rezultati uistinu vrijedni i za daljnji rad pokreta stimulatívni. To više što je vodstvo socijalističkog pokreta sve vrijeme bilo u proleterskim rukama »koje su preko dana već izmorene napornim trudom pile i nakovnja« ipak uspjevale svojoj klasnoj organizaciji udahnuti takvu živost i us trajnost zbog koje će je i sama buržoazija smatrati »jedinom organizovanom, disciplinovanom i ozbiljnom partijom u Dalmaciji«. ⁶⁴

Polet sindikalnog pokreta i Kongres ujedinjenja

Neposredno poslije Konferencije pojačan je rad sindikata i ulagani su sistematski naponi za daljnje širenje mreže sindikalnih organizacija. Uprava ORS-a uspjela je formirati sindikalne podružnice, a naročito povjereništva, čak i u »najzabitijim mjestima«, tako da se osjećala potreba angažiranja profesionalnog tajnika, o čemu je i na Konferenciji bilo riječi. Zahvaljujući takvoj aktivnosti bilo je gotovo potpuno onemogućeno djelovanje opozicionih struja i buržoaziji potčinjenih »žutih organizacija«. Socijalisti su tako u Boki Kotorskoj, koja je poslije ujedinjenja zbog svoje administrativno-upravne povezanosti s Dalmacijom i dalje organizaciono-politički bila vezana za pokrajinsko partijsko i sindikalno rukovodstvo Dalmacije, u kratko vrijeme uspjeli organizirati 450 radnika, dok je aktivnost više sindikalnih organizacija od veljače 1919. objedinjavao ORS za Boku Kotorsku sa sjedištem u Kotoru. ⁶⁵

⁶⁴ I. Baljkas u »Borbinom kalendaru« za 1920, str. 42.

⁶⁵ Socijalistički pokret u Crnoj Gori bio je do kraja 1920. godine organizaciono podijeljen. Sindikalne i partijske organizacije postojale su samo u Boki Kotorskoj (Kotor, Tivat i Herceg Novi), a bile su u sastavu pokrajinskih organizacija Dalmacije dok su ostale organizacije na sjeveru ove zaostale pokrajine bile, temeljem odluke Osnivačkog kongresa SRPJ(k), u sklopu SDS Bosne i Hercegovine. S obzirom na to da je takvo organizaciono ustrojstvo remetilo historijsku povezanost Boke s Crnom Gorom i nije najbolje odgovaralo specifičnim crnogorskim iskustvima i potrebama (problem udaljenosti i dr.), od početka 1920. godine intenziviraju se naponi za objedinjivanje rada partijskih i sindikalnih organizacija u Crnoj Gori. Tako je 4. travnja 1920. održana Prva pokrajinska konferencija SRPJ(k) za Crnu Goru u Podgorici na kojoj je izabrano Privremeno partijsko rukovodstvo na čelu s Jovanom Tomaševićem, Ubrzo su postignuti zapaženi rezultati ne samo na području suradnje i koordiniranja rada među organizacijama, već i podizanju novih partijskih i sindikalnih punktova. Drugom pokrajinskom konferencijom KPJ za Crnu Goru potkraj listopada 1920, izborom Oblasnog sekretarijata KPJ za Crnu Goru konačno je završen proces organizacione konsolidacije njezine partijske organizacije. Do organizacionog političkog vezivanja Boke Kotorske za Oblasni sekretarijat Crne Gore došlo je tek poslije zabrane legalnog djelovanja Partije. Na Pokrajinskoj konferenciji SDS za Dalmaciju sudjelovali su i delegati iz Kotora (A. Muck i S. Grubišić), Herceg Novoga (B. Marjanović) i Tivta (A. Marinović). Socijalist iz Kotora Vasa Srzentić, koji je bio neposredno doputovao s konferencije u Italiji, pozdravio je taj skup u ime srpskih socijalista i predložio posebnu rezoluciju kojom se pozdravljaju borci Treće internacionale, što je s oduševljenjem bilo prihvaćeno (IA KPJ, t. IV, str. 199 i 210; Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori (1918—1945), (priredio dr. Jovan Bojović), Serija I, knj. I, Titograd 1971, br. dok. 26, 27, 28, 33; J. R. Bojović, Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori, *Istorijski zapisi*, 1—2/1969, str. 182 i d.).

I dubrovačka podružnica ORS-a, koja je nakon sloma Austro-Ugarske započela kao »Savez među radnicima«, na početku 1919. godine formira nekoliko strukovnih sekcija (svratištarsko-kavanarskih i ugostiteljskih namještenika, pekara, zidara, bremenara i dr.) koje su ubrzo započele borbu za promjenu teških prilika »jer je radništvo zapostavljeno u svakom pogledu, bilo u plaćama, bilo aprovizacijom, koja je u rukama nesposobnih ljudi«. U poznato središte revolucionarnih lučkih radnika u Gružu dolazio je u ožujku tajnik Političkog odbora SDS za Dalmaciju Stjepan Vidović i govorio o važnosti organiziranja radnika u borbene strukovne organizacije, dok je dr. Stijepko Vukasović, tajnik dubrovačke podružnice ORS-a i tada istaknuti aktivist Socijaldemokratske stranke, prikazivao radnicima nepovoljne lokalne prilike i probleme u radu bolesničke blagajne. Prva zajednička akcija strukovnih organizacija u Dubrovniku bila je upućivanje posebnog Memoranduma organima vlasti u travnju 1919. u kojemu se izražava opće nezadovoljstvo lošim prehrambenim prilikama i zahtijeva kontrola nad aprovizacijom za hranu.⁶⁶

Na početku ožujka 1919. formirana je podružnica ORS-a u Sinju u koju se učlanjuju radnici tvornice duhana⁶⁷, u Dugom Ratu borbeni radnici iz tvornice »Sufid« prilaze ORS-u i odmah započinju s uspješnim radom⁶⁸, a političko i sindikalno rukovodstvo iz Splita sve veću pažnju posvećuje agitaciji i propagandi, redovitom obavještavanju i socijalističkom prosvjeđivanju radnika.

Za razliku od sindikalnih organizacija Hrvatske i Slavonije u kojima se vodila borba između Koraćevih desničara i sve popularnijeg Akcionog odbora socijaldemokratske opozicije koji odbacuje klasnu suradnju s buržoazijom, u Dalmaciji su se ljevičarski orijentirane ORS-ove organizacije jednodušno izjašnjavale za hitno ujedinjenje svih sindikalnih saveza koji prihvaćaju klasnu borbu podržavajući prijedlog rezolucije za ujedinjenje sindikalnog pokreta u jugoslavenskim zemljama koji je podnio Srpski glavni radnički savez.⁶⁹

Napokon je u Beogradu od 20. do 23. travnja 1919. godine održan Kongres ujedinjenja koji je označio kraj dotadašnjoj rascjepkanosti sindikalnog pokreta i početak stvaranja jedinstvene klasne sindikalne organizacije koja je djelovala na principima nepomirljive klasne borbe. Neposredno prije sindikalnog kongresa održan je kongres partijskog ujedinjenja na kojemu je također došlo do političkog i organizacionog ujedinjenja proletarijata u novu *Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista), SRPJ(k)*, koja je usvojila revolucionarnu orijentaciju radničkog pokreta i pristup Trećoj komunističkoj internacionali.⁷⁰ Sin-

⁶⁶ IA KPJ, t. IV, str. 199; *Radničke novine*, br. 15, 15. III 1919; M. Kapović, Radnički pokret u Dubrovniku (1897—1929), *Dubrovnik*, 3/1964, str. 13.

⁶⁷ *Radničke novine*, br. 14, 8. III 1919.

⁶⁸ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (dalje: A IHRP), zb. Memorarska građa, Sjećanja Josipa Rosića, osnivača podružnice ORS-a.

⁶⁹ *Radničke novine*, Beograd, br. 76, 31. III 1919.

⁷⁰ U Centralno partijsko vijeće, koje se sastojalo od 31 člana, iz Dalmacije je bio izabran S. Vidović, a za njegovog zamjenika A. Prkušić (*Radničke novine*, br. 103, 8. V 1919).

dikalnom kongresu prisustvovali su gotovo isti delegati kao i partijskom zasjedanju, premda nam njihova diskusija nije, na žalost, iscrpnije poznata zbog veoma oskudne dokumentacije koja je sačuvana. Klasni sindikalni pokret Dalmacije na tom Kongresu zastupali su samo tri delegata: Ante Domazet, Stjepan Vidović i Šimun Roje.⁷¹

Prema usvojenom dnevnom redu, delegati su nakon obrazloženja referenata raspravljali o tekstovima predloženih dokumenata i usvojili: Rezoluciju o ujedinjenju sindikalnog pokreta u Jugoslaviji, Pravila Centralnog radničkog sindikalnog vijeća u Jugoslaviji i Rezoluciju o jedinstvu pokreta.

U Rezoluciji o ujedinjenju konstatira se da je umjesto nekoliko dotadašnjih pokrajinskih i glavnih radničkih sindikalnih saveza Kongres izabrao jedno, *Centralno radničko sindikalno vijeće (CRSV)*, sa sjedištem u Beogradu, u koje se ujedinjuje cijeli sindikalni pokret po centralističkom sistemu i na principima klasne borbe. Izvan CRSVJ-a, osim socijalpatriotskih sindikata (ORS Hrvatske i Slavonije i Strokovna komisija iz Slovenije), ostali su oni dijelovi Dalmacije koji su nakon Rapalla pripali Italiji, a kraće vrijeme i područja pod kontrolom talijanskih okupacionih vlasti. Kongres je donio odluku da se ujedinjenje na cijelom teritoriju Jugoslavije treba provesti najkasnije za tri mjeseca.⁷²

U kongresnoj diskusiji o Rezoluciji sudjelovao je i delegat iz Dalmacije Ante Domazet, predsjednik ORS-a, koji je govorio o radu sindikalnih organizacija i njihovom širenju izvan Splita pod devizom »svuda socijalizam!«. Iz šturo zabilježene diskusije, koja ne omogućuje detaljniji uvid u stavove dalmatinskog predstavnika, vidi se da je istican akutan problem nezaposlenosti radnika koji je čak 85%, kao i podrška 13 sindikalnih organizacija Dalmacije ujedinjenju pokrajinskih saveza i borbena orijentaciji klasnoga radničkog pokreta. Izjašnjavajući se o pitanju sjedišta sindikalne centrale, Domazet je predlagao Sarajevo »jer je to sredokrača za sve«.⁷³

Premda nisu sudjelovali u živoj diskusiji o *Pravilima* CRSVJ, dalmatinski su delegati, zbog tijesnih veza između Partije i sindikata u radu njihovih organizacija, zasigurno podržali uspostavu uzajamnih predstavnika između tih organizacija na svim nivoima i dali svoj glas za osnivanje pokrajinskih sindikalnih vijeća i njihov centralistički oblik organizacije.⁷⁴

⁷¹ Šimun Roje, željezničarski radnik (bravar) iz Splita i predstavnik podružnice Saobraćajnih i transportnih radnika i službenika, bio je zajedno sa Stjepanom Vidovićem, štamparom iz Splita i sekretarom PIO SDS Dalmacije i netom izabranim članom CPV SRPJ(k), predložen u častništvo Kongresa koje je rukovodilo tim značajnim skupom (*Radničke novine*, Beograd, br. 100, 28. V 1919). Prema izvorima različite provenijencije daje se zaključiti da su osim spomenute trojice delegata iz Dalmacije Kongresu, najvjerojatnije kao predstavnici profesionalnih saveza, prisustvovali još: Jakov Sirišević i Miho Moscatelli, tipografski radnici, Ivan Pejković i Niko Zavorec.

⁷² *Radničke novine*, Beograd, br. 102, 1. V 1919.

⁷³ *Radničke novine*, Beograd, br. 107, 7. V 1919, Jugoslavenski sindikalni kongres, Iz diskusije A. Domazeta.

⁷⁴ Pravila CRSVJ. Građa za povijest sindikalnog pokreta, I, n. dj., str. 215—217.

Na kraju je Sindikalni kongres jednoglasno usvojio rezoluciju o *Centralnoj instanci* u kojoj se detaljno izlaže potreba i značenje jedinstva pokreta.⁷⁵

Prije završetka rada, Kongres je izabrao Centralno radničko sindikalno vijeće (31 član) u koje su od delegata iz Dalmacije ušli Jakov Sirišćević i Miha Moscatelli.⁷⁶ U Izvršni odbor CRSVJ nije ušao ni jedan predstavnik iz Dalmacije, kao ni predstavnici iz ostalih pokrajinskih sindikalnih pokreta, zbog većih materijalnih izdataka koji bi bili nužni za dolazak delegata u Beograd a znatno bi opterećivali i onako skromne sindikalne prihode udaljenijih organizacija. Usvojeno je gledište da u Izvršni odbor, zbog spomenutih razloga, uđu samo sindikalni funkcionari iz Beograda, što je, s druge strane, krilo realnu opasnost zanemarivanja osobenosti razvitka ostalih pokrajinskih pokreta i promatranja unutrašnjih odnosa u sindikatima u cijeloj zemlji isključivo kroz prizmu srbijanskog pokreta.⁷⁷

Bez obzira na sva polovična rješenja i brojne kompromise, Sindikalni je kongres udario temelje brzom i perspektivnom razvitku mladoga sindikalnog pokreta. CRSVJ je utemeljen na principima nepomirljive klasne borbe, organizaciono, akciono i idejno je povezan sa SRPJ(k) s kojim ga povezuje isti krajnji cilj: »oslobodenje proletarijata uništenjem klasne vladavine«. Kongres je prekinuo predratne veze nekih sindikalnih organizacija s Amsterdamskom sindikalnom internacionalom i donio odluku da se učlani u sindikalnu sekciju Kominterne. Formiranjem jedinstvenog pokreta izražavan je stav o postojanju jednog proletarijata i jedne klasne borbe koja se koristi svim organizacijama i formama borbe vođenih iz jednog centra i pod rukovodstvom socijalne demokracije.

II. KPJ I SINDIKATI U DALMACIJI OD KONGRESA UJEDINJENJA DO TRAVNJA 1920. GODINE

Prvi udarci režima

Stvaranje jedinstvene organizacije proletarijata u novoj državi i otvaranje perspektive revolucionarne borbe, nagnali su zaplašenu buržoaziju na poduzimanje preventivnih mjera za obranu od mogućeg prevrata. Prvi korak vlade u tom pravcu bila je zabrana proslave Prvog maja, koja je bila obrazlagana navodnim pripremama revolucije i boljševičkim agitacijama iz susjedstva.⁷⁸ Proglasom Pokrajinske vlade za Dalmaciju zabrana prvomajskih manifestacija opravdavala se opasnom prisutnošću talijanske vojske i zahtjevima američkih kontrolnih vlasti

⁷⁵ *Radničke novine*, Beograd, br. 105, 4. V 1919.

⁷⁶ *Radničke novine*, Beograd, br. 106, 5. V 1919.

⁷⁷ D. Živković, *Borba protiv reformista u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije* (april 1919 — avgust 1920), *Istorija radničkog pokreta*, zbornik radova br. 1, Beograd 1965, str. 13.

⁷⁸ *Radničke novine*, Beograd, br. 103, 2. V 1919.

da se spriječi svaki nered u gradu.⁷⁹ Protiv takve odluke vlade oštro je protestirao Izvršni odbor SRPJ(k) koji je pozvao radnike na »nijemu obustavu rada« izražavajući uvjerenje da teškoće neće dugo trajati jer »zora sa istoka već rudi«. ⁸⁰ Rukovodstvo klasnoga radničkog pokreta Dalmacije prenosilo je zapravo stav centralnog radničkog vodstva koje je sugeriralo da se »ne izvodi ni opšta obustava rada ni ulične demonstracije«, da se ne izazivaju sukobi s buržoazijom i da radnici sačuvaju prisebnost.⁸¹

Za razliku od takve orijentacije centrale radničkog pokreta, koja u osnovi nije vjerovala u mogućnost uspješnijeg pokretanja većih revolucionarnih akcija, proletarijat u Dalmaciji i njegovo rukovodstvo pokazivali su nesumnjivo više smjelosti i borbenosti premda se i ona kretala u kontroliranim granicama i utvrđenim okvirima. Najbolja potvrda toga upravo je bila priprema i sama proslava 1. maja koja je, usprkos pripravnosti vojno-policijskih organa i pokušajima režima da se na svaki način slomi pokret, svečano obilježena širom Dalmacije. Uz obustave rada, kroz mnoga mjesta prošle su povorke borbenih radnika i seljaka na čelu s crvenom zastavom, klicalo se oktobarskoj revoluciji i Lenjinu. U Dubrovniku je policija spriječila ulazak prvomajske povorke u grad, tako da je svečani miting održan na Brsaljama i Gružu. Iste večeri nakon sukoba sa policijom došlo je do hapšenja više mladih radnika, a odlukom kotarskog poglavarstva znatan dio njih bio je protjeran u zavičanje općine.⁸² Svečana povorka s glazbom na čelu prošla je i ulicama Kotora, a pred kavanom »Dojmi« održana je skupština na kojoj su okupljenim radnicima i građanima komunisti govorili o značenju Prvog maja i zaključcima Osnivačkog kongresa SRPJ(k).⁸³ I na okupiranom području Dalmacije održane su prvomajske manifestacije koje su poprimile izrazito prototalijanska obilježja. Posebno treba izdvojiti akciju šibenskih komunista predvođenih Ivom Baljkasom, koji je netom bio izabran za člana Centralnog partijskog vijeća, i Karlom Brajerom, koji su u »Pučkoj tiskari« uspjeli noću otisnuti oko 200 primjeraka radničkog lista *Crveni vijek* i Prvog maja ga raspacati među revolucionarne radnike Šibenika i nekih drugih mjesta. Kad su talijanske okupacione vlasti otkrile komunističku akciju, sve je bilo kasno jer se crveno tiskani list već nalazio u rukama radnika.⁸⁴

Obustava rada i uspješno organiziranje prvomajskih manifestacija poslužili su režimu kao povod za napad na radnički pokret i masovna hapšenja radničkih prvaka. Noću 1/2. svibnja vlasti su uhapsile veći broj radnika u Splitu, dok su rukovodioci pokreta J. Gabrić, A. Domazet, G. Jošt, Lj. Maksimović i R. Vardijan internirani u Arandelovac.⁸⁵

⁷⁹ *Radničke novine*, be. 19. 27. IV 1919.

⁸⁰ *Radničke novine*, br. 20, 1. V 1919.

⁸¹ *Radničke novine*, Beograd, br. 102, 1. V 1919; usp. Ž. Topalović, Napad vlade na jugoslovenski socijalistički (komunistički) pokret, Novi Sad 1919, str. 10.

⁸² M. Kapović, Prvi maj je uvijek bio i ostao ponos dubrovačkih radnika, *Dubrovački vjesnik*, br. 967/968, 25. IV 1969.

⁸³ D. Vujović, n. dj., str. 216; D. Živković, n. dj., str. 536.

⁸⁴ S. Grubišić, Pregled povijesti Šibenika 1873—1921. godine, Spomen-zbornik Šibenik, Šibenik 1976, str. 436.

⁸⁵ *Oslobođenje*, br. 1, 8. V 1919.

Izvršni odbor SRPJ(k) odmah je sutradan tiskao posebni plakat u kojem obavještava radnike i težake o hapšenju njihovih drugova i glasinama »da bi tobože imao buknuti generalni štrajk«. Negirajući te glasine »koje su iz osnova izmišljene«, Izvršni odbor je pozvao radnike da sačuvaju mir.^{86a}

Politička atmosfera u Splitu bila je posebno napeta. Bilo je očigledno kako se vladajuća buržoazija koristi neriješenim jadranskim pitanjem i neugodnom prisutnošću talijanskih ratnih brodova u luci, da bi krenula u ofenzivu i otupila oštricu revolucionarnosti radnika u Dalmaciji. Osuđivana je svaka politička i ekonomska akcija socijalista koja je redovito dovođena u vezu s talijanskim imperijalističkim planovima i špijunsko-agitatorskom djelatnošću krstarice »Puglia« u splitskoj luci. U arhivskoj građi postoje podaci o prilično tijesnoj suradnji između komande američkih pomorskih snaga i Pokrajinske vlade u Splitu, i brojni primjeri zaštite interesa stanovnika u američkoj zoni od talijanskih progona i protujugoslavenske politike admirala E. Milla.⁸⁶

Treba istaći da su i Talijani radi propagande i omekšavanja otpora domaćeg stanovništva počeli dijeliti hranu ne samo talijanskim podanicima, što su određeni građanski krugovi u Dalmaciji iskoristili za političke napade na izglednjelo stanovništvo i sveopće etiketiranje socijalista kao talijanskih plaćenika.⁸⁷ Ako su u teškoj ekonomskoj situaciji i primili nešto hrane od saveznika, suzdržavajući se da »jurišem zauzmu sve banke, sve magazine, sve trgovine i dađu narodu pomoć«, onda takav čin, pisali su socijalisti, ne opravdava pokušaje određenih građanskih krugova da borbene ORS-ove sindikate nadomjestite »žutim«, nacionalističkim organizacijama. Čini se da i socijalistima nije bilo svejedno što o njihovom radu misle vrhovi američke kontrolne vlasti, ili su barem željeli suzbiti negativne dojmove koji su se o njima mogli stvarati na temelju samo jednog izvora. U susretu s adutantom američkog admirala Andrews funkcionari socijalističkog pokreta Dalmacije prikazali su svoj rad na zaštiti interesa ekonomski ugroženog i napuštenog stanovništva i upozorili na optužbe suprotstavljenih strana da su talijanski, odnosno jugoslavenski plaćenici što je za njih bio »najbolji dokaz da su na pravom putu« i da su zapravo »jedini element« sposoban da »učvrsti red i mir«.⁸⁸

Da je i Pokrajinska vlada pokušavala rješavati akutni problem prehrane stanovništva svjedoči i Josip Smodlaka koji piše o upućivanju specijalnog emisara u Sušak gdje je trebalo da pospješi prekrcaje brašna iz Zagreba za Split. Ta je unaprijed nagrađena osoba, međutim, napustila preuzeti zadatak i otišla u Beograd potražiti kakvo »otmjeno mjesto u državnoj službi«. Kad se potkraj prosinca 1918. Smodlaka vratio u

^{86a} Naučna biblioteka Split, Zbirka sitnog tiska.

⁸⁶ Historijski arhiv u Zadru (dalje: HAZ), Spisi talijanske vlade za Dalmaciju, dalmatinska i korčulanska ostrva.

⁸⁷ Zanimljivo je istaći da su Talijani vodili prilično urednu evidenciju o svim osobama u Dalmaciji koje su primile od njih bilo kakvu pomoć u hrani ili novcu (HAZ, Spisi talijanske vlade, sv. 4, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41 i d.).

⁸⁸ *Radničke novine*, br. 16 i 18, 22. III i 12. IV 1919.

Split bio je navodno iznenađen da su »Talijani počeli besplatno dijeliti rižu po Splitu, i da su komunisti počeli dobivati pristaše napadajući Narodnu Vladu i općinu jer da ne mare za sirotinju«. Od vremena sloma Austro-Ugarske kad je Split »disao narodnim duhom«, razočarani Smodlaka kasnije uočava čak dvije tisuće talijanskih optanata i učvršćenje komunističke stranke koja je »za neko vrijeme bila najbrojnija u gradu«. ⁸⁹

Složenu atmosferu u Splitu nesumnjivo upotpunjuje podatak da su tipografi »Hrvatske štamparije« odbili 1. travnja 1919. složiti jedan članak za dnevnik *Novo doba*, jer su u njemu vrijeđani socijalisti kao talijanski plaćenici. Radnici su zbog toga bili izbačeni s posla, ali su poslije sedam dana bili vraćeni na ista mjesta. Oni će ubuduće, kako su izjavili, slagati svaki »ozbiljno i objektivno« pisani članak, ali će odbiti štampanje članaka koji budu »na nedoličan način«, kao onaj u *Novom dobu*, napadali »radničku čast«. ⁹⁰ Kad je isti građanski dnevnik potkraj studenog 1919. ponovo pokušao donijeti članak »pun najgadnijih podvala protiv socijalista, kao da su oni talijanski plaćenici itd.«, slagari su ponovo primijenili tzv. crvenu cenzuru i javnim plakatom obavijestili o tome građanstvo. ⁹¹

Kad se umjesto ugašenih *Radničkih novina* (1. V 1919) u Splitu već 8. svibnja pojavilo novo glasilo SRPJ(k) *Oslobođenje*, bio je to pouzdan znak da je rukovodstvo radničkog pokreta Dalmacije uočavalo značenje, potrebu i zadatke revolucionarne štampe u klasnoj borbi proletarijata. Taj radnički list za vrijeme svog izlaženja, od 8. svibnja 1919. do 29. prosinca 1920 (s prekidima od 29. VIII do 20. XII 1919. i od 29. V do 30. X 1920), bio je ideološki i partijski usmjeravan s ciljem podizanja klasne svijesti proletarijata i mobilizacije radničke klase za revolucionarnu borbu. *Oslobođenje* je nesumnjivo imalo znatan utjecaj na radničku klasu i svojim je angažiranim člancima i porukama pridonosilo uspjesima ekonomskih i političkih akcija radnika, širilo socijalističke vidike i učvršćivalo u radničkoj klasi materijalistički pogled na svijet. Prateći zabilježene događaje u kontinuiranom nizu, *Oslobođenje* postaje vjeran svjedok vremena, pokazatelj idejne opredijeljenosti svog pokretača i stupnja razvitka do kojega je radnički pokret u Dalmaciji bio došao. Prvi odgovorni urednik lista bio je tipograf Jakov Sirošević, član plenuma CRSVJ, a od 27. lipnja tu je dužnost preuzeo već afirmirani novinar iz Šibenika Ivo Baljkas, član CPV SRPJ(k), da bi nakon njegova hapšenja urednik lista od 30. listopada 1920. do kraja izlaženja bio Ivan Marić, predsjednik Pokrajinskog sindikalnog vijeća CRSVJ za Dalmaciju. *Oslobođenje* je najprije tiskano u tiraži od 4000 primjeraka, ali je nakon ukidanja pretplatničke obveze za sindikalno članstvo, poslije dva mjeseca njegova tiraža pala na 2600. ⁹²

Pritisak i hapšenja rukovodećeg kadra poslije prvomajske proslave negativno su utjecali na započeti proces ujedinjenja i centralizaciju pokrajinskih sindikalnih saveza u zemaljske strukovne saveze što je, po

⁸⁹ Zapisi Dra J. Smodlake, n. dj., str. 63.

⁹⁰ *Radničke novine*, br. 18, 12. IV 1919.

⁹¹ *Radničke novine*, Beograd, br. 282, 2. XII 1919.

⁹² *Radničke novine*, Beograd, br. 147, 19. VI 1920.

odluci Kongresa, trebalo biti završeno do kraja srpnja 1919.⁹³ Partijsko i sindikalno rukovodstvo inzistiralo je na početku lipnja posredstvom svoga općinskog vijećnika Dušana Jankova da Općinska uprava ukine konfinaciju i pusti na slobodu radničke prvake, što je u osnovi bilo i prihvaćeno.⁹⁴ To je, međutim, bio povod javnom negodovanju nekih građanskih političara pristalica Demokratske zajednice koji su u listu Oskara Tartaglie *Zastava* izrazili svoje čuđenje zbog prihvaćanja prešnog prijedloga D. Jankova. Anonimni potpisnik članka kvalificira kao nasilje i terorizam niz socijalističkih akcija upozoravajući na njihove boljševičke metode i prevratničke namjere.⁹⁵ U tom članku, kao i nekim drugim napisima, demokrati nastoje prikriti svoje klasne interese isticanjem brige za očuvanje jugoslavenskih nacionalnih i državnih interesa, što je bilo u najužoj vezi s navodno liberalističkom politikom i maglovitim programom socijalnih reformi kojima je manipulirala najbrojnija i najutjecajnija partija u zemlji — Demokratska stranka. Politička praksa demokrata pokazivala je izrazito reakcionarni karakter u odnosu prema radničkom pokretu koristeći se svim raspoloživim sredstvima da ga oslabi i optuži za cijepanje državne zajednice. Na liniji odvajanja seljaštva od revolucionarnog proletarijata i paraliziranja seljačkog pokreta bilo je i zalaganje demokrata za pravodobno provođenje agrarne reforme, kao i donošenje određenih zakona i mjera radničkog zakonodavstva. Politička ideologija i praktična djelatnost Demokratske stranke reflektirala se i u radu Pokrajinske vlade za Dalmaciju na čijem je čelu bio demokratski prvak dr I. Krstelj. Bez većeg političkog autoriteta vlada ipak nije lako prihvaćala uvođenje sistema potčinjavanja centralnoj vladi premda je od nje očekivala brzo sankcioniranje buržoaske vlasti kojoj je prijetila opasnost od revolucionarnog proletarijata. A kad je, s druge strane, gušila zahuktali radnički pokret i na njega primjenjivala reakcionarne zakone Austro-Ugarske, pozivala se na navodne upute američkih vojnih vlasti i ugrožavanje reda i mira u Dalmaciji.⁹⁶

Komandant mjesta u Splitu u svom izvještaju komandantu armije prikazuje dalmatinsku vladu neposredno nakon proglašenja Kraljevstva SHS kao vrlo slabu i nesposobnu. Vlada »nema veze sa narodnim većima, ili je ta veza tako slaba da se i ne opaža, te je usled toga njena vlast svedena samo na grad Split«, a svaka važnija odluka dostavlja se »Komandi mesta na rešenje«. Komandant mjesta je također uočio da »vlada nimalo nije popularna« i da je »bez ikakvog autoriteta«, izuzev ličnosti dra Smodlake. Sav posao ove »neaktivne« vlade »svodi se na pisanje po koga članka u stranim novinama i na običnim razgovorima«, a uočljiva je i želja njenih članova za što bržom uspostavom zajedničke vlade (20. XII 1918).^{96a} Situacija se ni kasnije nije bitnije promijenila.

⁹³ Usp. Ž. Topalović, Napad vlade, n. dj.

⁹⁴ *Oslobođenje*, br. 5, 6 i 8, 6. VI, 13. VI i 27. V 1919.

⁹⁵ *Zastava*, Split, br. 14, 16. VI 1919.

⁹⁶ Usp. B. Gligorijević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970, str. 76—79, 86, 219—226.

^{96a} Nav. prema D. Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. XII 1918 — 20. IV 1919, *Istorija XX veka*, I, Beograd 1959, str. 69.

Nedovoljna povezanost s masama i zadržavanje starih prevladanih feudalnih političkih odnosa i institucija, uz osjetni oslonac na vojsku i žandarmeriju (srpsku i savezničku) radi očuvanja tadašnjeg klasnog poretka, osnovne su karakteristike u suštini kontrarevolucionarne vladajuće buržoazije.

Problemi organizacionog razvitka sindikalnog pokreta

Kao što smo već istakli, na temelju zaključaka Sindikalnog kongresa (Pravila CRSVJ) formirana su pokrajinska sindikalna vijeća koja je trebalo da imaju posredničku ulogu između CRSV i sindikalnih saveza u cilju uspješnije realizacije kongresnih zaključaka. PSV za Dalmaciju bez rezerve je prihvatao odluku Kongresa o centralističkoj formi ujedinjenja smatrajući (kao i organizacije iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Vojvodine) da je ona za radnike prihvatljivija i u danim historijskim okolnostima važnija. Do oživotvorenja kongresnih odluka nije, međutim, dolazilo zbog smetnji od organa vlasti, već zbog otpora reformističkog PSV za Hrvatsku i Slavoniju, odnosno Strokovne komisije za Sloveniju, koji su zahtijevali da se vodi računa o osobenostima tadašnjih pokrajinskih pokreta, odnosno bili na stanovištu federalističkog ujedinjenja sindikalnih organizacija. U osnovi je riječ o važnim idejnim razlikama između ljevičara i reformista, odnosno zastupnika jačanja utjecaja revolucionarnog i klasnog stanovišta u vrhovima ujedinjenog pokreta i socijalreformista i političkih oportunističkih koji su bili protivnici nepomirljive klasne borbe i težili očuvanju svojih stranačkih interesa.⁹⁷ Spomenute poteškoće oko organizaciono-političkog ujedinjenja pokreta ipak nisu omele CRSVJ da potkraj 1919. godine odlučnije priđe ujedinjavanju onih pokrajinskih sindikalnih organizacija koje su prihvaćale centralizaciju pokreta. Treba istaći da su i pojedine sindikalne organizacije Hrvatske i Slovenije prihvaćale centralistički stav o ujedinjenju, pa je tako do kraja 1919. došlo do ujedinjenja željezničarskih i kelnarskih radnika. Kad mu nije uspjelo da pridobije ORS za ujedinjenje, CRSV je na svojoj plenarnoj sjednici održanoj 17. rujna 1919. zaključio da svi oni radnici koji su organizirani u ORS-u treba da do kraja godine iz njega istupe i uključe se u rad jednog od saveza u okviru CRSVJ. Osim toga zaključeno je da se za Hrvatsku i Slavoniju osnuje organizacija »nekvalificiranog i fabričkog radništva« koja se ima priključiti CRSVJ, što je značilo povlačenje posljednjeg koraka u likvidaciji kontrarevolucionarnog ORS-a.⁹⁸ Na kongresima ujedinjenja metalaca, grafičara, građevinara, šivačko-odjevnih radnika, monopolskih radnika, tvorničkih radnika, drvodjeljaca i rudara, koji su do kraja svibnja 1920. objedinili većinu pokrajinskih sindikalnih organizacija (bez Hrvat-

⁹⁷ Usp. D. Živković, *Borba za ujedinjenje sindikalnog pokreta 1919—1920*, u knj. »50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji«, Beograd 1969, str. 69—73; *isti*, *Borba protiv reformista u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije*, n. dj., str. 18—27; *Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj*, knj. II, n. dj., str. 57 i d.; M. Stiploviček, *Komunistički strukovni (sindikalni) pokret u Sloveniji do Obznane*, u knj. »Tito, radnička klasa i sindikati«, Beograd 1979, str. 158—161.

⁹⁸ *Radničke novine*, Beograd, br. 226, 24. IX 1919.

ske i Slovenije) aktivno su sudjelovali i predstavnici dalmatinskoga sindikalnog pokreta koji su također bili izabirani u centralne uprave pojedinih saveza.

Tek nakon naporne i uspješne borbe ljevičara protiv reformista u vodstvu sindikalnog pokreta Hrvatske i Slovenije, koji su odlučno istupali protiv revolucionarne borbe i komunističkih koncepcija o aktualnosti revolucionarnog trenutka, odnosno likvidacije centrumaša najprije na Vukovarskom kongresu, a zatim njihovog izdvajanja iz vrhova spomenutih sindikalnih organizacija na osnovi poznate »Solucije o ujedinjenju«, usvojene na sindikalnoj konferenciji potkraj lipnja 1920, bio je konačno otvoren put ujedinjenju ostalih sindikalnih saveza na centralističkoj osnovi.⁹⁹

Period nakon Kongresa ujedinjenja bio je ispunjen intenzivnim radom na organizacionom jačanju sindikalnog pokreta, osnivanju novih podružnica i mjesnih sindikalnih vijeća. Usprkos izuzetnom značenju organizacionog pitanja za realizaciju osnovnih teorijskih postavki pokreta, komunistička mu organizacija u legalnom razdoblju svoga rada nije posvećivala adekvatnu pažnju. Istina, usvojene su nove revolucionarne metode borbe 1919. i 1920. godine, ali se struktura stare socijaldemokratske organizacije nije u osnovi mijenjala. I dalje su dominirale masovne političke organizacije proletarijata s teritorijalnim principom organizacije članstva koji nije osiguravao čvršću vezu između proleter-skih masa i njihove partije. Usporedo s jačanjem utjecaja Partije i sindikata na široke mase stanovništva sam je pokret organizaciono slabio i u određenim situacijama čak gubio vezu s masama. Bila je to posljedica zanemarivanja izgradnje jedinstvenoga i čvrstog organizacionog aparata.¹⁰⁰ Težište partijske aktivnosti bilo je na širokoj propagandi i iznalaženju najpogodnijih oblika širenja komunističke ideologije, što je u osnovi odgovaralo mirnodopskim uvjetima borbe u građanskim sistemima koji su tolerirali takve oblike parlamentarne aktivnosti radničke klase.

Između partijskih i sindikalnih organizacija postojala je najuža veza, što je bio rezultat shvaćanja prirode i karaktera sindikalnog organiziranja radništva kao duboko političkog. Jedinstvena klasna borba radništva nerazdvojno je povezivala ekonomski pokret radničke klase i njezinu političkorevolucionarnu aktivnost, što je i statutarno bilo utvrđeno. Uz zajedničke centralne instance, predviđene su stalne veze partijskog i sindikalnog rada između pokrajinskih izvršnih odbora i pokrajinskih sindikalnih vijeća, odnosno mjesnih partijskih i sindikalnih organizacija. Pada u oči da je za članove Izvršnog odbora pokrajinskog partijskog vijeća za Dalmaciju (Jakov Gabrić, predsjednik, Dušan Jankov, Rudolf Vardijan, Vicko Prkušić, Ljubo Maksimović, Ivo Marić i Ivo Baljkas), izabranog na redovnoj partijskoj skupštini 3. kolovoza 1919, izabran veći

⁹⁹ Usp. D. Živković, *Borba za ujedinjenje*, n. dj., str. 57—59; B. Đukić, *Problemi sindikalnog pokreta Jugoslavije 1920. godine*, »Drugi kongres KPJ«, Sl. Brod 1972, str. 88—90; J. Cazi, *Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919—1920*, Beograd 1969, str. 114—124.

¹⁰⁰ M. Pijade, *Jedno važno partijsko pitanje*, *Borba*, marksistički časopis, knj. I, br. 1, Beograd, 1. VIII 1923, str. 11.

broj sindikalnih funkcionara. Od članova ranijeg Političkog odbora ponovo je bio izabran jedino veteran socijalističkoga radničkog pokreta Jakov Gabrić a došlo je i do protustatutarne izmjene članova Centralnog partijskog vijeća (zbog kolebljivih i oportunističkih stavova koji su paralizirali revolucionarnu aktivnost Partije) — S. Vidovića i A. Prkušića — i delegiranja Ive Baljkasa i Ante Domazeta u taj najviši izvršni organ Partije.¹⁰¹

Značajnu ulogu u radu sindikalnih organizacija imala su upravo mjesna sindikalna vijeća koja su koordinirala rad pojedinih podružnica i brinula se o cjelokupnom radu i napretku sindikalnog pokreta u mjestu. U radu tih vijeća sudjelovali su i delegati mjesnih partijskih rukovodstava formirajući tako mjesna vijeća kao glavni organ radničkog pokreta u određenom mjestu. Kad je na Vukovarskom kongresu 1920. godine donesen novi Statut KPJ, koji je i uz zadržavanje socijaldemokratskih formi organizacije znatno pridonio učvršćivanju revolucionarne orijentacije pokreta, ponovo je istaknuta uska povezanost između Partije i sindikata. Opet je predviđeno uzajamno delegiranje članova centralnih i pokrajinskih rukovodstava i uspostavljanje centralne instance kao najvišeg rukovodećeg organa cjelokupnoga radničkog pokreta. Novim statutom podijeljen je državni teritorij na određeni broj oblasti i umjesto ranijih pokrajinskih izvršnih odbora osnovana su oblasna vijeća i sekretarijati kao direktni organi Centralnog partijskog vijeća. Centrumaši su se posebno suprotstavljali statutarnoj odredbi o stvaranju mjesnih vijeća kao zajedničkog foruma mjesne partijske organizacije i njezina sindikalnog vijeća.¹⁰² Treba istaći da su Statutom utvrđeni i novi kriteriji za prijem članova s tim da je izostavljena obavezna vezanost člana za organizaciju i utvrđivanje važnog principa demokratskog centralizma. Ne ulazeći u detaljniju analizu kongresnih dokumenata, zaključimo da je uočljiv nesklad između komunističkog programa, u kojemu se najavljuje skora proleterska revolucija i slamanje buržoaskog državnog aparata, i organizacione strukture partije, koja sugerira parlamentarne oblike borbe i masovnu političku agitaciju. Tek nakon Obznane i Zakona o zaštiti države, na ruševinama iluzije o svjetskoj proleterskoj revoluciji i legalnom djelovanju KPJ i klasnog sindikalnog pokreta, polako sazrijevaju novi organizacioni principi Partije utemeljeni na lenjinskim osnovama, koji

¹⁰¹ *Oslobođenje*, br. 14. 8. VIII 1919; Prema Statutu SRPJ(k) jedino redovni kongres Partije od svih delegata bira Centralno partijsko vijeće. Činjenica da je pokrajinska organizacija na svojoj skupštini smijenila ranije članove CPV i izabrala nove, što će formalno biti tek potvrđeno na Vukovarskom kongresu, svjedoči o znatnoj autonomiji pokrajinskih organizacija koja je nesumnjivo narušavala centralizaciju stranke. Treba istaći da je komunističko krilo CPV uspjelo do Kongresa istisnuti iz svoje sredine sve one elemente koji su zauzimali oportunistička i anticentralistička stanovišta i na samom Drugom partijskom kongresu izabrati homogeno komunističko vodstvo (usp. S. Dimitrijević, n. dj., str. 81—82).

¹⁰² Centralno vijeće KPJ donijelo je »Pravilnik mesnog veća«, na svojoj drugoj sjednici u rujnu 1920. godine. U njemu se, uz izvršavanje odluka zajedničkih sjednica centralnih instanci pokreta, određuju posebne dužnosti Mjesnog vijeća od organiziranja komunističke propagande, održavanja zajedničkih zborova, organiziranja škola i predavanja, do raspisivanja radničke štampe, osnivanja umjetničkih grupa i podizanja radničkih domova (*Radničke novine*, Beograd, br. 230, 26. IX 1920).

će afirmirati principe demokratskog centralizma, borbu za većinsku prisutnost proletarijata u bazi i vodstvu pokreta i značajniji utjecaj KPJ na sve demokratske snage društva.¹⁰³

Za našu temu značajnije ima utvrđivanje organizacionog ustrojstva revolucionarnih sindikata na području Dalmacije. Treba imati na umu da Dalmacija u međuratnom razdoblju ne označava uvijek isto područje i da su se njezine granice znatno mijenjale s obzirom na različite administrativno-upravne podjele državnog teritorija. Uz to, dolazilo je i do reorganizacije organizacionog razvitka sindikata, izmjena prvotno usvojenih Pravila CRSVJ i prilagođavanja izmijenjenim uvjetima djelovanja radničkog pokreta. Nakon stvaranja CRSVJ prihvaćena je tadašnja privremena podjela Kraljevine SHS na pokrajine, tako da su u njihovim granicama osnovana pokrajinska sindikalna vijeća i pokrajinski izvršni odbori. Dalmatinska pokrajinska organizacija CRSVJ obuhvaćala je područje bivše austrougarske pokrajine, a sjedište pokrajinskog sindikalnog vijeća bilo je u Splitu kao najjačem centru radničkog pokreta. Dalmaciji je tada organizaciono bila pripojena i Boka Kotorska, premda samo do kraja 1920. Kažimo da je na osnovi odluke rujanske sjednice Centralnog vijeća KPJ cjelokupno državno područje bilo podijeljeno na 14 partijskih oblasti. Dotadašnjih šest pokrajinskih izvršnih odbora bilo je zamijenjeno sa četiri oblasna sekretarijata. Splitsko oblasno vijeće KPJ, formirano u studenom 1920. godine, obuhvaćalo je područje pokrajine Dalmacije i izvršni odbor i postavljeni sekretar provodili su njegove odluke.¹⁰⁴

Pokrajinsko radničko sindikalno vijeće obavijestilo je sindikalne organizacije potkraj listopada da svoje izvještaje dostavljaju Jakovu Siriševiću, koji je od 5. listopada 1919. bio izabran za privremenog sekretara. Prema uputstvima svog rukovodstva, sindikalne organizacije morale su izabrati svoje pododbore, a organizacije do 10 članova povjerenike. Na temelju Pravila CRSVJ, pored pokrajinskog sindikalnog vijeća ustanovljavaju se i mjesna sindikalna vijeća čije članove biraju pododbori, povjerenici i mjesne partijske organizacije. Mjesna sindikalna vijeća, sastavljena od predsjednika i sekretara svih pododbora, povjerenika strukovnih udruženja i partijskih sekretara, biraju svoj Izvršni odbor (predsjednik, tajnik, blagajnik) koji provodi odluke vijeća i kontaktira i s Pokrajinskim sindikalnim vijećem u Splitu, a ono je opet čvrsto povezano s

¹⁰³ Istraživanju programskih usmjerenja i organizacijske strukture političkih radničkih stranaka naša historiografija nije do sada poklanjala veću pažnju. Analizom programskih i organizacijskih dokumenata, i utvrđivanjem značenja partijske organizacione strukture za realizaciju njezinih programskih ciljeva i opredjeljenja, posebno se u nas bavila *Stanislava Koprivica-Oštrić*, čijim smo se radovima dijelom i ovdje služili. Spomenimo najvažnije: Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919—1929; *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 7—8/1970, str. 219—254; Organizaciono pitanje KPJ i Vukovarski kongres, »Drugi kongres KPJ«, Sl. Brod 1972, str. 267—280; Lenjinova teorija partije i organizaciono pitanje KPJ, ČSP, 3/1974, str. 15—24; Organizaciono pitanje KPJ u funkciji revolucije, zb. Osmo konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ — SKJ kao moderne partije radničke klase, Zagreb 1978, str. 283—290.

¹⁰⁴ *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ*, Izvori za istoriju SKJ, priredili U. Vujošević i V. Kovačev, Beograd 1983, str. 623—624.

CRSVJ u Beogradu.^{104a} Ovi organizacioni principi i inzistiranje na stvaranju centralistički organiziranih sindikalnih saveza zbog različitih okolnosti nisu bili u toku postojanja CRSVJ-a provedeni u život.

Akcije radničke klase Dalmacije do proljeća 1920. godine

Uz predan rad na organizacionom jačanju pokreta, pri čemu se posebna briga posvećivala što bržem ujedinjenju analognih strukovnih saveza na centralističkoj osnovi, period do proljeća 1920. godine bio je ispunjen gotovo svakodnevnim tarifnim akcijama i štrajkovima ili protestnim manifestacijama i zborovima protiv režima i njegove proturadničke politike. Organizirani radnici u silovitom i odlučnom naletu prisiljavali su zaplašene poslodavce da prave privremene ustupke, a tamo gdje je dolazilo do sukoba radnici su spremno, jedinstveno i s puno pouzdanja ulazili u štrajkove i završavali ih s više ili manje uspjeha. Tako su u Splitu bili okončani štrajkovi drvodjeljaca, tipografa, kovača, radnika svih četiriju tvornice cementa u solinskom bazenu, bankovnih činovnika, radnika brodogradilišta »Jug«, krojača, konobara, radnika plinare i mnogih manjih privatnih poduzeća i radionica, a slično je bilo s konobarima u Gružu i građevinarima Dubrovnika, privatnim činovnicima i trgovačkim namještenicima u Sinju, pekarskim, stolarskim i obućarskim radnicima u Kotoru itd.¹⁰⁵

Najčešći motivi pokretanja štrajkova bili su zahtjevi za povećanje nadnica, skraćivanje radnog vremena i priznanje radničkih povjerenika i sindikalnih organizacija. Treba istaći da radničke novine često nisu uspijevale zabilježiti svaki štrajk ili su to činile šturo i tek naknadno, tako da je bilo takvih manjih lokalnih štrajkova koji nisu registrirani ili su vijesti o njihovom uspješnom okončanju donosili građanski listovi.

Na snaženje borbenog jedinstva radništva nesumnjivo su utjecali protestni zborovi i masovne političke demonstracije. Vodstvo radničkog pokreta u Dalmaciji tim je oblicima borbe posvećivalo posebnu pažnju vjerujući da njima učvršćuje klasnu proletersku solidarnost i odlučnost u borbi za ostvarenje svojih revolucionarnih ciljeva. To se posebno pokazalo na primjeru velike protestne skupštine koja je 20. srpnja 1919. godine održana u splitskom kazalištu u znak protesta protiv imperijalističke intervencije u sovjetskim republikama Mađarskoj i Rusiji. Premda je u gotovo svim krajevima Jugoslavije 21. srpanja proveden uspješan generalni politički štrajk kao dio šire organizirane međunarodne akcije proleterske solidarnosti s mladim socijalističkim republikama, u Splitu

^{104a} Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori 1918—1945, Serija I, knj. I, str. 66, Mjesno radničko sindikalno vijeće Kotor br. 68, 13. X 1919. dostavlja dopis Pokrajinskog sindikalnog vijeća iz Splita podružnici Tivat.

¹⁰⁵ Bilo je slučajeva da su mlade i nedovoljno pripremljene sindikalne organizacije povele radnike u štrajk za poboljšanje nadnica i bolje uvjete rada upravo u vrijeme određene ekonomske krize i zastoja proizvodnje u pojedinim industrijskim granama i tvornicama. Kapitalisti su u takvim slučajevima bili nemilosrdni. Najbolji primjer bio je slamanje štrajka u tvornici »Sufid« u Dugom Ratu u srpnju 1919. godine kojom prilikom je raspuštena ORS-ova organizacija i otpušteni svi štrajkaši (*Oslobođenje*, br. 12 i 13, 25. VII i 2. VIII 1919).

je, zbog prisutnosti stranih vojnih trupa i pojačane revolucionarne nape-
tosti izazvane povratkom konfiniranih partijskih i sindikalnih aktivista,
vodstvo radničkog pokreta odlučilo da odustane od generalne obustave
rada i organizira samo protestni zbor. Zanimljivo je da vodstvo radnič-
kog pokreta u Dalmaciji nije kruto inzistiralo na zauzetim stavovima u
pogledu načina izražavanja solidarnosti sa socijalističkim republikama,
dozvoljavajući da oblici manifestacije političke svijesti proletarijata budu
prilagođeni svakoj posebnoj organizaciji. Tako su u Kotoru i Herceg
Novom 20. srpnja održani protestni zborovi, a u Tivtu su radnici Po-
morskog arsenala proveli čak dvosatni štrajk kao izraz internacionalne
solidarnosti sa Sovjetskom Rusijom i Mađarskom. U Dubrovniku je 20.
srpnja u 8 sati bio obustavljen tramvajski promet, iskrcavanje brodova,
a konobari, tipografi, pekari, željezničari i drugi radnici koji su obusta-
vili posao obilazili su radnje zahtijevajući od vlasnika da ih zatvore.¹⁰⁶
U prepunom kazalištu nedjeljnu protestnu skupštinu otvorio je Ivo Balj-
kas, a zatim je Dušan Jankov opširno govorio o pokušajima reakcionarne
buržoazije Jugoslavije i Antante da slome rusku i mađarsku revoluciju, i
o nesređenom međunarodnom i unutrašnjem ekonomskom i političkom
položaju jugoslavenske države. Na kraju skupštine jednoglasno je usvo-
jena jedinstvena rezolucija koju je predložio Centralni izvršni odbor
SRPJ(k), u kojoj se osuđuje intervencija i protestira protiv progona i hap-
šenja komunista u cijeloj zemlji.¹⁰⁷ I taj zbor pokazao je visoku političku
klasnu svijest i borbenu spremnost i internacionalnu solidarnost proleta-
rijata, učvršćujući u isto vrijeme njegovu spoznaju i odlučnost da se uje-
dinijenoj fronti buržoazije mogu s uspjehom suprotstaviti samo ako čvrsto
ujedine vlastite borbene redove. U posebnom letku, potpisanom od IO
SRPJ(k) i ORS-a za Dalmaciju, radnici se upozoravaju da uzroci koji su
doveli do opoziva odluke o obustavi rada »nisu u nama, već izvan nas«
i da »disciplina i socijalistički odgoj« zahtijevaju od svih njih da u nedje-
lju 20. srpnja prisustvuju skupštini, a sutradan da nastave svoj redoviti
posao. Odluka rukovodstva pokreta potpuno je provedena.

Naraslo revolucionarno raspoloženje, koje se posebno osjećalo u većim
dalmatinskim mjestima, nalagalo je da se od propagandnih sastanaka
prijeđe na prave revolucionarne oblike borbe. Dakako, pretpostavka za
to bila je okupljanje i osposobljavanje sindikalnih organizacija u svakom
mjestu za samostalnu i djelotvornu akciju. Vođenje manjih štrajkova i
ostvarivanje određenih prava, što se često odvijalo mimo *Pravilnika o*
štrajkovima i *Pravilnika o bojkotima* kojima je CRSVJ od prosinca 1919.
pokušavao uvesti više kontrole i sistema u vođenju štrajkova,¹⁰⁸ nisu
isticani kao konačni ciljevi sindikalne borbe, već se preuveličava značenje
generalnih štrajkova u neposrednoj pripremi socijalne revolucije. Istina,

¹⁰⁶ *Radničke novine*, Beograd, br. 28, 4. II 1920; Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori 1918—1945, n. dj., str. 58.

¹⁰⁷ *Oslobođenje*, br. 12, 25. VI 1919; *Radničke novine*, Beograd, br. 165 i 174, 14. i 23. VII 1919; usp. *M. Nikolić*, Akcije solidarnosti jugoslovenskog proletarijata s revolucijama u Rusiji i Mađarskoj, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1967, str. 9—33; *M. Kapanović*, Radnički pokret u Dubrovniku 1874—1941, n. dj., str. 176.

¹⁰⁸ *Radničke novine*, Beograd, br. 297, 17. XII 1919; Grada za povijest sindikalnog pokreta, knj. II, str. 202—203.

sve do kraja 1919. godine, a i na početku 1920, vodstvo dalmatinskoga radničkog pokreta i dalje je znatnu pažnju posvećivalo klasnom i organizacionom obrazovanju radnika pazeći da se odmah eliminira svaka mogućnost pojave oportunističkih socijalsocijalističkih elemenata u radničkom pokretu. Tamo gdje je dolazilo do okupljanja radnika oko mjesnih sindikalnih vijeća, organizacionog ujedinjavanja pojedinih profesija i uopće porasta klasne svijesti radnika, brzo se mijenjao ekonomski i politički položaj radničke klase. Jake sindikalne podružnice u pojedinim poduzećima relativno su lako složnom borbom iznudile povećanje nadnica, osmosatno radno vrijeme, zabranu noćnog rada, zapošljavanje radnika posredovanjem sindikalnih organizacija, zaštitu na radu i dr. Izvojevane tekovine bile su djelotvorne u praksi samo onda i onoliko koliko su radnici posredstvom svojih organizacija bili kadri da se suprotstave kršenju pozitivnih zakonskih propisa.

Na temelju šturih raspoloživih izvora nedvojbeno proizlazi da su važnu ulogu u obnavljanju i jačanju revolucionarnoga sindikalnog pokreta širom Dalmacije odigrali mnogi propagandni i agitacioni zborovi i skupštine na kojima su istaknuti rukovodioci radničkog pokreta okupljenom proletarijatu govorili o klasnim protivrječnostima u društvu i neophodnosti sindikalnog organiziranja radi postizanja opravdanih ekonomskih i političkih zahtjeva. Često je bila riječ ne samo o obnovi organizacija koje su prije rata djelovale i čiji je rad uslijed materijalnih i ljudskih gubitaka neko vrijeme bio zamro, već i o stvaranju novih sindikalnih organizacija što je zbog niza objektivnih okolnosti zahtijevalo pomoć izvana. Tako je posljednjih mjeseci 1919. godine Ljubo Maksimović, sekretar Pokrajinskog sindikalnog vijeća CRSVJ za Dalmaciju, obišao gotovo cijelu južnu Dalmaciju i održao niz uspješnih radničkih zborova što je pridonijelo podizanju sindikalnih organizacija i njihovom brzom omasovljenju. Posebno je bio značajan njegov boravak u Dubrovniku gdje je uspio suzbiti pokušaje određenih socijalsocijalističkih elemenata iz Zagreba koji su nastojali onemogućiti organizirani partijski i sindikalni rad i paralizirati sve jasniju komunističku orijentaciju radničkog pokreta. Maksimović je također prisustvovao sastanku na kome su rukovodioci Partije i omladinskog socijalističkog kluba upoznati sa zaključcima Kongresa ujedinjenja, podržavajući napore revolucionarnog krila vodstva pokreta u obračunu s oportunističkom grupom oko dra Stijepe Vukasovića, koja se pokazala kao kočnica u procesu organiziranja dubrovačkog radništva i njegove brze koncentracije na fronti klasne borbe. I na području srednje Dalmacije obnovi sindikalnih organizacija, poslije kratkotrajne krize u koju je pokret bio zapao nakon prvoga napada reakcije na revolucionarne radničke organizacije uoči prvomajske proslave 1919. godine, pridavana je značajna pažnja. Partijski i sindikalni funkcionari Maksimović, Baljkas, Domazet, dr Vranković i dr. držali su predavanja i govorili na velikim radničkim skupštinama u Makarskoj, Omišu, Splitu, Sinju, Pučišću i ostalim mjestima. Sudeći prema broju prisutnih radnika i revolucionarnim pjesmama Sima Marković, član Centralnog izvršnog odbora SRPJK, održao je u Splitu veoma zapaženo predavanje, a nešto ranije radničke novine prenosile su šire dijelove govora koji je Vlada Ostojić, sekretar CRSVJ, održao na svečanoj rad-

ničkoj skupštini 10. kolovoza 1919. godine. Ističući osnovne karakteristike složene unutrašnjopolitičke situacije i prijetnje talijanske iredente, Ostojčić je upozorio na revolucionarni kontinuitet socijalističke aktivnosti u Dalmaciji i »zlatnu« historiju njezina radničkog pokreta. »Vi ste 1909. godine onako sjajno dočekali i ispratili bečkog načelnika Luegera, najvećeg neprijatelja našeg naroda.¹⁰⁹ Vi ste oni koji ste 1914. godine smjelo otkazali da u znak žalosti za ubijenim prijestolonasljednikom istaknete crnu zastavu; vi bijaste oni koji ste se usudili skinuti zastavu, koju je austrijska policija sama istakla, pod cijenu da vam i organizacije rasture.« S obzirom na to da su zakoni crno-žute monarhije još uvijek bili na snazi u Dalmaciji, Ostojčić se založio za što brže donošenje jedinstvenog ustava koji bi počivao na »najširoj osnovi demokracije i političkih i građanskih sloboda«, i za neumorno jačanje strukovnog i partijskog pokreta pod čijim jedinstvenim udarcima »reakcija mora pasti«.¹¹⁰ Rezimirajući uspjehe na obnovi sindikalnog pokreta u Dalmaciji, taj visoki funkcionar CRSVJ, pod dojmom svega onoga što je vidio i doživio za vrijeme svoga višednevnog boravka u Splitu, napisao je u sarajevskom *Glasu slobode* članak pod naslovom »Iz crvene Dalmacije« u kojemu, uz ostalo, navodi da »drugovi dalmatinci mogu poslužiti kao primjer u pogledu energičnog rada i samopožrtvovanja. Dalmacijo, divna Dalmacijo, crvena Dalmacijo! Budućnost tvoja leži u socijalističkom proletarijatu [...]«. Pokret u Dalmaciji, a poglavito u Splitu, sve više je »buržoaziji proricao da divna Dalmacija ima da postane crvena Dalmacija, a da Split ima da postane crveni Split«.¹¹¹

Teško je zamisliti da bi vodstvu partijskog i sindikalnog pokreta pošlo za rukom uspostaviti čvršće veze sa svojim organizacijama, da s njima kontaktiraju i informiraju ih o važnijim zbivanjima u pokretu, da nije bilo klasno angažiranog *Oslobođenje*, a i njegove redovite informativne, mobilizatorske i organizatorske uloge u borbi radničke klase Dalmacije. Značenje glasila komunističkog pokreta za Dalmaciju nije bilo dovedeno u pitanje ni kad su pred naletom najžešće buržoaske »bijeće cenzure« u ljeto 1919. objavljivani prazni ili križevima prekriveni prostori zabranjenih članaka i cijelih stranica, ni kad su pojedini brojevi zapljenjivani, hapšeni urednici i provedene rigorozne odredbe starih austrijskih zakona. Sigurnim kanalima *Oslobođenje* je stizalo i na okupirano područje Dalmacije, gdje je odigralo značajnu ulogu u podizanju klasne svijesti proletarijata i političkoj mobilizaciji radničkih masa.

Iz dokumentacije kojom raspoložemo nedvojbeno proizlazi da je razdoblje od srpnja i kolovoza 1919. do travnja 1920. obilježeno intenzivnom sindikalnom aktivnošću koja se posebno manifestirala u izvođenju mahom uspješnih borbenih akcija proletarijata širom neokupirane Dal-

¹⁰⁹ Socijalisti su organizirali velike demonstracije u povodu boravka bečkog gradonačelnika Luegera u Splitu u svibnju 1909. godine izražavajući time svoje negodovanje aktivnošću kršćanskih socijalista čiji je on bio lider u Austriji. Tom prilikom došlo je do sukoba s policijom i hapšenja većeg broja demonstranata (*Glas malog puka*, br. 20, 1909).

¹¹⁰ *Glas slobode*, br. 127 i 211, 12. VIII i 25. XI 1919; *Oslobođenje*, br. 15, 14. VIII 1919.

¹¹¹ *Glas slobode*, br. 129, 14. VIII 1919.

macije. Samo 1920. godine prema izvještaju Inspekcije rada u Splitu, koji se odnosi na sve tvornice i poduzeća na neokupiranom dijelu Dalmacije (više od pola nalazilo se na talijanskom okupacionom području), bilo je ukupno sedam tarifnih pokreta u 31 poduzeću s 1902 sudionika, a vođena su i dva štrajka u kojima su sudjelovala 1462 štrajkača.¹¹² Uzroci takve borbene aktivnosti radnika bili su nagli skok cijena namirnica i pad realne vrijednosti radničkih nadnica, zbog čega su radnici bili prisiljeni neprestanim štrajkaškim pokretima regulirati visinu svojih nadnica s poslodavcima. Zaoštavanju klasnih odnosa posebno je pridonio velik broj nezaposlenih radnika, naročito pomoraca i nekvalificiranih radnika, koji su u svim prilikama javno demonstrirali svoje nezadovoljstvo.

Premda je težište aktivnosti bilo na borbenim akcijama proletarijata, rukovodstvo sindikalnog pokreta nije, kao što smo vidjeli, zapostavljalo ni praktična organizaciona pitanja. Formiraju se sindikalne organizacije i privlači velik broj radnika među kojima se osjeća dominantan utjecaj komunističke ideologije. U jačim industrijskim centrima s većom koncentracijom radništva pred sindikate se postavljaju kvalitativno novi zadaci i drugačije metode rada od onih iz predratnog razdoblja. Brži privredni razvoj kapitalističkih tvornica i poduzeća zahtijevao je od radničkih organizacija da se postepeno prilagođavaju novom industrijskom načinu organiziranja koji bi obuhvatio sve radnike u jednoj tvornici, bez obzira na njihovu profesiju. Taj princip rada, jedno poduzeće — jedan sindikat, uglavnom nije uspostavljen, pa je bilo slučajeva da u istoj tvornici djeluje i po nekoliko strukovnih sindikata što nije bilo bez loših posljedica za efikasniju i uspješniju sindikalnu akciju.

Rezultati prvih općinskih izbora, održanih u ožujku 1920. godine, i značajna pobjeda komunista u Zagrebu i ostalim mjestima u kojima je lista SRPJ(k) osvojila apsolutnu ili relativnu većinu odborničkih mjesta, zapanjila je vladajuću buržoaziju koja je pohitala da poništi komunističke mandate i otpočne s novim valom progona klasnoga radničkog pokreta.¹¹³

Sve veće revolucioniranje radnih masa i konstantni brojčani porast borbenoga radničkog pokreta Dalmacije, ozbiljno je zabrinjavao Pokrajinsku vladu i komandu savezničkih okupacionih snaga. U podgrijavanoj kontrarevolucionarnoj atmosferi bijeli teror nije zaostajao za onim u Bosni i Hercegovini ili Vojvodini. Suspendiranje radničkih organizacija, zatvaranje domova, zabrana zborova i predavanja, hapšenje sindikalnih i partijskih aktivista postali su svakodnevnica u kojoj više nije bilo mjesta iluzijama o blagodatima buržoaske demokracije. Nakon interniranja rad-

¹¹² J. Cazi, *Revolucionarni sindikati Jugoslavije*, n. dj., str. 89.

¹¹³ O partijskoj izbornoj aktivnosti referirao je Gejza Brudnjak na Vukovarskom kongresu u dijelu svog izvještaja pod naslovom »Komunalni poslovi« (*Nova istina*, br. 82, 30. VI 1920). U povodu pobjede komunista na izborima, tiskano je u Splitu izvanredno izdanje *Oslobođenja* 22. III 1920. u kojemu se na naslovnoj stranici ispod parole »Živio komunistički Zagreb!« donosi posebna »brzajavka« lista i skreće pažnja na značenje izborne pobjede.

ničkih prvaka u svibnju 1919, organizacija je bila potresena zlostavljanjem i hapšenjem grupe kotorskih komunista na čelu s Vasom Srzentićem u kolovozu iste godine. Oni se, naime, nisu pridružili svečanom dočeku poznatoga ruskog bjelogardejca grofa Vladimira Bobrinskog, već su klicanjem Lenjinu izazvali bijes buržoazije i žandarmerije koja je opljačkala i porušila Radnički dom u Kotoru i javno spalila crvenu zastavu.¹¹⁴

Pred komunistima i malobrojnomo radničkom klasom Boke Kotorske, kao i cijele Crne Gore, stajali su naporni zadaci podizanja novih organizacija i konačnog osamostaljenja pokreta. Bez šire kadrovske i materijalne baze, mlado rukovodstvo pokreta koje se školovalo van granica svoje pokrajine s velikim entuzijazmom uporno je agitiralo za politiku i ciljeve Komunističke partije, obilazeći mnoga mjesta i izlažući se opasnim nasrtajima režima koji ih je optuživao kao pristalice kralja Nikole. Unatoč tome, borbena raspoloženje organiziranih radnika dolazi do izražaja u vođenju niza uspješnih štrajkova i tarifnih pokreta. Da bi spriječilo pokret i višestruku aktivnost bokeljskih radnika, kotarsko poglavarstvo u Kotoru 15. studenog 1919. zabranjuje rad partijskih i sindikalnih organizacija, pozivajući se na ukinute i zaboravljene austrougarske zakonske odredbe. Premda je nakon intervencije CIO SRPJ(k) savezni ministar povukao tu naredbu, policijske vlasti su i dalje ometale slobodu djelovanja partijskih i sindikalnih organizacija.¹¹⁵ To je dolazilo do izražaja u suzbijanju predizbornih zborova i agitacije, hapšenjima i progonima komunista u vrijeme općinskih izbora, ponovnom zatvaranju radničkih domova u Kotoru, Tivtu i Herceg Novom u veljači i ožujku 1920, uvođenju stroge cenzure i sistematskim nastojanjima da se presiječe rast klasnoga radničkog pokreta. Razumije se da su zaoštreni klasni antagonizmi u inače zamršenom spletu nepovoljnih političkih struja u Crnoj Gori, pred mlado vodstvo radničkog pokreta stavljali složene zadaće idejne konsolidacije i organizacione stabilizacije pokreta koji će brzo u okviru razvitka jugoslavenske komunističke organizacije težiti afirmaciji i priznanju specifičnih uvjeta djelovanja i ostvarenju socijalno-ekonomskih ciljeva klasne borbe u vlastitoj sredini.

Radnička i lokalna građanska štampa bile su pune napisa o progonima radnika socijalista. Mnoge od njih zbog njihove političke aktivnosti napadao je ne samo režim, već i poslodavci koji su odbijali da ih zaposle. Tako je vlasnik kavane Nanni odbio da ponovo zaposli svoga prijašnjeg natkonobara Antu Domazeta, a Trumbićeva tiskara svoje slagare Maksimovića i Vardijana koji su također bili internirani. Govoreći o progonima dalmatinskog proletarijata na velikom zboru u Narodnom domu u Beogradu 14. rujna 1919, Ivo Baljkas posebno je istakao poteškoće izazvane neophodnošću borbe protiv domaće i talijanske buržoazije koje se »među sobom svađaju i napadaju uvek samo ne onda kada se treba odupreti pravednim zahtevima radnika«. To se naročito pokazalo u borbi protiv tipografskih radnika koji su u travnju 1919. primijenili poznatu »crvenu

¹¹⁴ *Radničke novine*, Beograd, br. 28, 4. II 1920; usp. *Grof V. Bobrinski*, Sa puta po Jugoslaviji, Beograd 1919.

¹¹⁵ *Glas slobode*, br. 209, 22. XI 1919; *Oslobodenje*, br. 22, 17. I 1920.

cenzuru«, ali sve to, zaključio je Baljkas, nije slomilo čvrstu volju i istrajnost dalmatinskog proletarijata.¹¹⁶

Posebnu pažnju zaslužuje podatak da je u Zadru, usprkos prisutnosti talijanske vojske, djelovala grupa socijalista koja na početku 1920. godine pozdravlja svoje drugove u Splitu i upozorava na iredentističku aktivnost »Camere del Lavoro« koja je bila u rukama talijanske buržoazije. Velika većina zadarskih radnika, međutim, protivni se radu te ustanove i njezinom predsjedniku tipografu Candiju u čemu ih je zdušno podržavala i revolucionarna štampa koja se ilegalno širila na okupiranom području sjeverne Dalmacije. Skupina zadarskih socijalista ponovo se uspjela oglasiti u travnju 1920. godine kad ističu svoje nepovoljne životne uvjete i vruću želju da se što prije sjedine s ostalim proleterima i nastave zajedničku revolucionarnu borbu.¹¹⁷

Organizacioni razvitak sindikalnog pokreta u Dalmaciji do sredine 1920. godine

Do sada smo više puta isticali da je polet u radu sindikalnih organizacija rezultirao masovnim okupljanjem radnika koji su prihvaćali revolucionarnu ideologiju i u jedinstvenom i odlučnom nastupu vidjeli mogućnost ne samo poboljšanja svoga ekonomskog i socijalnog položaja, već i postizanja važnijih društvenih promjena. Zadržimo se na brojnosti sindikalnog pokreta u razdoblju do Vukovarskog kongresa. Treba odmah istaći da ne postoje precizni podaci o broju sindikalno i partijski organiziranog članstva i da je rekonstrukcija procesa obnavljanja sindikalnih organizacija po pojedinim savezima otežana uslijed nepostojanja kvalitetnih izvora. Na sindikalnim i partijskim konferencijama i skupovima, kao i na skupovima posebnih sindikalnih saveza, bili su istina razmatrani i organizacioni problemi organizacija, ali se konkretni brojevi pokazatelji nisu navodili. Razumije se da je na nepotpunost podataka i osjetno smanjenje broja organiziranih radnika bitno utjecala talijanska okupacija i prisutnost drugih savezničkih kontrolnih snaga u Dalmaciji.¹¹⁸

¹¹⁶ *Radničke novine*, Beograd, br. 219, 16. IX 1919.

¹¹⁷ *Oslobođenje*, br. 27 i 36, 21. II i 17. IV 1920.

¹¹⁸ U dijelu »Izvjestaja o stanju partijskog pokreta u Dalmaciji«, koji je na Vukovarskom kongresu 21. VI pročitao Filip Filipović, sekretar CPV SRPJ(k), govori se o negativnim posljedicama talijanske okupacije po snagu i jedinstvo radničkog pokreta. Nakon njihova odlaska Partiju »čeka mnogo ljepša budućnost«, jer su od pokreta »otrgnuti najbolji predjeli za razvijanje klasne svijesti, od našeg pokreta vještački su odijeljene dvije velike varoši: Zadar i Šibenik. U Šibeniku je čak i za vrijeme Austrije bilo primjetnog partijskog života, u njemu su, štaviše, izlazili i socijalistički listovi kao pokrajinski organi dalmatinskog radništva (*Glas malog puka*, glasilo organiziranih radnika, izlazi od listopada 1908. do svibnja 1910; *Crveni barjak*, glasilo SDS za Dalmaciju, tiska se u Šibeniku od svibnja 1912. do travnja 1913, nap. T. Š.). To isto vrijedi i za Zadar (godine 1887. izlazi *L'operaio Dalmata — Radnik Dalmatinac* — a 1889. *La voce dell' operaio — Glas radnika*. Od svibnja 1898. u Zadru izlazi dvojezični *Il socialista — Socijalista*, kao prve socijalističke novine koje su već nakon pet brojeva bile onemogućene, nap. T. Š.). Kraj Šibenika se nalaze dvije velike iskopine ruda: Siverić i Velušić, mjestanca koja su uvijek davala dobar kontingent organiziranih članova. Osim toga, na okupiranom području ima još nekoliko manjih i većih varošica sa priličnim brojem radnika i dosta težaka, koji i po broju i po svijesti mogu da osnaže radnički pokret u Dalmaciji«. U zaključku Izvjestaja o stanju pokreta u Dalmaciji ističe se da

Prema prikupljenim podacima u Dalmaciji je uoči Kongresa ujedinjenja 1919. godine bilo 4356 sindikalno organiziranih radnika, od 200.000 koliko ih je tada bilo okupljeno u CRSVJ. U isto vrijeme u Dalmaciji je bilo 660 članova Partije (410 članova SRPJ(k) i 250 težaka učlanjenih u Općem zemljoradničkom socijalističkom skupu, koji je samo formalno organizaciono bio odvojen od Partije), od toga u Splitu 300, Dubrovniku i Gružu 40, u Kotoru 30, u Sinju 40, kao i 250 organiziranih težaka u Splitu.

Radničke organizacije iz mjeseca u mjesec postajale su sve brojnije. Split je u organizacionom i akcionom pogledu bio izrazito najjači centar u Dalmaciji, što se vidjelo po broju organiziranih radnika i akcijama koje su dale zapažene rezultate i bile snažan poticaj borbi ostalih radničkih organizacija širom Dalmacije. Na osnovi podataka iz kolovoza 1919. godine u Splitu su organizirani radnici bili ovako raspoređeni po pojedinim organizacijama: drvodjeljaca 250, kovinara 200, građevinara 400, konobara i hotelijerskih radnika 220, tvorničkih radnika 900, željezničara 350, transportnih radnika 300, brijača 30, krojača 20, tipografa 50 i trgovačkih pomoćnika i privatnih namještenika 220 članova. Ukupno je bilo 2940 članova, a u ostalim mjestima 1600 članova, tako da je CRSVJ u Dalmaciji tada okupljao 4540 članova.

Brojčani porast sindikata nastavljen je do sredine 1920. godine, kad su organizacije CRSVJ u Dalmaciji dostigle cifru od oko 8000 organiziranih radnika, koliko ih nikada do tada nije bilo. I partijske organizacije od Kongresa ujedinjenja do Vukovarskog kongresa porasle su za 1432 člana, odnosno na ukupno 2092 člana Partije. Od toga broja u Splitu je bilo 360, u Dubrovniku i Gružu i noosnovanoj župi kod Dubrovnika 450, u Kotoru 120, u Sinju 60, u Omišu 62, u Pučišću 100 i u Makarskoj 120 partijski organiziranih radnika i 820 težaka (u Splitu 570 i Trogiru 250).¹¹⁹

To znači da se broj sindikalno organiziranih radnika na znatno umanjenom području Dalmacije povećao; u odnosu na broj uoči prvoga svjetskog rata, oko pet puta, a da se u razdoblju između dva kongresa gotovo udvostručio; da je porast članova težačkog socijalističkog skupa, u usporedbi s travnjem 1919, više od dva puta uvećan a da je broj članova Partije veći za više od tri puta. Kad se ima na umu da je u Jugoslaviji 1920. godine bilo više od 200.000 članova CRSVJ, onda

će budućem izvještaju biti mnogo »blagodarniji zadatak«, jer će do tada organizacija okupiti sve ono što čini »stvarnu snagu cjelokupnog dalmatinskog proletarijata« (*Nova istina*, br. 82, 30. VI 1920).

¹¹⁹ Položaj radničke klase u Jugoslaviji, Izvještaj Izvršnog odbora centralnog međusavezno sindikalnog odbora za Zemaljsku konferenciju Nezavisnih sindikata, Beograd 1923, str. 59; *Glas slobode*, br. 129, 14. VIII 1919; *Nova istina*, br. 82, 30. VI 1920; Izvještaj F. Filipovića o radu SRPJ (k), *Radničke novine*, Beograd, br. 145—147, 17—19. VI 1920.

U Tivtu u Boki Kotorskoj također je djelovao veći broj komunista, ali je buržoaski državni aparat spriječio osnivanje mjesne partijske organizacije. Unatoč progonu i smetnjama u radu, sindikalni je pokret porastao od 198 organiziranih u ožujku 1919, na čak 400 na početku travnja 1920. Stupajući masovno u sindikate, radnici su štrajkaškim akcijama uspjeli znatno popraviti svoj položaj (Izvještaj Adolfa Mucka od 17. X 1919, cit. prema J. R. Bojović, *Politička aktivnost KP u Crnoj Gori*, n. dj., str. 22).

je na Dalmaciju otpadalo skromnih 4% sindikalno organiziranih radnika, a u odnosu prema 65.000 članova Partije u Dalmaciji je bilo tek nešto iznad 3% ukupnoga partijskog članstva.

Primjetno zaostajanje razvitka partijskih organizacija za razvitkom sindikalnog dijela radničkog pokreta, što je bilo još uočljivije npr. u Bosni i Hercegovini gdje su centrumaši imali jaka uporišta, bilo je rezultat ne otpora povezivanju ekonomske i političke borbe ili dominacije sitnih zanatskih poduzeća koja bi onemogućavala koncentraciju radnika, već posljedica predratne politike bečke i tršćanske sindikalne centrale koje su isticale nezavisnost sindikalnog rada od bilo koje političke stranke. Dalmatinski proletarijat, kao što smo vidjeli, u novostvorenoj jugoslavenskoj državi nedvosmisleno se izjasnio za ujedinjenje političkih i sindikalnih organizacija na podlozi nepomirljive klasne borbe i centralističkog organizacionog ustrojstva, ali je ubrzani proces povezivanja ekonomske borbe s klasnom borbom usmjerenom na obaranje građanskog društva dao najviše povoda režimu da udari po komunistima i drastičnim metodama zaustavi organizaciono i brojčano učvršćenje partijske organizacije.

a) Uloga revolucionarnoga omladinskog pokreta

Izgrađivan na idejama oktobarske revolucije i programskim stavovima Treće internacionale, socijalistički omladinski pokret u Dalmaciji rano se uklopio u obnovljenu političku aktivnost socijalista i brzo izrastao u jaku političku organizaciju napredne i borbene omladine. Na poznatoj Četvrtoj konferenciji SDS za Dalmaciju održanoj u ožujku 1919. socijalistička omladinska organizacija imala je ukupno oko 150 članova i, za razliku od mnogih drugih sličnih organizacija u zemlji, određeno revolucionarno iskustvo još iz vremena aktivnosti u austrougarskoj državi. Do kraja te godine u Dalmaciji je SRPJ(k) formirala više mjesnih grupa, povjereništava i skojevskih udruženja (Split, Dubrovnik, Makarska i dr.) koja slijedeći zaključke Osnivačke konferencije SKOJ-a od 10. listopada 1919. razvijaju zamašnu revolucionarnu propagandu i afirmiraju se kao respektivna politička snaga mladih emotivno čvrsto vezanih za ideje brze i odlučne revolucionarne borbe.¹²⁰ Ne ulazeći u razmatranje općih programskih razlika i uzroke što SRPJ(k) nije razumijevao omladinske probleme, istakli bismo ovdje samo činjenicu postojanja najuže povezanosti komunističke omladinske organizacije s jedinstvenim partijskim i sindikalnim pokretom kao posebnu karakteristiku dalmatinske revolucionarne fronte. Neopterećeno borbom s reformističkim elementima u svojoj organizaciji, partijsko i sindikalno rukovodstvo moglo je više pažnje posvetiti omladinskom pokretu usmjeravajući tamo sve raspoložive snage na okupljanje radničke i težačke omladine u svakodnevnim političkim akcijama, premda se i u njegovom odnosu prema revolucionarnoj omladinskoj organizaciji provlačio rezerviran stav dijela partijskog vodstva Jugoslavije prema potrebi samostalnog i uz Partiju

¹²⁰ *Crvena zastava*, br. 3, 1. I 1920.

paralelnog djelovanja omladinske komunističke organizacije.¹²¹ Za nas je važno utvrditi da su u vrijeme legalnog djelovanja revolucionarnoga radničkog pokreta organizacije SKOJ-a bile osnovane gotovo u svim većim mjestima u Dalmaciji (bez okupiranog dijela) i da su neumornom političkom agitacijom i aktivnošću posredstvom sportskih i kulturnih organizacija uspjele mobilizirati, kao malo gdje drugdje, velik postotak uglavnom radničke i seljačke omladine za borbu protiv građanskih omladinskih organizacija, odnosno realizaciju programa i konkretnih zadataka Partije.

Za razliku od Dalmacije, u Boki Kotorskoj i cijeloj Crnoj Gori nije bilo posebnih skojevskih organizacija jer je upravo omladina činila većinu članstva Komunističke partije. Inicijativa Centralnog partijskog vijeća da se puna pažnja posveti organiziranju radničke klase nije tu zbog njezine malobrojnosti mogla biti provedena, a organiziranju se seljačke i srednjoškolske omladine nije poklanjala adekvatna pažnja. Uz to, partijska rukovodstva bila su sastavljena uglavnom od studenata ili maturanata, pa bi formiranjem posebnih skojevskih organizacija u to vrijeme objektivno slabila ionako mlada partijska fronta. Tek jačanjem Komunističke partije i njezinom afirmacijom u širokim masama moglo se prići osnivanju samostalnih omladinskih komunističkih organizacija, što se i dogodilo nešto kasnije.¹²²

Da je komunistička omladina bila u određenim slučajevima čak revolucionarnija i preuzimala akcionu inicijativu od oportunističkog partijskog vodstva, pokazuje u Dalmaciji slučaj Dubrovnika. Tamo su omladinci okupljeni u svom socijalističkom klubu, podržani od vodstva dalmatinske partijske organizacije i mjesnih revolucionarnih sindikata, praktički onemogućili dominantnu centrumašku grupu u partijskoj organizaciji Dubrovnika oko dra Stijepe Vukasovića i uspjele delegirati predstavnika komunističke omladine Petra Jelčića na Vukovarski kongres, istiskujući konačno oportuniste koji su paralizirali odlučne političke akcije revolucionarne komunističke struje u Dubrovniku.¹²³

Nedvojbeno je da su odnosi komunističke i omladinske organizacije bili obilježeni uzajamnim razumijevanjem i suradnjom koja je rezultirala uspješnim i masovnim političkim akcijama. Dobrim dijelom bila je to posljedica upravo specifičnih okolnosti razvitka radničkog pokreta u Dalmaciji gdje se nisu sukobljavali centrumaši s avangardističkim shvaćanjima omladinskog pokreta, već je ideološki i organizaciono jedinstven komunistički pokret mogao politički i akciono usmjeravati sve brojnije članstvo komunističkih omladinskih organizacija. Analiza šturih izvora upućuje na zaključak da je funkciju Pokrajinske uprave, odnosno Oblasnog sekretarijata SKOJ-a za Dalmaciju imalo zapravo Mjesno udru-

¹²¹ Usp. S. Cvetković, Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928, Beograd 1966, str. 60—64, 97—99, 109—112; V. Rajčević, Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1919—1928, Zagreb 1979, str. 50—56, 66—70.

¹²² J. R. Bojović, Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918—1941, Cetinje 1976, str. 64 i 73.

¹²³ M. Kapović, n. dj., str. 202; V. Rajčević, n. dj., str. 76—77.

ženje SKOJ-a u Splitu sve do kraja 1924. godine, premda se i njegov rad odvijao pod neposrednom kontrolom partijskog rukovodstva.¹²⁴

Na žalost, nema podataka koji bi bliže odredili brojno stanje dalmatinske revolucionarne omladine u tzv. legalnom razdoblju. Prema nepouzdanim podacima Centralnog odbora SKOJ-a u vrijeme Prvog kongresa SKOJ-a u lipnju 1920. godine ta je organizacija imala 26 mjesnih udruženja i 3160 članova, što je bio samo zbir članstva u organizacijama s kojima je Centralni odbor imao uspostavljenu vezu.

Među organizacijama iz Dalmacije spominje se samo Mjesno udruženje SKOJ-a iz Dubrovnika, koje je imalo oko 130 članova, dok se splitsko udruženje, sa znatno brojnijim članstvom, i ostala povjereništva i udruženja u Dalmaciji uopće ne spominju.¹²⁵ Nedostatak povijesnih izvora onemogućava nam da utvrdimo točan broj članova SKOJ-a u spomenutom razdoblju, premda se prilično sigurno može pretpostaviti da je bio čak do 500. Usprkos progonima komunistički je omladinski pokret u Dalmaciji politički i brojčano izrastao u snažnu organizaciju, premda ne i masovnu, koja je svojom širokom aktivnošću neosporno pridonosila buđenju revolucionarnih potencijala i učvršćenju borbenog raspoloženja dalmatinskog proletarijata.

b) Žene u revolucionarnom pokretu Dalmacije

Usporedo s obnovom i rastom sindikalnog pokreta u Dalmaciji poslije rata bilježimo i sve veću aktivnost žena koje, uslijed pretjerane eksploatacije i neravnopravnog političkog i pravnog položaja u društvu, masovno sudjeluju u akcijama radničke klase. Partija je rano uočila važnost povezivanja nezadovoljnih žena radnica, supruga radnika i majki eksploatirane djece s revolucionarnim radničkim pokretom i posvećivala određenu pažnju njihovom okupljanju i primjerenom političkom aktiviranju. Nastavljajući još u ratno vrijeme započete nemire i demonstracije i organiziranje žena u nacionalne odbore, u novoj državi jugoslavenskih naroda nepromijenjeni socijalni i politički položaj žena ubrzao je konstituiranje naprednoga ženskog pokreta.¹²⁶ Na pokrajinskoj konferenciji SDS za Dalmaciju u ožujku 1919. tada već organizi-

¹²⁴ AIHRPD, zb. MG — II/22-2/3, Milan Jakaša: »SKOJ Dalmacije 1919—1929«; MG — I/1-2/2, D. Jakaša: »O radu KPJ i SKOJ-a od 1918—1925. u Splitu«.

¹²⁵ *Crvena zastava*, br. 14, 1. VII 1920, Izvještaj sa I redovnog kongresa SKOJ-a; *Glas slobode*, br. 131, 22. VI 1920.

¹²⁶ O sudjelovanju žena u klasnom radničkom pokretu između dva rata u nas malo je pisano. Tek je pojavom neobično vrijedne monografije *Jovanke Kecman* pod nazivom »Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941« (Beograd 1978) prvi put cjelovito obrađena ta značajna tema. Za istraživanje te teme značajan je i zbornik građe »Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve«, koji je 1967. izdala Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske. Povijesni razvoj ženskog pokreta u Dalmaciji još uvijek nije istražen. Tek nešto veće interesiranje istraživača i živih sudionika pokazano je prema obradi sudjelovanja žena Dalmacije u NOB-u. Nešto podataka o revolucionarnom ženskom pokretu u Dalmaciji između dva rata donosi M. Kolar-Dimitrijević u radu »Žene Hrvatske u radničkom pokretu do drugog svjetskog rata«, zb. *Borbeni put žena Jugoslavije* (Beograd 1972), str. 115—124; a vidi i moj kratki historiografski pregled »Borbeni put žena Dalmacije u međuratnom razdoblju«, *Slobodna Dalmacija*, 28. II i 6. III 1976.

rane žene socijalisti otvoreno izjavljuju da neće stajati po strani od društveno-političke aktivnosti radničke klase, već da će zajedno s njom ući u borbu za ideale komunizma. U to vrijeme žene sudjeluju u gotovo svim značajnijim tarifnim i štrajkaškim akcijama zahtijevajući poboljšanje svoga socijalnog i ekonomskog položaja koji je neposredno nakon završetka rata zbog teških i nesređenih ekonomskih prilika bio izuzetno loš. Djelujući u sindikatima, žene su svakodnevno bile angažirane u borbi za bolji život radnika, koristile su se sve prilike da se javno istakne potreba ravnopravnosti s muškarcima i neophodnost stjecanja prava glasa; kroz tu veliku školu radničke klase prošle su generacije naprednih žena razvijajući svijest o solidarnosti s radnicima širom Dalmacije i Jugoslavije.

Socijalistička udruga žena u Splitu, u čijoj su upravi bile Zora Polić, Mila Marić, Milka Uvodić i druge istaknute aktivistice ženskog pokreta, tiskala je u povodu 1. maja 1919. poseban proglas u kojemu se pozivaju žene da pohrle u redove onih muškaraca »koji rade za sreću cijelog čovječanstva« i zajedno sa njima proslave Prvi maj koji će donijeti »pravdu i za žene«. ¹²⁷

Ujedinjenje svih ženskih socijalističkih pokreta u jedan jedinstveni pokret provedeno je na Konferenciji žena socijalista (komunista) u Beogradu 20. travnja 1919. godine, kojom prilikom su usvojeni i osnovni dokumenti Kongresa ujedinjenja SRPJ(k). U jednoglasno usvojenom Statutu ističe se da žene socijalisti sebe smatraju »kao deo partijske celine«, a svoje organizacije tek »tehničkim-izvršnim odborom u agitaciji i organizaciji žena«. Na temelju Statuta u Splitu se i u centrima drugih pokrajina imao formirati pokrajinski sekretarijat žena i mjesni sekretarijati, ukoliko to partijska organizacija bude smatrala za potrebno, s ciljem okupljanja žena i agitaciono-propagandnog rada među njima. ¹²⁸

Već 25. kolovoza 1919. na konferenciji žena socijalista Dalmacije u Splitu formiran je Pokrajinski sekretarijat žena za Dalmaciju koji je odmah pristupio radu na okupljanju žena u partijske i sindikalne organizacije, širenju njihovog organa *Jednakost*, organiziranju idejno-prosvjetnog rada među ženama, a posebno njihovom aktivnom uključivanju u ekonomske i političke akcije radničke klase. Organizacionom jačanju i sistematskom idejnom obrazovanju žena posebno su pridonosili otvoreni i masovno posjećeni sastanci žena komunista, među kojima treba izdvojiti onaj u Splitu 21. ožujka 1920. godine gdje je o ulozi žene u društvu govorila Zorka Polić, a u diskusiji sudjelovali partijski i sindikalni funkcionari Lj. Maksimović, D. Jankov i A. Domazet. Tada je *Oslobođenje* zabilježilo napredak u radu ženskoga komunističkog pokreta čija uloga »neće biti neznatnija od muškaračke u predstojećim borbama za oslobođenje ljudskog roda iz pandža okrutnog kapitalizma [...]«. Pozdravljajući uspjehe svojih drugarica, organ SRPJ(k) za Dalmaciju iskazuje im »unaprijed (našu) pripravnost za svaku pomoć i moralnu potporu«. ¹²⁹

¹²⁷ AIHRPH, grupa XVIII, inv. br. 8/125.

¹²⁸ *Radničke novine*, Beograd, br. 113, 13. V 1919; *Istina*, br. 8, 8. VIII 1919.

¹²⁹ *Oslobođenje*, br. 34, 27. III 1920.

Iz dokumentacije kojom raspolažemo može se lako utvrditi da je samo formiranje i aktivnost mjesnih sekretarijata žena u Dalmaciji ovisilo o aktivnosti partijskih i sindikalnih organizacija, o njihovoj sposobnosti da »ženskom pitanju« posvete adekvatnu pažnju i da kod samih žena razvijaju interes za političkim organiziranjem. Sačuvani izvori govore da su do polovice 1920. godine u Dalmaciji djelovali mjesni sekretarijati žena u Splitu (170 članova), Pučišću (50 članova), Makarskoj (40 članova) i Kotoru (40 članova), odnosno da je Pokrajinski sekretarijat usmjeravao rad više od 300 žena komunista.¹³⁰

S obzirom na masovno sudjelovanje žena u političkim i ekonomskim akcijama radničke klase širom Dalmacije, mogao bi se opravdano očekivati mnogo veći broj mjesnih sekretarijata i njihovih povjereništava po selima i manjim mjestima. Uzroke tome treba dijelom tražiti u nedovoljnoj osposobljenosti samog Pokrajinskog, odnosno mjesnih sekretarijata žena, koji su svoj rad ipak najviše usmjeravali na neke jače centre radničkog pokreta propuštajući da organizaciono obuhvate razgranatu aktivnost žena i u drugim mjestima. Nedvojbeno je da su i određeni sektaški stavovi Partije u kojima se još osjećao utjecaj socijaldemokratskog shvaćanja žene kao isključivo majke i domaćice, i poznata stanovišta o čisto klasnoj borbi i skoroj proleterskoj revoluciji u kojoj je određena i uloga ženskog dijela pokreta, također pridonosili zapostavljanju političkog rada među ženama. Naposljetku, tu je i činjenica da su žene bile manje organizirane u legalnim radničkim organizacijama; u velikoj većini bile su nepismene i kao nekvalificirana radna snaga više izložene eksploataciji i podložne utjecajima građanskih i klerikalnih krugova koji su ih željeli skrenuti s revolucionarnog kolosijeka i isključiti iz materijalne proizvodnje.

Prema pokazanom revolucionarnom raspoloženju i masovnom udjelu žena u klasnoj borbi proletarijata očito je da isključivo broj organiziranih žena i broj sekretarijata nije odražavao spomenutu širinu i intenzitet općeg raspoloženja žena. Ili, drugačije rečeno, utjecaj Komunističke partije na žene, usprkos svim objektivnim teškoćama i subjektivnim slabostima, bio je mnogo širi nego što pokazuje postotak organiziranih žena koji je očigledno bio prilično nizak.

Ako ukupno analiziramo sve navedene podatke o brojčanoj snazi komunističkog pokreta u Dalmaciji (revolucionarnih sindikata, komunističke omladine, ženskog komunističkog pokreta i same SRPJ(k) — KPJ) moramo zaključiti da je u razdoblju između dva partijska kongresa značajno porastao. Bez obzira na ipak relativno mali broj organiziranog radništva, posebno partijskog članstva, snaga komunističkih sindikalnih, partijskih i omladinskih organizacija bila je u golemoj masi simpatizera, koji istina nisu zbog različitih razloga ulazili u organizacije, ali su usvajali revolucionarnu ideologiju i sudjelovali u svim njihovim ekonomskim i političkim akcijama.

Političko i organizaciono ujedinjenje proletarijata za vodstvo dalmatinskoga radničkog pokreta bila je spoznata nužnost i pretpostavka

¹³⁰ *Novi svijet*, br. 2, 20. VII 1920. — *Radnički pokret u Dalmaciji*, 1971, 130.

jačanja revolucionarne klasne borbe, zbog čega se jednodušno i odlučno za njega zalagalo. Oktobarska revolucija dala je revolucionarnoj borbi ugnjetenih jugoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj Monarhiji jak poticaj i u ratom do kraja zaoštrenim unutrašnjim suprotnostima pospjela procese političke emancipacije radničkog pokreta. Dalmatinski proletarijat, izrastao u društveno-ekonomski i kulturno zaostaloj sredini i specifičnim uvjetima razvitka klasne svijesti, od 1917. godine dominantno je ljevičarski opredijeljen što će potvrditi u bezrezervnoj podršci osnivanju općejugoslavenskih radničkih organizacija. Takva orijentacija nije bila slučajna već je dio kontinuiteta klasnoga radničkog pokreta na nemirnom tlu Dalmacije u kojem reformistički elementi nikada nisu uspjeli uhvatiti čvršću osnovu. S obzirom na borbenu tradiciju radničkog pokreta Dalmacije i njegovu odlučnu revolucionarnu usmjerenost nakon stvaranja Kraljevine SHS, ne začuđuju uspjesi postignuti u okupljanju radničke klase poslije formiranja SRP(k), CRSVJ, SKOJ-a i ženskoga komunističkog pokreta. Te organizacije, međutim, ni svojim programima ni u organizacionom pogledu nisu bile pripravne za izvršenje velikog revolucionarnog prevrata u što su slijepo vjerovala. Upravo u vrijeme kad je revolucionarna napetost najširih narodnih masa dosegala svoje vrhunce, vodstvo radničkog pokreta ostajalo je i dalje rezervirano otklanjajući zaoštavanje klasnih odnosa i usmjeravanje radničke klase spremne na pružanje odlučnijeg otpora gaženju njezinih ekonomskih i političkih prava.

U organizacionom pogledu broj registriranih pripadnika sindikalnih i političkih organizacija očigledno pokazuje da pokret nije bio, s obzirom na ukupan broj radništva, naročito snažan, ali se do ispravnijih zaključaka dolazi kad se sagleda istinski neosporno velik utjecaj tih organizacija na najšire narodne slojeve. Masovnost sudionika partijskih i sindikalnih akcija rezultat je narasle svijesti ne samo komunista, već i ostalih radnika da su akciono jedinstvo i formiranje jedinstvene klasne fronte nasuprot buržoaziji osnovna pretpostavka za postizanje boljšega ekonomskog položaja i ostvarenje njihovih socijalnih i političkih prava.

Borba za afirmaciju kulturne samosvijesti pokreta

Pod utjecajem ideja proleterskih revolucija u Rusiji i Mađarskoj, i uvjerenja u aktualnost svjetske socijalističke revolucije, zainteresiranost vodstva komunističkog pokreta za promišljanje cjeline društvene stvarnosti postaje sve vidljivijom. Priprema željno iščekivane revolucije najuže je bila povezana ne samo s aktivnim procesom svestrane negacije građanskog svijeta, već i izgradnjom novog sistema vrijednosti sadržanih u ideji socijalizma koja na idejnom i izvedbenom planu zahtijeva puni stvaralački angažman raspoloživih intelektualnih snaga. Unutar samog komunističkog pokreta polako je sazrijevala spoznaja da je kulturna revolucija imanentna socijalnoj transformaciji društva i da borba za novi svijet pretpostavlja izgradnju nove kulture. Iz tih spoznaja, iako nedovoljno teorijski artikuliranih, elementarna borba protiv socijalnog i političkog ugnjetavanja prenosi se i na kulturno-prosvjetno područje tako da različite ideološke, kulturne i umjetničke akcije dobivaju

značajnu mobilizatorsku ulogu. Jačanje neprekidnoga idejno-političkog obrazovanja, bez obzira na prosvjetiteljski način obraćanja neobrazovanoj partijskoj i drugoj radničkoj masi, bilo je, uz ostalo, važno i radi obrane kulturnog smisla revolucije koji je upravo bio pod udarom žestoke kritike režima i pragmatistički orijentirane građanske inteligencije. Upravo je ispravno tumačenje ciljeva socijalne revolucije i opravdanost izgradnje novog sistema vrijednosti na ruševinama idejno kompromitiranoga građanskog svijeta imalo presudno značenje. Uloga koju su časopis za kulturu *Plamen* (siječanj-kolovoz 1919) i njegovi urednici Miroslav Krleža i August Cesarac imali na planu povijesne borbe za novu idejnu i kulturnu orijentaciju i pripremu svjetske revolucije imala je s pozicija promicanja temeljnih socijalističkih ideja i podizanja praga kulturne osjetljivosti pokreta izuzetno značenje.¹³¹

Konstituiranjem nove zajedničke države mogućnosti za kulturni razvitak radnika u Dalmaciji bile su neosporno veće negoli u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Intelektualne snage bile su ranije uglavnom zaokupirane idejom nacionalnog oslobođenja i stvaranjem slobodnoga građanskog društva i izražavale svoje stavove, u državi ograničenih i strogo kontroliranih sloboda, posredstvom književnosti, znanosti, publicistike i dr. Socijaldemokratska stranka nije u danim historijskim okolnostima i konkretnim sadržajem svoga političkog programa uspjela uz sebe vezati malobrojnu inteligenciju, odakle onda i skromna socijalistička kulturna baština izložena, povrhu svega, destruktivnim napadima još uvijek uplašene buržoazije. U vrijeme ujedinjenja jugoslavenskih naroda i oduševljenog iščekivanja svjetske socijalističke revolucije aktualizira se borba za drugačiji pristup kulturi što na površinu izbacuje malobrojnu komunističku inteligenciju koja će se oduševljeno i samoprijegorno baciti u klasnu borbu za velike ciljeve socijalne revolucije.¹³²

Pokušaji nove projekcije kulture mogli su se donekle osjetiti i u Dalmaciji, premda će recepcija novih idejnih vrijednosti biti znatno limitirana razinom duhovnog nivoa radništva namećući u prvi plan sasvim praktično pitanje njegova elementarnog idejno-političkog prosvjećivanja. Istraživanju kulturne problematike radničkog pokreta međuratnog razdoblja u Dalmaciji, kao uostalom i u razvijenijim sredinama, nije poklanjana gotovo nikakva pažnja, premda je riječ o značajnom dijelu društvene historije i izradi historijskih sinteza, posebno povijesti revolucionarnoga radničkog pokreta.¹³³

Iz šturih vijesti koje su se u izvorima mogle naći vidi se ipak da je vodstvo dalmatinskog radničkog pokreta bilo svjesno važnosti unapređivanja i podizanja radničkih prosvjetnih, kulturno-umjetničkih i sportskih društava, premda njegova kulturna politika nije bila konkretnije artikulirana i pobliže određena. Oskudni podaci o prosvjetnoj i kulturnoj aktivnosti pokazuju da su radnički domovi, podignuti u mnogim mjestima Dalmacije do kraja 1919. godine, postajali ne samo stjecišta

¹³¹ Usp. Z. Stipetić, *Argumenti za revoluciju* — August Cesarec, Zagreb 1982, str. 77—104.

¹³² Usp. Z. Stipetić, *Inteligencija u Hrvatskoj i komunistički pokret za vrijeme legalnog djelovanja KPJ (1919—1921)*, Drugi kongres KPJ, Sl. Brod 1972, str. 352—353.

¹³³ Usp. Z. Stipetić, *O istraživanju kulturne problematike*, ČSP, 1/1982, str. 77—79.

sindikalnog i političkog života radnika, već u isto vrijeme mjesta više ili manje razvijene kulturne i prosvjetne aktivnosti. Na osnovi vijesti iz radničke štampe i memoarske građe saznajemo za različita predavanja i organizirane tečajeve za obrazovanje radnika, otvaranje čitaonica i knjižnica u kojima se čitala radnička štampa, marksistička i naučno-kulturna literatura.

Fundus marksističke literature bio je, istina, prilično oskudan i uglavnom se sastojao od djela prevedenih još prije rata, a u bibliotekama se moglo naći i poneko socijalističko djelo na stranom jeziku što su donosili komunistički orijentirani pomorci ili intelektualci. Ako se tome dodaju i razne manje brošure koje obrađuju pojedina socijalno-sindikalna pitanja i propagandna literatura dobiva se ne baš zadovoljavajuća slika bibliotečnog fonda što se, uz ostalo, odražavalo i na ideološkom nivou članstva.¹³⁴

Svjesna nedostataka novčanih i štamparskih sredstava, Partija se gotovo neprestano (akcije tzv. Crvene nedjelje) obraćala organizacijama i članstvu za materijalnu pomoć osiguravajući njihovim dobrovoljnim prilozima, pretplatama i drugim prihodima neophodna sredstva za svoju izdavačku djelatnost. Treba posebno istaći da su radničke sindikalne organizacije u Dalmaciji prve u zemlji pokrenule akciju za osnivanje »Radničkog štamparskog zavoda« u Splitu, motivirane željom da ažurnije i znatno jeftinije trajno osiguraju partijsku izdavačku djelatnost. U široko provedenoj akciji radnici su kupovali dionice štamparskog zavoda, ali zbog zabrane lista *Oslobođenje*, koji je cijelu akciju i vodio, kao i žestokog terora policijskih vlasti nad radničkom klasom, cjelokupni pothvat nije uspješno završio.¹³⁵ Bez obzira na nepovoljan ishod te značajne akcije klasnoga radničkog pokreta, valja nesumnjivo pozitivno vrednovati ne samo najšire iskazanu svijest o potrebi osiguranja i daljnjeg razvitka komunističke štampe već i prihvaćanje pisane riječi kao relevantnog idejno-političkog usmjerivača klasne svijesti i djelotvorne revolucionarne akcije proletarijata.

Sudeći po dokumentaciji, angažirani aktivisti vodili su više-manje sistematsku brigu o kulturno-zabavnom životu, u čemu je zapažena uloga u nekim mjestima pripadala diletantskim sekcijama. Potkraj listopada 1919. u Splitu je osnovan veliki *Socijalistički radnički pjevački zbor*, a amaterski zborovi djelovali su još u Makarskoj i Sinju. Njihov se repertoar sastojao od internacionalnih borbenih i angažiranih pjesama, ali u to vrijeme prodiru i radničke političke pjesme od kojih je nesumnjivo najpopularnija »Naš barjak crveni«, koju su splitski proleterii prihvatili kao svojevrsnu himnu i pjevali je u demonstracijama, štrajkovima, na izletima i u zatvorima. Već 20. prosinca 1919. mješoviti radnički zbor, u kojemu je pjevalo oko 70 članova, održao je prvi vrlo uspješni koncert u prepunom kazalištu u Splitu.

U nekim radničkim domovima, prema sjećanjima suvremenika, djelovale su i različite kulturno-zabavne sekcije koje su naročito u vrijeme Prvoga maja 1919. i 1920. priređivale bogate programe. Zanimljivo je

¹³⁴ Usp. Ž. Protić, Ilegalna izdanja knjiga KPJ (1921—1941), *Bibliotekar*, 3/1969, str. 342—358.

¹³⁵ *Oslobođenje*, br. 13 i 14, 2. VIII i 8. VIII 1919.

uočiti za ono vrijeme upravo izuzetnu kulturno-prosvjetnu aktivnost pri Radničkom domu u Kotoru, gdje je prva priredba izvedena već 5. travnja 1919. i gdje je s uspjehom redovito nastupala kulturno-umjetnička sekcija za djecu.¹⁹⁶

Svi oblici kulturno-umjetničkog rada, bez obzira na njihove kreativne umjetničke dosege, zapravo su bili u funkciji estetskog odgoja klase i borbe za novi tip socijalizirane kulture nasuprot stagnantnom duhovnom horizontu građanskog svijeta. Inzistiranjem na upravo klasno usmjerenom idejnom i sadržajnom profilu kulturnih manifestacija, u kojima se kao akteri javljaju sami radnici, najefikasnije se vodila borba protiv ideološke infiltracije antiboljševizma i širenja mreže građanskih kulturnih institucija s manje ili više prikrivenom kontrarevolucionarnom duhovnom orijentacijom.

Revolucionarna djelatnost sportskih društava

U procesu borbe za širenje i jačanje svoje političke osnove, dalmatinska partijska organizacija postigla je nesumnjivo značajne rezultate i na sportskom polju. Osnivanjem novih sportskih društava i uspješnim nastojanjima da se omladinci i mladi radnici vežu uz revolucionarni radnički pokret zadan je ozbiljan udarac elitističkim buržoaskim sportskim organizacijama koje su također agitacijom željele privući novo talentirano članstvo. Među radnicima već je tada nogomet bio kudikamo najpopularniji sport pa je bilo logično da revolucionarni pokret prvenstveno tamo usmjeri svoju aktivnost. Nasuprot dotada jedinom Hrvatskom sportskom klubu »Hajduk« čija je uprava nakon obnove 1918. godine bila čvrsto u rukama liberalne građanske inteligencije, kao i uprave drugih sportskih klubova koji su se u Dalmaciji u poratnim godinama počeli polako obnavljati ili tek osnivati, u Splitu je revolucionarna omladina u siječnju 1919. prva obnovila predratno Hrvatsko radničko nogometno društvo »Anarh«, koje su 1912. godine bili osnovali mladi drvodjeljski učenici Muške zanatske škole. Klub je vrlo brzo postao centar okupljanja borbene radničke omladine i široko se afirmirao kao značajni punkt komunističke propagande koji je upućivao omladinu u klasnu borbu proletarijata pružajući mu siguran oslonac u svim njegovim važnijim političkim akcijama. Nešto sličan razvoj imao je i JSNK »Rad« iz Sinja u kojemu su također socijalisti vidjeli mogućnost svoga legalnog djelovanja na radničku omladinu.

Nastavljajući uspješno bogatu tradiciju austrougarskih progona svake progresivno orijentirane političke i društvene prakse, organi nove buržoaske vlasti brzo su reagirali i u slučaju »opasne« sportske aktivnosti u Dalmaciji. Već u travnju iste 1919. godine zabranjuje se u Splitu omiljeni »Anarh«, a dubrovačkom nogometnom klubu »Plamen« pokrajinska vlada nije htjela odobriti pravila saznajući da se u njegovoj upravi nalaze komunisti. Međutim, uporni radnici i članovi snažne skojevske organizacije u Splitu ubrzo osnivaju Jugoslavenski socijalistički nogometni klub »Jug« koji na sportskom planu i u radu na

¹⁹⁶ S. Mijušković, Nekoliko dokumenata o radničkom pokretu u Boki Kotorskoj (1919—1921), *Istorijski zapisi*, 1/1959, str. 155—166.

okupljanju mladih radnika postiže zapažene uspjehe. Za našu temu zanimljivo je navesti da su prostorije »Juga« na Cankarevoj poljani služile kao mjesto okupljanja sindikalnih aktivista nakon zatvaranja Radničkog doma, a 1920. godine tu je održana i ilegalna partijska konferencija za Dalmaciju. Suočene s razgranatom djelatnošću komunistički orijentiranog »Juga«, policijske vlasti, nakon brutalnog nasrtaja nacionalističke omladine na klupske prostorije u povodu ubojstva M. Draškovića i hapšenja oko 150 komunista u srpnju 1921. godine, »zabranjuju svaki daljnji rad kluba čija je aktivnost ocijenjena nepoćudnom za javni red i poredak«. ¹³⁷ Zanimljiv je podatak da su dalmatinski iseljenici u Chicagu 1921. godine osnovali svoj Radnički nogometni klub »Jug« i tako zapravo nastavili u tuđini svijetlu sportsku tradiciju splitskog kluba.

U upravi splitskog kluba bili su sve vrijeme istaknuti partijski i sindikalni funkcionari među kojima: Vjekoslav Ožegović, Luka Burić, Petar Dokonal, Ante Krstulović, Mirko Kesić, Stipe Jaman, Ante Jakulj, Ante Domazet, Ante Prkušić i dr. Premda bez vlastitog igrališta (trenirali su na »Musinoj« livadi), nogometaši »Juga« postizali su zavidne sportske rezultate u takmičenjima s drugim klubovima izvan grada. S nekima od njih, kao što je bio sarajevski radnički klub »Hajduk«, uspostavili su članovi »Juga« najbolje prijateljske odnose.

Upornim i osmišljenim radom, uz svesrdnu političku i propagandnu aktivnost skojevske organizacije, vodstvo radničkog pokreta u Splitu uspjelo je, osvajajući i uprave nacionalističkih klubova, odoljeti svim napadima režima i mijenjajući do 1931. godine još sedam puta ime sportskog kluba (»Slavija«, »Split«, »Jug II«, »Borac«, »Dalmacija«, »HAŠK«. »Split«) provoditi zapravo takvu revolucionarnu agitaciju koja je nemjerljivom snagom pridonosila porastu borbenog raspoloženja proletarijata i pobjedi njegove komunističke orijentacije. Sa sigurnošću se može tvrditi da bez jačeg oslonca komunističkog pokreta na radnička sportska društva širom Dalmacije ne bi bila postignuta onako masovna politička baza klasnosvjesne omladine i proletarijata spremnih da u svakom trenutku istupe kao čvrsti udarni odredi u borbi za pobjedu svojih revolucionarnih ideala. ¹³⁸

Ofenziva buržoazije na početku 1920. godine

Razgranata klasna borba i porast revolucionarnog raspoloženja radnih masa Dalmacije, na početku 1920. godine manifestira se u valovima neprekidnih štrajkova i tarifnih akcija, demonstracija i protestnih zborova. Rasplamsavanje radničke borbe bilo je posljedica spomenutog pada životnog standarda i odlučnosti radnika da izvojuju nova povećanja nadnica. Usporedo s narastanjem klasne borbe tekao je i proces širenja i organizacionog jačanja radničkog pokreta u Dalmaciji koji su,

¹³⁷ *Novo doba*, br. 52 i 93, 4. III 1919. i 23. IV 1921; *M. Kapović*, n. dj., str. 16; *Politika*, Beograd, br. 4756 i 4763, 22. VII i 29. VII 1921; A CK SKJ, fond Komunističke internacionale (KI), 1923/34, Zapisnik II konferencije KPJ (diskusija I. Baljkasa).

¹³⁸ *Usp. M. Lalin*, Radnički nogometni klub »Split« — pionir radničkih klubova u našoj zemlji, zb. Radnički sportski pokret Jugoslavije do 1945, Zagreb 1972, str. 86—110.

upravo zbog njegove izrazito revolucionarne i homogeno komunističke orijentacije, organi vlasti smatrali ozbiljnim i opasnim protivnikom. Vidjeli smo kako je Pokrajinska vlada svoj antiradnički karakter snažno demonstrirala prvim napadom na revolucionarni radnički pokret već 1. maja 1919. godine, dakako, ne bez pomoći i oslonca na savezničku kontrolnu vlast. Na mjere terora i nasilja rukovodstvo SRPJ(k) u Dalmaciji, slijedeći instrukcije partijske centrale, nije reagiralo odlučnijim revolucionarnim istupom i pružanjem adekvatnog otpora gaženju svojih prava, što je buržoazija znala iskoristiti i organizirati se za nanošenje jačih udara neodlučnom radničkom pokretu. Odlučnost kojom su organi vlasti krenuli od početka 1920. godine u napad na radničke organizacije, poduzimajući do tada nepoznate mjere progona i najsurovijeg terora, ukazivali su na to da buržoazija ne želi više tolerirati razgranatu partijsku i sindikalnu aktivnost na terenu i da se približava konačni obraču s komunistički orijentiranim radničkim pokretom.

Znajući za utjecaj radničke štampe, posebno lista *Oslobođenje*, na radničku klasu i njegovu izuzetno značajnu mobilizatorsku i organizatorsku ulogu, vlada je uvela žestoku cenzuru. »Kada se naš list«, pisala je redakcija *Oslobođenja* potkraj ožujka 1920, »vraća s cenzure dolazi nam u ruke sav išaran tintom, običnom i najzad — crvenom olovkom, što znači da ga cenzuriraju — trojica. Nekada se opet dogodi da ispod cenzuriranih članaka nađemo postscriptum: može ići itd. U neprilici smo više puta što su cenzori propustili a što zaplijenili. Njihove zapljene nisu samo negacija modernopravnog kriterijuma, već i — zdravog razuma.«¹³⁹

Zahvaljujući različitim kriterijima cenzure u pojedinim oblastima, često su se u radničkim novinama i partijskim organima koji su izlazili u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu i dr. mogli u posebnim rubrikama naći radnički dopisi iz Dalmacije u kojima se javnost informira o političkim zbivanjima, bijelom teroru, položaju radničke klase i razvoju sindikalnog pokreta na jugu monarhije. Tako je *Nova istina*, glasilo SRPJ(k) i GRSV za Hrvatsku i Slavoniju, potkraj veljače 1920, objavila kritički intoniran članak o progonima sindikata u Dalmaciji. Ističući da tamo »bijesni najcrnja reakcija«, dopisnik piše da je »obična pojava da bude zatvoren, ovdje ili ondje, radnički dom, da se izvrši pretres po sindikalnim organizacijama i stanovima sindikalnih funkcionera, da se zabrani održavanje sindikalnog zbora itd.« Kao primjer navodi se zabrana zbora radnika u brodogradilištu u Tivtu koji su se 10. veljače namjeravali priključiti sindikalnom savezu u Beogradu, i zabrana zbora 11. veljače na kojemu su radnici željeli protestirati zbog loše opskrbe hranom. Na svaki pokušaj sindikalnih organizacija da stvore »ma kakvu preventivnost za održavanje i za spasavanje nadnica, javlja se žandarmerija da to zabrani i onemogući [...]. Postoje čak i naredbe da se zborovi i silom spriječe!«¹⁴⁰

¹³⁹ *Oslobođenje*, br. 33, 27. III 1920.

¹⁴⁰ *Nova istina*, br. 59, 29. II 1920.

Štrajkašku ofenzivu organiziranoga dalmatinskog radništva i opravdane zahtjeve za poboljšanje njihova ekonomskog položaja, vlada je na početku 1920. godine dočekala na nož. Pribjegavanje sve oštrijim sredstvima borbe i zaštita poslodavaca u kršenju ranije izvojevanih radničkih prava postaje opća karakteristika prvog kvartala te godine. Ekonomski položaj radnika bio je u Dalmaciji još teži zbog »strahovite korupcije, lihvarstva i pljačke [...]« koja je stvorila »bezbroy novih ratnih milijunera«. Prema pisanju *Oslobođenja* skupoća je upravo u Dalmaciji bila najveća, kao što je i njena buržoazija pokazala najveću pohlepu za bogaćenjem koristeći se svim oblicima spekulacije. Usprkos tome, ta ista buržoazija nije odobravalala borbu sindikalnih organizacija za zaštitu radničkih prava, već je svaki štrajk i zbor vlast proglašavala »prevratnim i antidržavnim«. Tako je bilo i s protestnim zborom protiv skupoće koji je pokrajinsko sindikalno rukovodstvo namjeravalo 20. veljače održati u splitskom kazalištu, ali je njegova prijava za održavanje javne skupštine na temelju čl. 6 zakona od 15. II 1867. i naredbe Kotarskog poglavarstva bila odbijena uz obrazloženje da je došla u vrijeme »kritičnog internacionalnog položaja«. Organ SRPJ(k) u zaključku upozorava da javni zbor nacionalista, održan istog mjeseca, nije bio zabranjen, te da će radnici, usprkos svemu, nastaviti nepomirljivu klasnu borbu povezujući se i s onom svojom braćom »koja sasvim slučajno obukoše žandarske ili vojničke hlače« do konačne pobjede socijalizma.¹⁴¹

Nešto više podataka o opsegu proturadničke kampanje i političkom nasilju buržoaskog režima donose Pokrajinski izvršni odbor SRPJ(k) i Pokrajinsko sindikalno vijeće za Dalmaciju u članku »Dalmatinskom proletarijatu« što ga je objavilo *Oslobođenje* u ožujku 1920. godine. Pišući o bijelom teroru, vodstvo radničkog pokreta oštro demaskira mjere režima koji »zabranjuje svako kretanje i prijeći pravilan razvoj naših organizacija po čijem se razvitku u prosvijetlenim državama odmjerava kulturni stepen jednoga naroda«. U članku se navodi slučaj raspuštanja organizacija i zatvaranja radničkih domova u Kotoru i Tivtu, odobrenje zbora protiv skupoće u Dubrovniku pod uvjetom da se ne kritizira rad tamošnje aprovizacije, niz primjera progona radničkih organizacija u Makarskoj gdje se ne dozvoljava postavljanje table s natpisom »Radnički dom«. Posebno su žigosani postupci organa vlasti u Splitu gdje »nema prigode da se najprimitivnija načela o slobodi sakupljanja, udruživanja, prava štrajkova itd., na najdrskiji način ne gaze«. U povodu štrajka kavansko-hotelijerskih radnika organi vlasti se direktno stavljaju na stranu poslodavaca; zabranjuje se najavljeni zbor protiv skupoće i izvodi na ulice vojska u punoj ratnoj opremi; otkazuje predavanje Sekretarijata žena komunista na temu »Prava i dužnosti žene«; izdaje posebna naredba kojom se upravi kazališta, vlasnicima kina i većih dvorana pod najstrožim prijetnjama zabranjuje izdavanje prostora socijalistima; plijene članci u kojima se izriče i najslabiji kritički stav prema kapitalizmu itd. Zbog toga PIO SRPJ(k) i PSV za Dalmaciju pozivaju dalmatinski proletarijat da »pribere sve snage u cilju što jačeg učvršćenja svojih organizacija i da se što gušće

¹⁴¹ *Oslobođenje*, br. 27, 21. II 1920.

grupaše oko crvene zastave u čijem će znaku oboriti sve prepreke koje stoje na putu njegovom redovnom, punom i pravilnom razvitku«. ¹⁴²

Do koje je granice bio narastao pritisak vladajućih krugova na klasni radnički pokret Dalmacije u ožujku 1920. najbolje svjedoči činjenica da se njihov bijeli teror u revolucionarnim listovima uspoređivao s fašističkim sistemom Hortija u Mađarskoj. Na više mjesta isticana je negativna uloga predsjednika Pokrajinske vlade demokratskog prvaka dra I. Krstelja koji se brzo proćuo kao spretni unitaristički agitator i osvjedočeni protivnik komunista.

Potkraj ožujka radnička klasa posebno je bila uznemirena noćnim napadom žandarmerije koja je »nauckana, izopijana i podmićena od strane buržoazije« nasrnula na radnički dom u Pučišću, kojom prilikom je njegova imovina uništena, a zatečeni članovi sindikata nemilosrdno isprebijani. Bila je to još jedna potvrda samovolje dalmatinske vlade koja je imala za cilj »posvemašnje uništenje radničkog socijalističkog pokreta« u čemu se spretno znala poslužiti uslugama vojske i policije. ¹⁴³

Iznenadni kontrarevolucionarni udar

U proljeće 1920. godine štrajkaški pokret u Jugoslaviji buknuo je svom silinom. Više od stotinu poduzeća bilo je istodobno u štrajku, a uskoro izbijaju i prvi generalni štrajkovi (duhanska industrija) koji obuhvaćaju cijelu zemlju. Kapitalistička klasa, koja je u međuvremenu uspjela dobrim dijelom konsolidirati svoj položaj, pripremala se za konačni obračun s komunistima i cijelim klasnim radničkim pokretom zbog njegova pritiska na građanski poredak i novu državu. Prilika se ukazala u vrijeme generalnog štrajka željezničara koji je počeo 16. travnja 1920. i obuhvatio više od 50 tisuća radnika. Da bi slomila tu do tada najveću ekonomsku akciju radničke klase u Jugoslaviji koja je zahtijevala uvažavanje ranije postignutog »Protokola sporazuma«, vlada je proglasila militarizaciju željeznica i pozvala željezničare na vojnu vježbu, prikazivala štrajk kao opasnu političku akciju i oružanom silom pokušala nagnati radnike na rad. Rukovodstvo štrajka nije se odvažilo pozvati ostalo stanovništvo da stupi u štrajk niti je povelu odlučniju borbu protiv štrajkbrehera što je neminovno, posebno nakon zaključivanja štrajka brodaraca, dovelo do sužavanja fronte njihove borbe. Uspješni generalni štrajk radničke klase Jugoslavije 21. i 22. travnja 1920. godine koji su organizirali partijsko i sindikalno rukovodstvo nije, međutim, poboljšao već oslabljene pozicije željezničara. Izloženi surovom policijskom pritisku i krvavim obračunima (Zaloška cesta u Ljubljani), štrajkaši su napokon 29. travnja zaključili taj dugi i porazni štrajk, prihvaćajući maglovita vladina obećanja da će »uzeti u diskusiju« zahtjeve radnika čim se vrate na posao i uspostave redovan sobračaj. ¹⁴⁴ Generalni

¹⁴² *Oslobođenje*, br. 32, 20. III 1920.

¹⁴³ *Nova istina*, br. 69, 2. IV 1920.

¹⁴⁴ *Radničke novine*, Beograd, br. 90 i 109, 17. IV i 5. V 1920; *Novosti*, br. 60 i 72, 17. IV i 30. IV 1920; »Svršetak generalnog štrajka željezničara«, *Nova istina*, br. 175, 7. V 1920; usp. *D. Bates*, Značaj i uloga štrajka željezničara 1920. godine za razvoj radničkog pokreta u Jugoslaviji, zb. *Tito, radnička klasa i sindikati*, Beograd 1979, str. 236—240; *M. Milenković*, *Željezničari Srbije 1918—1920*, Beograd 1971; *A. Hadžirović*, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, Beograd 1978, str. 221—229.

štrajk željezničara bjelodano je pokazao nezrelost partijskog i sindikalnog vodstva koje u ključnom trenutku nije bilo kadro povesti radničku klasu u odlučnije sukobe što bi tek pod pretpostavkom korištenja svih raspoloživih političkih oblika borbe mogli rezultirati promjenama realnih društveno-političkih odnosa klasnog društva. Avangarda radničke klase koja se buni samo protiv posljedica postojećeg građanskog društva, a ispušta iz vida sistem najamnog rada u cjelini, očito nije vidjela revolucionarnu perspektivu u zemlji i nije bila kadra usmjeriti radničku klasu i široke narodne slojeve na radikalno mijenjanje tadašnje strukture društva.

Raspoloživi povijesni izvori pokazuju da u 14-dnevnom generalnom štrajku željezničara, koji je obustavio ne samo željeznički saobraćaj već gotovo i cjelokupni privredni život u zemlji, nije sudjelovala većina dalmatinskih željezničara. Čini se da Centrala Saveza saobraćajnih i transportnih radnika nije, najvjerojatnije zbog specifične situacije izazvane prisutnošću stranih vojnih jedinica, pozvala pododbor mjesne željezničke organizacije u Splitu da stupi u štrajk. Istina, štrajk bi se, i da je bio organiziran, protekao na svega nekoliko kilometara tadašnje srednjodalmatinske pruge što nije moglo imati značajnijeg utjecaja na tok i konačni ishod štrajka. Vodeći računa o tim činjenicama ni pokrajinsko sindikalno rukovodstvo nije, koliko je poznato, poduzimalo u Splitu drugačije inicijative, premda je zajedno s dalmatinskim željezničarima i ostalim radnicima s najvećim uzbuđenjem i klasnom solidarnošću pratilo tok štrajkaškog pokreta.¹⁴⁵ Ono što nije učinjeno u srednjoj Dalmaciji, zbog poznatih okolnosti, postignuto je na području južne Dalmacije sa središtem u Dubrovniku. Mjesno sindikalno vijeće, čiji je tajnik tada bio istaknuti borac za radnička prava tipograf Bruno Radeljević, službeno je obavijestilo kotarsko poglavarstvo o stupanju u štrajk svih dubrovačkih željezničara, tako da je već 16. i 17. travnja bio potpuno zaustavljen svaki željeznički saobraćaj. Nakon proglašenja militarizacije željezničara i gotovo nikakvog odziva na vojnu vježbu i u Dubrovniku je policija započela pravi lov na željezničare. Budući da se većina njih sklonila po okolnim selima ili otišla svojim kućama u Hercegovinu, na sve strane su slane vojne i žandarmerijske patrole da hvataju željezničare i dovode ih natrag na posao. Realizirajući odluke izvršnih odbora CRSVJ i SRPJ(k), sindikalno rukovodstvo u Dubrovniku tada je također organiziralo uspješan generalni štrajk radnika u znak podrške pravednoj borbi željezničara. Tek poslije konačnog zaključenja štrajka 29. travnja 1920. dubrovački vlakovi ponovo su krenuli, a pojačao se i bezobzirni pritisak vladajuće buržoazije na radničku klasu čija ju je revolucionarnost i klasna solidarnost najviše pogađala.¹⁴⁶

¹⁴⁵ *Oslobođenje*, br. 37, 24. IV 1920.

¹⁴⁶ U vrijeme željezničarskog štrajka u Dubrovniku je boravio Ljubomir Maksimović, koji je, čini se, sudjelovao u organiziranju radnika Gruža u štrajku. Mjesno sindikalno vijeće u Dubrovniku (dr Stijepo Vukasović, Bruno Radeljević, Ivo Banović, Marko Lamešić, Frano Boras, Vinko Antunović, Stevo Rubeša, Vlaho Iveković, Nikola Ružić, Vlaho Karaman, Đuro Margaretić, Frano Smolčić, Marijan Penjak, Niko Radulić i Ogresta) organiziralo je 20. travnja 1920. uspješni generalni štrajk »u znak protesta radi gaženja najosnovnijih građanskih sloboda, povrede Protokola sporazuma [...]« (M. Kapović, *Radnički pokret u Dalmaciji 1874—1941*, n. dj., str. 191—196).

Upravo u toku generalnog štrajka željezničara dalmatinska buržoazija na čelu s Pokrajinskom vladom, pripremala se za ofenzivu i konačni obračun s revolucionarnim radničkim pokretom. Zamah klasne borbe proletarijata i postignuti uspjesi u poboljšanju životnih uvjeta radnika nailazili su već od početka 1920. godine na više ili manje suzdržan otpor režima koji se usporedo s konsolidacijom i tim što je buržoaska klasa preuzela inicijativu pretvarao u otvoreni pritisak i bijeli teror koji je u Dalmaciji dobivao takve razmjere kakvi drugdje tada nisu bili poznati. No, prava plima reakcije tek je nailazila.

Vodstvo radničkog pokreta Dalmacije na sredini travnja 1920. godine pripremalo se na obilježavanje 1. maja u punom opsegu, što godinu dana ranije nije bilo odobreno. Taj je praznik za radnike, težake i ribare Dalmacije značio nastavak predratnih revolucionarnih tradicija i simbol otpora i beskompromisne klasne borbe protiv buržoaske reakcije koju je predvodila Socijaldemokratska, odnosno Komunistička partija. Upravo su SRPJ(k) i organizacije pod njezinim utjecajem u Dalmaciji željele iskoristiti prvomajsku proslavu 1920. godine da javno izlože osnovne zahtjeve svih radnih slojeva radi promjene tadašnjih uvjeta življenja, da ojačaju klasnu svijest i učvrste veze solidarnosti među radnicima. Organi vlasti, svjesni važnosti prvomajske proslave za radnički pokret, odlučili su odbiti zahtjev IO SRPJ(k) za održavanje javne skupštine i svečane povorke, dozvolivši samo »pouzdana sastanak« i zabavu izvan grada, dakle ono što režimu nije moglo štetiti. Time je samo u Dalmaciji, uz Hrvatsku (u kojoj je buržoazija bila bijesna zbog uspjeha komunista na općinskim izborima u ožujku 1920. godine) i Vojvodinu (gdje je inače brojna partijska organizacija, koja je uspjela okupiti radnike svih nacija, bila izložena strašnom teroru režima), bila zabranjena prvomajska proslava. Neposredno poslije toga, na sredini travnja 1920. godine, u prvomajskom proglašenju IO SRPJ(k) radnici se otvoreno pozivaju na obustavu rada u toku cijelog dana, a vodstvo komunističkog pokreta izražava uvjerenje da tadašnji odnosi neće još dugo trajati. »Zora sa Istoka već rudi! Stoga dajući Prvom Maju počast tek nijemom obustavom rada, stisnite zube, zgrčite pesnicu i ponovite svoj sveti zavjet: da nas ništa, pa ni najnovija (cenzura) neće odvratiti od našeg započetog djela sve dok ovo ne bude potpuno izvršeno! Da živi Socijalistička Komunistička Partija kao lučonoša boljem životu i ljepšem Prvom Maju! Da živi III Internacionala!«

Zaprepaštena takvom odlučnošću revolucionarnih radnika vlada je zaključila da brzo reagira. Najprije je 26. travnja na željezničkoj stanici u Metkoviću uhapšen Ljubomir Maksimović, član PIO SRPJ(k) i sekretar PSV CRSVJ za Dalmaciju, koji se navodno vraćao s agitacionog putovanja po Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Prilikom pretrage kod njega su nađeni spisi »koji pokazuju vezu dalmatinskih komunista s neprijateljima«. ¹⁴⁷ Istog dana, a u vezi s prethodnim događajem, u Splitu su uhapšeni najistaknutiji funkcionari radničkog pokreta: Jakov Gabrić, Ante Domazet, Ivo Baljkas, Dušan Jankov, Ivan Marić, Vicko i Ante Prkušić, Mihovil Moscatelli i dr Jakov Vranković. Predani su vojnom sudu »radi zločina bunjenja protiv vojske i državnog

¹⁴⁷ *Novi list*, br. 1, 27. IV 1920; *Obzor*, br. 101, 27. IV 1920.

poretka« i zatvoreni su u tvrđavu na Klisu. U toku noći policija je zapečatila Radnički dom, zaplijenila arhivu i praktički suspendirala rad svih političkih, sindikalnih i kulturno-prosvjetnih društava radničke klase. Koliko je taj brutalni udar Pokrajinske vlade, uz pouzdanu asistenciju policije i vojnih organa, bio pomno pripreman pokazuje i podatak da je iste noći došlo do zatvaranja radničkih domova i u Sinju, Makarskoj, Pučišću, Herceg Novom, Tivtu, Kotoru i Dubrovniku gdje je ujedno uhapšeno i vodstvo tamošnjih radničkih organizacija.¹⁴⁸

Na hitno održanom sastanku delegata strukovnih organizacija i SRPJ(k) u Dubrovniku donesen je zaključak da se u znak protesta i podrške uhapšenim drugovima proglasi generalni štrajk. Vlastima je podnesen posebni »Memorandum« u kojemu je najavljen štrajk za subotu 28. travnja 1920. koji bi trebao potrajati dok se uhapšeni komunisti ne puste na slobodu. Štrajk je dobio široku podršku i seljaka okolnih sela koji toga dana nisu donosili svoje proizvode na tržnicu. Međutim, snažan pritisak policije i prijetnje protjerivanjem u zavičajne općine, uz brojna hapšenja i bučnu antikomunističku propagandu buržoaske štampe, učinile su da je štrajk već istog dana obustavljen, premda je organima vlasti pokazao neslućene revolucionarne potencijale dubrovačkih radnika.^{148a}

Oprečna reakcija štampe

Premda partijskim i sindikalnim rukovodiocima nisu bili nepoznati brojni primjeri uzurpacije vlasti, ipak se nitko nije nadao da će bez saslušanja i bez optužnice, uz neizvjesnost nadležnog suda, biti iznenada uhapšen. Radnička klasa cijele Dalmacije bila je preneražena, a na prve vijesti o tim događajima digao se glas protesta širom Jugoslavije. Komunistički listovi izražavali su svoju sumnju u mogućnost neprijateljske djelatnosti ljudi koji su cjelokupnim svojim političkim angažmanom dokazivali upravo suprotno. Tako je npr. u zagrebačkoj *Novoj istini* o situaciji u Dalmaciji, iz koje se netom bio vratio, a na vijest o hapšenjima njegovih drugova Kozjački napisao članak pod nazivom »Splitske mizerije«. Autor otvoreno kritizira vladine i policijske funkcionare koji su ostali vezani za austrougarski sistem i kojima je »nagli napredak naše stranke u Dalmaciji« toliko »pomeo glavu« da »treptovski optužuju i apse«. Odbacujući postojanje bilo kakve veze dalmatinskih komunista s neprijateljima Jugoslavije, Kozjački navodi vrlo zanimljiv podatak iz kojega

¹⁴⁸ *Novo doba*, br. 96, 26. IV 1920.

Policija je noću 26/27. travnja u Dubrovniku uhapsila: Đuru Margaretića, predsjednika SRPJ(k); dr Stijepu Vukasovića, tajnika; Petra Perića, bivšeg predsjednika; Nikolu Ružića, upravitelja Radničkog doma; Franu Smolčića, upravitelja Radničkog doma; Ivu Vetmu, blagajnika; Vinka Antunovića, predsjednika strukovne organizacije transportnih radnika i člana Općinskog sindikalnog vijeća; Vicka Dubovića, člana stranke; Ivu Brunskog, člana stranke; Marijana Penjaka, tajnika strukovne organizacije pekara, i četvoricu Rusa koji su na početku 1915. god. kao zarobljenici dovedeni u Gruž i tamo se bavili svojim zanatima. Nakon istražnog postupka i utvrđivanja nedovoljne krivice optuženih, 10. svibnja uhapšeni su komunisti bili pušteni na slobodu (*M. Kapović, Radnički pokret u Dubrovniku 1874—1941*, n. dj., str. 198; *Rad*, br. 26, 15. V 1920).

^{148a} *M. Kapović, Radnički pokret u Dubrovniku 1874—1941*, n. dj., str. 199.

saznajemo da je u Dalmaciji bilo planirano »da bi mi i talijanski komunisti sazvali jedan zajednički kongres u Trstu da poradimo oko pravednog rješenja jadranskog pitanja, u koliko gozbe, toasti, šetnje i kurpaskovanje Trumbić, Vesnić, Schialloja, Nitti nebi donijelo zadovoljavajućih rezultata«. ¹⁴⁹

I sarajevski *Glas slobode* žigoše reakcionarnu politiku vladajuće klase u Dalmaciji, izvještavajući o zlostavljanju radničke klase u vrijeme prvomajske proslave. »Dalmatinska buržoazija«, ističe ovaj organ SRPJ(k), »koja se uvek hvalila nekakvom svojom naprednošću i koja, u ime demokratije, iz dana u dan piše protiv 'boljševičkog terora', zavela je jedan strahovit teror nad dalmatinskim proletarijatom. I ako u Dalmaciji nije bilo prošlih dana železničarskog ili kakvog drugog većeg štrajka, i ako je najprostija laž i nemogućnost da su dalmatinski drugovi u kakvoj vezi sa ma kojom stranom državom, i ako se oni ni po kakvom zakonu ne mogu progoniti, ipak su pohapšeni toliki ljudi samo zato što su komunisti, ipak je rasteran radnički pokret, jer to hoće beli teroristi, kojima su ideal Denjikin i Horti. Sramota, dalmatinski buržoaski 'naprednjaci'! Sramota 'demokratska' vlada dra Krstelja, koja je toliko demokratska da ju je i Protićeva reakcionarna vlada ostavila na mestu, na koje ih je postavila demokratsko-socijalpatriotska vlada!« ¹⁵⁰

Unatoč vladinoj zabrani prvomajske proslave, uz izričit nalog vlasnicima dućana i kavana da toga dana moraju raditi, radnici su ipak slijedili poziv svog rukovodstva i proveli gotovo potpunu obustavu rada uz disciplinirano očuvanje reda i mira. Ulice Splita, Dubrovnika i ostalih mjesta u Dalmaciji bile su Prvog maja pune šetača s crvenim karanfilima, a u otvorenim lokalima goste su posluživali vlasnici. Prvomajski broj *Oslobođenja*, tiskan crvenom bojom, izišao je nakon cenzorske intervencije gotovo u cijelosti bijel, što je izazivalo otvorene proteste nekih drugih radničkih listova.

Značajnu podršku vladinom proturevolucionarnom kursu pružala je građanska politička štampa koja je, bez obzira na više ili manje iskazanu suzdržanost, jedinstveno nastupala protiv klasnog radničkog pokreta i njegove štampe. U *Novom dobu*, *Jadranu*, *Težačkoj slozi*, a posebno demokratskom dnevniku *Život*, kao i u nekim drugim manjim stranačkim i tzv. nezavisnim listovima, mogu se u to vrijeme naći brojni članci u kojima se aktivnost komunista tumači kao djelo stranih plaćenika, kriminalaca i »boljševičkih agenata« čiju ideologiju i ciljeve borbe treba kompromitirati i kao opasne kod čitalaca bezobzirno diskreditirati. Tako je npr. *Novo doba*, koje se deklariralo kao nezavisan i vanpartijski dnevnik, premda su se njegovi suradnici tada orijentirali uglavnom prema Demokratskoj straci i imali isto gledišta kao dalmatinska vlada prema radničkom pokretu, pisalo o tome kako za vrijeme Prvog maja rad navodno nigdje nije bio poremećen, dok su ulicama Splita kružili policijski i vojni odredi a na važnijim punktovima bila utvrđena mitraljeska gnijezda. O tome da je policija istoga dana uhapsila djevojke koje su prodavale crvene karanfile, kao i još neke radnike među kojima i starog

¹⁴⁹ *Nova istina*, br. 75, 7. V 1920.

¹⁵⁰ *Glas slobode*, br. 97, 7. V 1920.

socijalista Franu Pazinovića, jer je po običaju protestirao zbog hapšenja svojih drugova, narodno i nezavisno *Novo doba* ne donosi, dakako, ni riječi!

Nepostojeći dokazi

Brzo se pokazalo da se zatvaranje deseterice dalmatinskih komunista u vojni zatvor na Klisu ne temelji ni na kakvim čvršćim dokazima o »bunjenju vojske« ili »vezi s neprijateljem«. Dok prvu krivicu policijske vlasti nisu ni pokušavale dokazivati, dotle se kao »veza s neprijateljem« proturio dokaz o partijskoj akciji prikupljanja novčanih priloga za pomoć radnicima koji su sudjelovali u generalnom štrajku željezničara u Bugarskoj (25. XII 1919 — 19. II 1920)!¹⁵¹

Nakon intervencije policije, koja je uzela stvar u svoje ruke nezadovoljna odbijanjem vojnih vlasti da optuže nevine zatvorenike, cijeli slučaj predan je redovnom sudu i otvoren kazneni proces protiv Baljkasa, Maksimovića i Domazeta, i to zbog govora održanih na splitskom Narodnom trgu u povodu pobjede zagrebačkih komunista na općinskim izborima u ožujku 1920. godine. Poslije velike buke koja se bila digla u građanskoj štampi oko navodnih veza komunista s neprijateljem, odjednom pada ta montirana policijska konstrukcija i izranjaju »novi« razlozi daljnjeg zadržavanja uhapšenih u zatvoru. Međutim, odlukom Pokrajinske vlade internacija se svima produžava, što i u slučaju drugačijih nalaza isljednog suca mora biti poštovano.¹⁵²

Između mnogih protesta zbog gušenja radničkog pokreta u Dalmaciji, posebno treba izdvojiti predstavku izvršnih odbora CPV SRPJ(k) i CRSVJ upućenu 8. svibnja 1920. godine Ministarstvu unutrašnjih poslova u kojoj je sadržan kraći kronološki osvrt na razne nezakonite postupke policije i vlade prema radničkom pokretu u Dalmaciji. Primjer hapšenja nedužnih radnika potpisnici predstavke nazivaju »čisto ličnom i partijskom borbom protiv funkcionera (toga) pokreta u Dalmaciji«. Progone i hapšenja Ive Baljkasa i Ljubomira Maksimovića, koje su upravo austrougarske vlasti kao izdajnike progonile i internirale još za vrijeme prvoga svjetskog rata, nalaže šef policije I. Bojanić poznat od ranije kao »vrijedan sluga Austrije i Talijana«. Sekretari partijske i sindikalne centrale, F. Filipović i P. Pavlović, kao i S. Vidović, u ime dalmatinskih organizacija, zahtijevali su na kraju od ministra da se odmah puste na slobodu nevini radnici iz Splita i Dubrovnika, da se otvore radnički domovi i prizna rad sindikalnih organizacija kao podružnica beogradskih saveza, da se osnuje povjereništvo radničke komore za Dalmaciju i ukine cenzura radničkih spisa i novina.¹⁵³

¹⁵¹ Te podatke navode uhapšeni dalmatinski radnici u pismu koje je na Vukovarskom kongresu pročitao Vladimir Čopić. Dijelovi toga pisma kasnije su objavljeni u beogradskim *Radničkim novinama*, br. 157, 2. VII 1920, u članku pod nazivom »Dalmacija pod policijskom kamdžijom«.

¹⁵² *Glas slobode*, br. 164, 4. VIII 1920.

¹⁵³ Predstavku od 8. V 1920. objavile su *Radničke novine*, Beograd, br. 182, 1. VIII 1920.

Nedugo poslije toga, 24. svibnja, ministra unutrašnjih poslova Lj. Davidovića posjetila je delegacija CPV SRPJ(k), u kojoj je bio i S. Vidović, protestirajući, između ostalog, zbog progona i hapšenja radnika u pojedinim pokrajinama (Vojvodina, Dalmacija i Slovenija). Tom prilikom ministar je obećao za Vojvodinu i Dalmaciju »otvorenje radničkih domova i puštanje uhapšenih drugova na slobodu, ukoliko još nisu pred sudom, a i za ove da se ubrza istraga«. ¹⁵⁴ U međuvremenu je predstavka IO CPV SRPJ(k) i CRSVJ bila dostavljena predsjedniku Pokrajinske vlade za Dalmaciju od kojega je Ministarstvo unutrašnjih poslova zatražilo »izviđaj i detaljan izvještaj«. Na početku lipnja 1920. godine iscrpan izvještaj Predsjedništva Pokrajinske vlade, zaveden kao »Komunistička akcija u Dalmaciji«, poslan je Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd.

U istraživanju povijesti revolucionarnih sindikata, odnosno komunističkog pokreta dvadesetih godina u Dalmaciji, uspjeli smo pronaći malo dokumenata u kojima se, kao upravo u spomenutom izvještaju Pokrajinske vlade, navode konkretni podaci i rasvjetljavaju unutrašnji motivi za ovakvu ili onakvu njezinu političku reakciju. Zbog toga ćemo se samo koliko je najneophodnije zadržati na tom dokumentu i detaljima koji su nam se činili zanimljivim za našu temu. Čini se da je dr Krstelj odmah na početku izvještaja želio stvari bolje objasniti i dati im specifično, gotovo izdvojeno, obilježje. Američka je kontrolna vlast u srednjoj Dalmaciji na stanovištu da se taj teritorij do konačnog uređenja granica između Italije i Kraljevine SHS ima smatrati »ne dijelom Jugoslavije nego komadom poražene Austrije«. Posljedica je te činjenice, kako je istakao Krstelj, da »za ovu teritoriju vrijede samo zakoni i propisi postojeći od prije rata; te da je ova vlada dužna da ih se i drži«. Na tome su navodno posebno inzistirali Amerikanci ne dozvoljavajući formiranje bilo kakvih podružnica i društava, a naročito komunističkih organizacija, čije bi se ustanovljavanje kosilo s odredbama zakona od 15. XI 1867. godine. Uz to, vlada je bila prisiljena provoditi sve naloge koje je izdavala saveznička vlast, posebno kad su bili u pitanju odnosi prema nepovjerljivim Talijanima. ¹⁵⁵ Tako je, prema tvrdnji predsjednika Pokrajinske vlade, bilo i uoči 1. maja 1920. godine kad je vlada bila pred dilemom: »ili uhapsiti neke aranžere ili izjaviti da ona nije u stanju da vrši naloge kontrolne vlasti«. Krstelj navodi da su komunisti bili

¹⁵⁴ *Nova istina*, br. 78, 28. V 1920.

¹⁵⁵ Na Rimskoj konferenciji, održanoj od 26. do 29. XI 1918, usvojen je »Memorandum o jadranskom pitanju« kojim je regulirana podjela jadranskog obalnog područja na četiri zone. Nad tim razdijeljenim teritorijima predviđeno je da saveznici provedu u život odredbe primirja s Austro-Ugarskom i vrše kontrolu do postizanja konačnog razgraničenja između Italije i Kraljevine SHS. Američke pomorske jedinice kontrolirale su obalu od rta Planke, na sjeveru, do otoka Šipana, na jugu. Određene su i dužnosti admirala koji komandiraju u pojedinoj zoni među kojima su i »održavanje reda« te »kontrola nad administracijom u evakuisanim oblastima«. Premda američki vojnici nisu nominalno obavljali policijske dužnosti, niti se miješali u rad civilne administracije, ipak su od početka bili priznavani kao »nadzorni faktor« u zoni. Umješnom politikom, posebno u suzbijanju talijanskih aspiracija, Amerikanci su brzo učvrstili svoj autoritet i popularnost kod novih organa vlasti i širokih slojeva stanovništva (*D. Živojinović*, n. dj., str. 179—181, 221—226).

upozoreni kamo Talijani smjeraju ako u gradu izbiju nemiri, premda on osobno nije siguran jesu li oni »nesvjesno ili svjesno za tim išli«. Odgovarajući na pitanje o cenzuri *Oslobodjenja*, Krstelj piše da je upravo samo njegovom zaslugom sačuvan taj list koji umjesto zahvalnosti, u vrijeme kad se »teškom mukom razbijaju valovi talijanske pohlepe i propagande«, prikazuje »našu državu jednom bandom razbojnika«. I dalje, međutim, prema odredbama kontrolne vlasti cenzura mora ostati. Za odanog šefa policije Bojanića, predsjednik vlade kaže da je »pametn i energičan čovjek«, dok se I. Baljkasa proglašava neradnikom, kradljivcem i čovjekom koji je dobro prolazio i kod Talijana, kao i njegovi »drugovi« koji se danju voze u kočijama i automobilima, a noću lumpuju i šire nemoral. Na kraju pisma Krstelj ponavlja da fronta mora biti okrenuta prema Talijanima, ali da poteškoće »dolaze sa strane neodgovornih i sumnjivih elemenata«. U prilog tome on ponavlja da su komunisti sumnjivi po tome što je na čelu pomoraca neki konobar Baldasar koji je »komunist, ali najprije Talijanac«,¹⁵⁶ kao i zbog postojanja navodno tajne veze između mornarskih sindikata u Splitu i tršćanske podružnice nacionalnog socijalističkog »Saveza pomorskih radnika« u čijoj je centrali u Đenovi začlanjen i sam D'Annunzio. Eto, to je pravac akcije kojim je išla dalmatinska vlada tražeći vezu između »tudeg imperijalizma« i domaćeg komunizma! Dr Krstelj završava svoj izvještaj napomenom da u Dalmaciji ne vrijede srpski zakoni, a ako austrijski ne budu dostatni, na njemu je da »spasava situaciju«.¹⁵⁷

Mnogo prije objavljivanja tih dokumenata u radničkoj je štampi bilo više napisa o situaciji u Dalmaciji u kojima ne nalazimo samo elementarne faktografske rekonstrukcije toka zbivanja, već i bespoštednu kritiku buržoaske vlade i njezina sistema političkog nasilja. Gotovo da i nije bilo radnika koji nije znao što se u Dalmaciji događa, kojemu ime predsjednika dalmatinske vlade nije simboliziralo progone i brutalnosti kapitalističkog režima. Kri tička analiza raspoloživih dokumenata upućuje na zaključak da je širenje američkog interes i angažmana na područje konkretne političke prakse, u koju su savezničke kontrolne vlasti bile uvlačene, čini se, svjesnom akcijom nedovoljno učvršćenih domaćih građanskih snaga, vodilo stvaranju takvog uvjerenja po kojem su novi organi vlasti sadržaj svoje strategije i taktike navodno podvrgavali zahtjevima svojih moćnih zaštitnika. Drukčije rečeno, antiradnička i kontra-revolucionarna usmjerenost Pokrajinske vlade za Dalmaciju rezultat je ne očajničke ekonomske i političke borbe za očuvanje kapitalističkog poretka i razbijanje jedinstva radničkog pokreta, već izvršavanje naloga američkih marinaca i očuvanje mira pred nasrtajima talijanske pohlepe. Razumije se da revolucionarno svjesni radnici nisu nasjedali takvoj građanskoj argumentaciji, kao što im je bilo jasno i da se pozivanjem na prevladane carske patente na teritoriju nove suvremene države želi zapravo otupiti oštrica klasne borbe proletarijata. Naposljetku, treba

¹⁵⁶ Riječ je o Klemi Baldasaru, koji je poslije 1920. godine otišao u SAD.

¹⁵⁷ Odgovor Pokr. vlade za Dalmaciju koji je preko Uprave grada Beograda, Ministarstvu unutrašnjih poslova bilo saopćilo IO CRSVJ, također je tiskan u *Radničkim novinama*, Beograd, br. 182, 1. VIII 1920.

imati na umu da se brutalni udar režima na radnički pokret u Dalmaciji dogodio u vrijeme sloma generalnog štrajka željezničara i početka opće organizacione i akcione stagnacije cijeloga revolucionarnog pokreta u zemlji, što nije moglo ostati i bez određenih negativnih posljedica za proletere u toj pokrajini.

Otpor radničke klase

Pošto se položaj uhapšenih radničkih prvaka nakon odbijanja nadležnosti vojnodivizijskog suda nije promijenio, radnička delegacija predvođena Zdravkom Todorovićem, predstavnikom beogradske Radničke komore, pokušala je kod dra Krstelja ishoditi otvaranje radničkih domova i legalizaciju sindikalnih organizacija. Intervencija, kao što se i moglo pretpostaviti, nije urodila plodom, dok je, mimo svih očekivanja, u policijskom zatvoru morao prenoćiti i sam Todorović kod kojega je prilikom noćne pretrage pronađen cenzurirani broj *Oslobođenja* koji je imao poslužiti kao prilog uz žalbu na postupke dalmatinske vlade. Delegatu iz Beograda zatim je saopćeno da se ne smije ni s kim sastajati, dok je zaprepaštenim radnicima ostala jedino mogućnost moralne osude takvog čina.¹⁵⁸

Zanimljivo je istaći da je najvjerojatnije potkraj lipnja u Split putovao i drugi predstavnik Radničke komore Živko Topalović, istaknuti centurmaš i bivši sekretar SRPJ(k), s namjerom da ponovo intervenira za otvaranje sindikalnih organizacija i oslobodenje zatvorenih radnika. On, međutim, nije uspio ni doći do Splita već su ga Talijani odveli u Trst.¹⁵⁹ Nakon puna dva mjeseca potpuno bespravnog interniranja u tvrđavi na Klisu, radnički prvaci iz Splita prebačeni su u sudski zatvor Sv. Roka i tu uskoro dočekali teške presude. Situacija u ostalim mjestima nije bila toliko naelektrizirana, jer su uhapšeni radnici (npr. u Dubrovniku), pod prijetnjama generalnog štrajka radnika, bili pušteni na slobodu već nakon mjesec dana. Ni najoštrije mjere policijskih organa nisu, međutim, mogle spriječiti onu borbenost i povjerenje masa u njihovo partijsko i sindikalno rukovodstvo iskazano u vrijeme pokušaja deportacije uhapšenih radnika. Naime, poslije svih tortura, policijski komesarijat i Pokrajinska vlada izgnali su iz Splita u zavičajne općine sa zabranom povratka Jakova Gabrića, Ivu Baljkasa, Ljubu Maksimovića, Antu Domazeta, Antu i Vicka Prkušića, Bogoslava Jošta i dra Jakova Vrankovića pod optužbom da su elementi »pogibeljni javnom redu i miru«.¹⁶⁰ Kad su uvečer 30. lipnja 1920. prognani radnici pod oružanom pratnjom imali biti prevezeni u Metković, odnosno Šibenik, strojari i mornari parobroda »Makarska« uskratili su poslušnost i time spriječili odvođenje njihovih nevinih drugova u progonstvo. Nakon toga policija je lišila slobode »neposlušne mornare«, a Partija u znak protesta proglasila generalni štrajk u kojemu su uz mornare s brodova trgovačke mornarice

¹⁵⁸ *Glas slobode*, br. 115, 2. VI 1920.

¹⁵⁹ *Glas slobode*, br. 164, 4. VIII 1920.

¹⁶⁰ *Policijski glasnik za Dalmaciju*, Split, br. 3, 1. VIII 1920; *Novo doba*, br. 146, 2. VII 1920.

masovno sudjelovali i radnici tvornica cementa u solinskom bazenu, Dugom Ratu i Omišu. Već 1. srpnja uhapšeno je više od 40 štrajkaša, ali je do oštih sukoba s policijom došlo tek sutradan, 2. srpnja, prilikom deportiranja Gabrića i Baljkasa u Šibenik talijanskim parobrodom koji je tada pristajao u Splitu. Ostali radnici odvedeni su prema Metkoviću tek kad su vlasti na prazni brod dovele mornare s ratnih brodova i uz pojačanu oružanu pratnju sproveli prognane radničke prvake. Sporazum dra Krstelja sa zloglasnim talijanskim admiralom Millom o prebacivanju političkih zatvorenika s onu stranu demarkacione linije, kao i sam čin izručivanja jugoslavenskih građana neprijateljskim talijanskim vlastima, jesu, kako su s pravom konstatirale *Radničke novine*, u članku pod karakterističnim nazivom »Iz jugoslavenske Sodome«, »najbolje ogledalo političkog razvrata koji danas cveta u Dalmaciji«. ¹⁶¹ Uzgredno bismo napomenuli da komentari o protjerivanju komunista i njihovim vezama s Talijanima, od kojih su navodno bili primili 800.000 lira, nisu silazili s udarnih mjesta brojnih radničkih novina. *Oslobođenje*, čiji je odgovorni urednik bio interniran na otoku Žirje, nije biralo riječi u napadima na reakcionarni režim, dojmljivo dijagnosticirajući apsurdnost njegove proturadničke politike. Očigledan primjer bio je odnos vlasti prema uredniku. »Guverner jugoslavenskog dijela Dalmacije dr Krstelj progona druga Baljkasa u okupirano područje zbog boljševičke propagande i stanja u vezi sa Talijanima, a guverner okupirane Dalmacije admiral Millo goni ga u internaciju zbog boljševičke propagande naručene od jugoslavenske vlade« (potcrtano u originalu, nap. T. Š.). ¹⁶² Novi sukobi policije s demonstrantima, koji su 2. srpnja na Francuskoj obali pjevali radničke pjesme, završili su ranjavanjem nekoliko policajaca, razbijanjem izloga u Šubićevoj ulici i zatvaranjem više od 70 uhapšenih radnika i težaka u kasarni na Gripama. Iznenadena snagom pokreta i brojem sudionika u štrajku, buržoaska je štampa na temelju »mnogo znakova« i »sigurnih indicija« nastojala i taj put obmanuti javnost pričom da je ponovo »u ove smutnje umiješana tuđa neprijateljska ruka«. ¹⁶³ Čak i *Težačka sloga*, glasilo Pokrajinskog težačkog saveza u Splitu, piše o neredima »komunističkih čopora« i poziva težake da se klone komunista kojima su jedino Talijani povlađivali u »rušenju države«. ¹⁶⁴ Epilog redarstvene aktivnosti zabilježen je u *Novom dobu* ovako: »[...] policijski osuđeno 17 komunista, koji su prisustvovali u izgedima od petka, na mjesec dana zatvora, 31 ih je otpušteno, a 21 su još pritvoreni na Gripama«. Ti posljednji, koje policija naziva »razbijačima«, bit će predani državnom odvjetništvu i stići će ih »kazna po zaslugi«. ¹⁶⁵

¹⁶¹ *Radničke novine*, br. 154, 24. VII 1920; *Radnik*, Zagreb, br. 3, 24. VII 1920; *Glas slobode*, br. 141, 7. VII 1920; A CK SKJ, zb. MG — 2231, Sjećanja Ive Marića.

¹⁶² *Oslobođenje*, br. 51, 8. XII 1920.

¹⁶³ *Novo doba*, br. 146, 2. VII 1920.

¹⁶⁴ *Težačka sloga*, br. 28, 9. VII 1920.

¹⁶⁵ *Novo doba*, br. 148 i 151, 5. VII i 8. VII 1920.

U kolovozu 1920. u Splitu su, zbog izgrede 2. VII, na različite vremenske kazne zatvorom osuđeni: Paško Aljinović, Stipe Jaman, Morita Finzi, Ante Kliškić, Josip Zlodre, Petar Dvornik, Božo Katavić i Marko Martić (*Novi list*, Split, br. 88, 24. VIII 1920).

Značajno revolucionarno iskustvo

Na temelju prethodnog izlaganja i sačuvane dokumentacije vidi se da je sinhroniziranim hapšenjima radničkih prvaka, zabranom rada Partije, klasnih sindikata i omladinske organizacije, zatvaranjem radničkih domova i zapljenom njihove imovine, buržoaska vlada u travnju 1920. godine, čak osam mjeseci prije zloglasne Obznane, zadala težak udarac vehementnom radničkom pokretu u Dalmaciji smatrajući ga glavnim političkim protivnikom svoje unutrašnje konsolidacije. Stavljanjem klasnih radničkih organizacija van zakona, prije nego igdje drugdje u Jugoslaviji, u Dalmaciji je okončano kratkotrajno razdoblje legalnog djelovanja revolucionarnoga radničkog pokreta u kojemu je izvojevao važne političke i ekonomsko-socijalne uspjehe. Kao što smo vidjeli, u tom periodu revolucionarne, političke i sindikalne organizacije djelovale su u specifičnim dalmatinskim socijalnim i ekonomskim uvjetima koji su se u uzburkanom klasnorevolucionarnom gibanju nakon prvodecembarskog državnog ujedinjenja nesumnjivo činili još težim uslijed dizanja oblaka romantičarskog oduševljenja nacionalnim oslobođenjem i postepenim kopnjenjem uvjerenja u skori početak svjetske socijalističke revolucije. Brzi ritam obnove socijalističkog pokreta bio je nesumnjivo uvjetovan izuzetno teškim ekonomskim i političkim položajem radničke klase, koja će ponesena snažnim impulsima Oktobra masovno skretati ulijevo ka revolucionarno-komunističkim pozicijama, sporo prevladavajući tragove duhovnog provincijalizma. Rezultati naših istraživanja pokazuju da su radničke mase iz te zapostavljene oblasti bivše Austro-Ugarske Monarhije još dugo vremena poslije njezina sloma nosile više ili manje skrivena obilježja političke nerazvijenosti i niske razine marksističkog mišljenja, te da je eruptivno borbena raspoloženje proletarijata rezultat ne nekoga sistematskog idejno-političkog rada i naučnih spoznaja nego prvenstveno onoga unutrašnjeg revolucionarnog instinkta inherentnog radničkoj klasi koja se bori za vlastitu egzistenciju. Mlada i pohlepna dalmatinska buržoazija brzo je upravo u borbenim i zanesenim »bolševičkim masama« vidjela glavnu opasnost konsolidacije svoga građanskog sistema, ali je u prvoj polovici 1919. godine činila niz političkih i ekonomskih ustupaka taktički popuštajući revolucionarno raspoloženom proletarijatu. Borba dalmatinskoga radničkog pokreta za ujedinjenje cjelokupnoga jugoslavenskoga radništva na podlozi nepomirljive klasne borbe i centralističkoga organizacionog ustrojstva rezultat je u višegodišnjoj klasnoborbenoj aktivnosti narasle svijesti o neophodnosti revolucionarne suradnje s ostalim radničkim pokretima kao jedino ispravne pretpostavke za ostvarenje historijskih ciljeva proleterske borbe. Revolucionarno orijentirano vodstvo radničkog pokreta uspjelo je, bez obzira na niz subjektivnih slabosti i pojedinačnih unutrašnjih kolebanja, na vrijeme likvidirati oportunističko-reformističke utjecaje i afirmirati omasovljeni radnički pokret u Dalmaciji kao sigurno uporište CRSVJ i SRPJ(k). Odmah od početka svog djelovanja organizacije Centralnog radničkog sindikalnog vijeća ostvarivale su najtješnju programsku, organizacionu i akcionu povezanost sa SRPJ(k), što znači da su sindikati bili nerazdvojni i sastavni dio revolucionarne povijesti dalmatinskoga komunističkog pokreta, da su priroda i karakter sindikalnog organiziranja radništva bili

duboko politički. Analiza borbenih akcija proletera bjelodano pokazuje upravo shvaćanje uloge sindikata kao aktivnoga političkog subjekta u jedinstvenoj, ekonomskoj i političkoj klasnoj borbi upravljenoj na ukiđanje najamnog rada. Ograničavanje uloge sindikata isključivo na zaštitu ili čak poboljšanje konkretno-povijesnog položaja radnika u klasno strukturiranom društvu, za što su se u nejedinstvenom sindikalnom pokretu Jugoslavije zalagali retrogradni socijalpatrioti i centrumaši, u osnovi afirmira političku neutralnost najmasovnije organizacije radničke klase i smisao svog djelovanja nalazi u stalnom poboljšanju organizacije nespremne da reagira na snažne unutrašnje i vanjske revolucionarne impulse.

Niz uspješnih štrajkova i tarifnih akcija dalmatinskih podružnica pojedinih strukovnih saveza u razdoblju između dva partijska kongresa, i rezultati akcija u kojima se pokrajinske i mjesne sindikalne organizacije javljaju kao suorganizatori raznih političkih i društvenih manifestacija i demonstracija, nagnali su ustrašeni režim da se konačno obračuna s borbenim radničkim pokretom i njegovom homogenom revolucionarno-boljševičkom partijskom jezgrom. Frontalni nasrtaj konsolidirane dalmatinske buržoazije na klasni radnički pokret dogodio se u vrijeme opće akcione stagnacije revolucionarnoga radničkog pokreta u Jugoslaviji i prisutnosti zahtjevnih savezničkih kontrolnih snaga na Jadranu. Kad je novom režimu postalo jasno da dalmatinski proletarijat ne prihvaća tadašnju društvenu stvarnost i da se njegov kritički odnos prema građanskom svijetu borbeno artikulira u sve otvorenijim zahtjevima za njegovom temeljitom transformacijom, onda je kao pokriće kontrarevolucionarnom udaru borbu radnika »za veći zalogaž kruha i bolji život« Pokrajinska vlada okvalificirala kao neprijateljsku suradnju s Talijanima.

Revolucionarni sindikati odigrali su u kratkom periodu svoje legalne djelatnosti u Dalmaciji, od Kongresa ujedinjenja u travnju 1919. do zabrane djelovanja potkraj istog mjeseca 1920. godine, značajnu ulogu u borbi za opće poboljšanje i promjenu položaja radničke klase. Sindikati su u to vrijeme intenzivno djelovali u pravcu povezivanja radnika, razvijanja svijesti o njihovim zajedničkim interesima, jačanju međusobne proleterske solidarnosti i povezanosti s radničkom klasom širom Jugoslavije. Kao najmasovnije uporište Partije u radničkoj klasi, revolucionarni sindikati su se potvrdili kao velika škola kroz koju su proleterske mase stjecale konkretna saznanja o vođenju klasne borbe i pretpostavkama postizanja optimalnih rezultata borbene aktivnosti, ne zaboravljajući političku usmjerenost pokreta na dokidanje građanskog društva. U vrijeme brzog uspona radničkog i sindikalnog pokreta pod utjecajem Oktobra i revolucionarnih zbivanja u Evropi, Split je brzo postao glavno žarište iz kojega su se revolucionarne ideje i akcije širile po cijeloj Dalmaciji. Nakon formiranja nove države on je glavni administrativni, politički i privredni centar Dalmacije, ali i najsnažnije uporište njezine radničke klase koja je u savezu s ostalim naprednim snagama, usprkos žestokom teroru buržoazije, postizala takve rezultate koji su je nesumnjivo doveli u prve borbene redove revolucionarnoga jugoslavenskog proletarijata. Sasvim osnovanom čini se tvrdnja da bi revolucionarni sin-

dikati u Dalmaciji, a posebno u Splitu i njegovoj okolini (Solin, Dugi Rat i Omiš), u razdoblju do polovice dvadesete godine bili postigli nesumnjivo veće uspjehe da je organizacija objedinjavanja svih oblika otpora bila efikasnija i da reakcionarne mjere režima nisu onako jako priječile svestranu sindikalnu aktivnost. Kažimo naposljetku da je rukovodstvo revolucionarnoga radničkog pokreta bilo zaista iznenađeno vladinom kontrarevolucionarnom ofenzivom, ali da je već nakon prvih spoznaja o izlišnosti intervencija i javnog žigosanja apokrifnih vladinih dokaza, odlučilo pozvati radničke mase Splita u protestni generalni štrajk zbog internacije partijskih i sindikalnih prvaka. Upravo je taj aktivan otpor goleme većine revolucionarno orijentiranih proleterskih masa pokazao da borba protiv režima nije prestala i da se u dubini klasne političke fronte nalaze takvi revolucionarni potencijali koji će odoljeti svim naletima reakcionarnih vlastodržaca.

III. OSOBENOST SINDIKALNOG RADA U DALMACIJI DO KRAJA 1920. GODINE

Pobjeda komunističke linije

Zbivanja u Dalmaciji odvojila su njezine partijske i sindikalne aktiviste od intenzivne javne diskusije koja se vodila na stupcima partijske štampe uoči zakazanog partijskog kongresa u Vukovaru u lipnju 1920. godine. Rasplamsana polemika o strategiji i taktici, programu i statutu Partije, u kojoj su sudjelovali najistaknutiji partijski funkcionari i teoretičari, pokazala je da uz revolucionarno-komunističko krilo, koje se zalaže za centralističko ustrojstvo Partije i dosljednu revolucionarnu borbu usmjerenu na obaranje buržoaskog sistema i uspostavu diktature proletarijata u obliku sovjetske vlasti, u SRPJ(k) djeluju i centristi (tzv. centrumaši), koji odbacuju boljševičku taktiku i revolucionarna sredstva borbe te s obzirom na nedovoljnu privrednu razvijenost Jugoslavije sugeriraju u osnovi evolutivni put u postizanju svoga konačnog cilja uz oslonac na prethodnu pobjedu proletarijata u razvijenijim kapitalističkim zemljama zapada.¹⁶⁶ Komunističko krilo u pokretu pripremalo se da na Kongresu, održanom od 20. do 24. lipnja 1920, konačno unese svoje teorijske poglede u političke dokumente i udalji centriste kao opasne oportuniste i revolucionarne frazeologe iz centralnog partijskog rukovodstva. Usprkos žestokom otporu centrista, usvojeni su komunistički prijedlozi Programa KPJ, Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima

¹⁶⁶ Javnu raspravu uoči Kongresa u Vukovaru otvorio je 14. V 1920. dr Živko Jovanović, istaknuti teoretičar tadašnjega komunističkog pokreta, člankom »Pred partijski kongres«. Težište diskusije, na koju su cirkularnim pismom IO CPV s početka travnja bile pozvane sve organizacije i članstvo, bilo je po mišljenju Jovanovića »u proceni političke situacije i u taktici«, jer u tome i u shvaćanju »revolucionarne borbe i uloge naše Partije baš i jeste ona razlika u shvatanju pojedinih drugova«. U toku diskusije, neobično značajne za upoznavanje idejnih osnova centrumaške i revolucionarne orijentacije, objavljena su 53 polemička članka u raznim partijskim organima. Među priložima u knjizi »Drugi (Vukovarski) kongres KPJ«, priređivači donose izbor od 26 zanimljivih članaka komunista i centrumaša (str. 277—414).

KPJ, te Statut KPJ. Novim Statutom predviđeno je ukidanje dotadašnjih pokrajinskih izvršnih odbora i stvaranje oblasnih vijeća i sekretarijata (kao njegovih izvršnih odbora) sa sekretarima kao neposrednim organima CPV. Uvedena je i nova institucija Mjesnog vijeća radi jedinstvenog i koordiniranog rada uprava mjesnih partijskih organizacija i radničkih sindikalnih vijeća u provođenju važnijih partijskih akcija. Organizaciona struktura KPJ nije, međutim, svojom u osnovi socijaldemokratskom formom partijskog organiziranja, bila pogodna za ostvarenje programskih ciljeva izloženih u Programu KPJ, što su naredni događaji bjelodano pokazali. U skladu s novim programom i prihvaćanjem dvadeset i jednog uvjeta za prijem u Treću internacionalu, SRPJ(k) promijenila je na Drugom kongresu svoje ime u Komunistička partija Jugoslavije (KPJ).

Vukovarskim kongresom konačno je došlo do ujedinjenja cjelokupnoga revolucionarnog proletarijata u Jugoslaviji u jedinstvenu na marksističko-lenjiniističkim principima zasnovanu organizaciju koja je nanijela potpuni politički poraz centrumaškoj manjini i odstranila je iz novog Centralnog partijskog vijeća koje je bilo čvrsto u rukama komunista. Povijesno značenje toga Kongresa upravo je u njegovom beskompromisnom stavu prema oportunističkim elementima i usvajanju takvog sadržaja strategije i taktike proleterske partije koji je jasno pokazivao svoje revolucionarno usmjerenje. Poneseno romantičarskom iluzijom skore svjetske socijalističke revolucije, vodstvo jugoslavenskoga komunističkog pokreta u prvi plan ističe neophodnost izgradnje adekvatne političke organizacije i socijalne zahtjeve klasne borbe proletarijata, zanemarujući artikulaciju vitalnoga nacionalnog i agrarno-seljačkog pitanja. No, usprkos tome novo, jedinstveno i komunističko rukovodstvo Partije nije bilo spremno u sukobu s buržoazijom posegnuti za odlučnijim oblicima otpora gubeći u odsudnim trenucima revolucionarnu inicijativu¹⁶⁷

Dalmatinski delegati, izabrani na partijskim konferencijama na sredini travnja 1920. godine, nisu mogli zbog hapšenja ili nemogućnosti dobivanja punomoći u punom sastavu prisustvovati Kongresu. Tako su od 374 delegata iz cijele zemlje Dalmaciju, prema izvještaju Verifikacionog odbora, zastupala samo trojica, premda je s obzirom na 2092 člana Partije broj njezinih delegata, koji su inače birani po mjesnim organizacijama, morao biti znatno veći. Prema prilično pouzdanim podacima Kongresu su iz Dalmacije prisustvovali: Rudolf Vardijan, član PIO SRPJ(k), Jakov Sirišćević, pozvan kao član CRSVJ, Petar Jeličić, delegat dubrovačke partijske organizacije, Ivo Jelavić i Augustin Marinović iz Boke Kotorske, te Niko Bilušica iz Kune na Pelješcu (promatrač).¹⁶⁸ Spome-

¹⁶⁷ O Drugom Kongresu KPJ vidi: Drugi (Vukovarski) kongres KPJ i Plenarne sednice CPV KPJ, Izvori za istoriju SKJ (priređivači U. Vujošević i V. Kovačev), Beograd 1983; S. Cvetković, O Vukovarskom programu Komunističke partije Jugoslavije, Drugi kongres KPJ, Sl. Brod 1972, str. 37—45; S. Koprivica-Oštrić, Organizaciono pitanje KPJ i Vukovarski kongres, na i. mj., str. 274—277; S. Dimitrijević, Velika oktobarska socijalistička revolucija . . ., n. dj., str. 97—108.

¹⁶⁸ Na osnovi arhivskih i drugih izvora priređivati dokumenta »Drugi (Vukovarski) kongres KPJ i Plenarne sednice CPV KPJ« (str. 545—551) donose mogući spisak delegata Vukovarskog kongresa, među kojima su i tri spomenuta delegata iz Dalmacije. Ostaje, međutim, nejasno čiji je bio delegat R. Vardijan, to više što on nije čitao izvje-

nimo, kao zanimljiv detalj, da je na prvoj kongresnoj sjednici 20. lipnja predsjedavajući Sreten Jakšić, sekretar PIO SRPJ(k) za Bosnu i Hercegovinu, u uvodnom izlaganju odmah kazao da članovi Partije »trpe užasna gonjenja i hapšenja«, da su »buržoaski zatvori puni naših drugova«, ističući na »prvom mjestu« upravo Dalmatince.¹⁶⁹

Već smo istakli da je »Izvještaj o stanju partijskog pokreta u Dalmaciji«, koji je na trećoj kongresnoj sjednici pročitao Filip Filipović, nepotpun i rezultat više ili manje pouzdanih podataka koji su se oslanjali na pamćenje partijskih i sindikalnih rukovodilaca. Naime, hapšenjem Lj. Maksimovića, sekretara PRSV za Dalmaciju, policija je zaplijenila sve do tada prikupljene podatke o partijskom i sindikalnom pokretu u pokrajini koji su se kod njega nalazili. Ipak, i znatno skromniji izvještaj pruža prilično jasan pregled bogate i razgranate aktivnosti revolucionarnoga radničkog pokreta u Dalmaciji, o čemu smo već iscrpno pisali. Komunistička grupa u vodstvu jugoslavenskoga komunističkog pokreta imala je nesumnjivo snažnu podršku dalmatinskoga partijskog i sindikalnog pokreta. Pravih sukoba između oportunističkih i centrističkih elemenata s revolucionarnim krilom unutar radničkog pokreta u Dalmaciji nikad uistinu i nije bilo (nekoliko oportunistički orijentiranih rukovodilaca u Splitu i Dubrovniku brzo su ispali iz vodstva pokreta), tako da je dominantna komunističko-revolucionarna orijentacija već odmah od partijskog i sindikalnog ujedinjenja mogla inzistirati na maksimalnom ispunjenju partijskog programa i primjeni revolucionarnih sredstava borbe, podržavajući komunističku jezgru najviše partijske instance u likvidaciji svih centrista u rukovodstvu pokreta. Značajno priznanje borbi dalmatinskih komunista dano je izborom Ive Baljkasa, uhapšenoga urednika *Oslobodenja* i člana CPV SRPJ(k), za člana novoga Centralnog partijskog vijeća koje se sastojalo od 31 člana.¹⁷⁰ Napominjemo da je nakon hapšenja Baljkasa odgovorni urednik organa SRPJ(k) za Dalmaciju postao Đuje Šore, a nakon njega Jakov Sirišćević, da bi već 29. svibnja uslijedila zabrana ionako cenzurom gotovo ogoljelog lista koja je potrajala do 30. listopada 1920. godine. Čak su i beogradske *Radničke novine* u broju od 26. svibnja protestirale zbog bezočne cenzure *Oslobodenja*, upozoravajući da ni po srpskim ni po austrougarskim propisima ne postoji policijska cenzura kao preventivna mjera, a vojna je ukinuta, kao što je i po zakonu o štampi protivno da organi vlasti pozivaju urednika lista na odgovornost.

štaj o pokretu u Dalmaciji već je to učinio F. Filipović na sjednici od 21. VI 1920. Budući da je R. Vardijan bio član Centralne uprave Saveza grafičkih radnika Jugoslavije može se pretpostaviti da je bio i njihov delegat. U svojim sjećanjima I. Marić i V. Jelaska tvrde da su samo njih dvojica bili izabrani za delegate na Drugom kongresu KPJ, ali da mu nisu prisustvovali ni drugome svoje mandate ustupali. Kongresu je, najvjerojatnije kao predstavnik sindikata, prisustvovao i željezničarski radnik iz Splita Šimun Roje.

¹⁶⁹ Izvještaj vladinih komesara G. Popovića i Đ. Miletića Velikom županu sremske županije V. Mišoviću u Vukovoru od 28. VI 1920. Tu je sadržan jedini zapisnički dokument (stenogram nije pronađen) (Drugi — Vukovarski — kongres KPJ, n. dj., str. 493).

¹⁷⁰ *Radničke novine*, Beograd, br. 154, 27. VI 1920.

Udarci konsolidiranog režima

Organizacione i akcione veze Partije i sindikata nastavljene su, u prilično nepovoljnim i promijenjenim okolnostima, u drugoj polovici 1920. godine. Nedostaju izvori koji bi više govorili o tome kako su odluke Vukovarskog kongresa dopirale do partijskog članstva i ostalih radnika, ali se može pretpostaviti da su delegati, koji su prisustvovali Kongresu, na posebnim konferencijama i sastancima obrazlagali usvojene zaključke i upozoravali na opasnu antipartijsku djelatnost centrumaša u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj. Treba napomenuti da su glavni dokumenti Drugog kongresa, odlukom Centralnoga partijskog vijeća, tiskani relativno vrlo brzo i dostavljani partijskim organizacijama i članstvu već od početka kolovoza.¹⁷¹ Sudeći po dokumentaciji, Centralno partijsko vijeće nije na sjednici 24. i 25. lipnja postavilo i likvidacioni odbor za Dalmaciju koji bi, kao u drugim krajevima Jugoslavije, u kratkom razdoblju likvidirao dotadašnje poslovanje pokrajinskog izvršnog odbora i svu imovinu centralizirao u svojim rukama prema odredbama novog Statuta. Najvjerovatnije to tada nije bilo učinjeno zbog poznate situacije u Dalmaciji, kao što na istoj sjednici nije bilo moguće ni imenovati glavnog urednika i članove redakcije organa KPJ za Dalmaciju.¹⁷²

Dok je cjelokupnu sindikalnu i partijsku aktivnost u zemlji u vrijeme neposredno nakon održavanja Vukovarskog kongresa obilježavala oštra borba protiv centrumaša, posebno u Hrvatskoj i Slavoniji, dotle su u Dalmaciji komunisti i partijske organizacije nastojali održati kontinuitet svog rada u sindikatima. Mada je buržoazija u drugoj polovici 1920. godine uspjela toliko konsolidirati svoje snage da je prilično sigurno vladala situacijom, ipak nije mogla ignorirati vijesti s Vukovarskog kongresa koje su najavljujvale nove klasne sukobe i skori društveni prevrat. Oštri kurs najbrutalnijih mjera buržoaskog terora protiv revolucionarnoga radničkog pokreta, koji se poklapao s općom borbenom nespremnosću i akcionom blokiranosću partijskog vodstva jugoslavenskog proletarijata, imao je organizirane radnike Dalmacije zastrašiti i otupiti oštricu revolucionarne borbe protiv sve očitijih kršenja njihovih prava i sloboda. Nimalo slučajno građanska sredstva informiranja gotovo i najmanjim ekonomskim štrajkovima imputiraju prevratničke ciljeve i na glas o bilo kakvim političkim manifestacijama odmah stavljaju u pokret ojačali policijski aparat i žandarmeriju koji pune zatvore često nevinim žrtvama. Zabranjujući legalno djelovanje Partiji i sindikatima pod njezinim utjecajem, režim se želio zapravo osigurati od svakog oblika revolta i borbene akcije radnika. Generalni štrajk na početku srpnja ponovo je, međutim, upozorio Pokrajinsku vladu da je, usprkos svim njezinim smetnjama i preprekama, radnički pokret zadržao svoju »revolucionarnu prisebnost« i da nasilja prema tako jedinstvenoj proleterskoj fronti ne mogu dati trajnije rezultate.

Treba imati na umu da se radnička klasa Dalmacije u ondašnjim teškim uvjetima bila prisiljena boriti na više fronti. Uz suprotstavljanje

¹⁷¹ Drugi (Vukovarski) kongres KPJ, n. dj., dok. br. 36, str. 258.

¹⁷² *Radničke novine*, Beograd, br. 158, 3. VII 1920.

teroru i vladinoj reakciji, neprestanim pokušajima poslodavaca da ukinu osmosatno radno vrijeme i snize nadnice, radnici su se na oslobođenom području istodobno borili i protiv neprekidnih provokacija Talijana inspiriranih s neprijateljski raspoložene »Puglie«. Vrhunac toga sukoba, kakav se u cijeloj srednjoj Dalmaciji nikad prije nije bio dogodio, završen je krvavim incidentom u Splitu 11. srpnja 1920. godine. Toga dana, naime, nakon opetovanih provokacija talijanskih oficira i manifestacija razjarenih građana, uz mali gat na Francuskoj obali pristao je talijanski motorni čamac s mornarima koji su vrijeđali i napadali okupljene Splićane. Na prve hlice doplovio je s »Puglie« veći naoružani brod, a u noćni vatreni sukob uključila se tada i žandarmerija. Kad je pucnjava prestala, ustanovilo se da je poginuo bjegunac iz Tijesnog Mate Miš i da je bilo još desetak teže ili lakše ranjenih građana Splita, dok je s talijanske strane poginuo komandant ratnog broda »Puglia«, kapetan Tomaso Gulli i još dva mornara.¹⁷³ Nakon brze intervencije Amerikanaca, čija je krstarica »Olympia« sutradan uplovila u splitsku luku, uspostavljen je ponovo mir u gradu, a posebna komisija koja je trebalo da utvrdi uzroke incidenta ni poslije višetjednih ispitivanja nije mogla utvrditi krivicu domaćeg stanovništva.¹⁷⁴ Vijesti iz Splita, međutim, teško su bile primljene u Trstu, Pulji, Rijeci, Zadru i ostalim mjestima gdje je dolazilo do pravih obračuna Talijana s Hrvatima i Srbima na okupiranom teritoriju. Već 13. srpnja grupa fašista predvođena zloglasnim Francescom Giuntom napravila je u Trstu pravi metež rušeći sve što je bilo jugoslavensko. Taj užasni napad povampirene fašističke rulje, koji je odnio i više ljudskih života, završio je trijumfalnim paljenjem hotela »Balkan« i Narodnog doma.¹⁷⁵ U Zadru su, također 14. srpnja, razjareni talijanaši, ohrabreni vijestima iz Trsta, porazbijali i uništili brojne dućane i stanove Jugoslavena, zapalili dom veslačkog kluba »Jadran« i demolirali štamparije »Narodnog lista« i tiskaru »Vitaliani«. Više je građana zadobilo tjelesne povrede, dok su civilne i vojne vlasti sve vrijeme stajale po strani.¹⁷⁶

Situacija na okupiranim otocima nije nimalo bila bolja. Velika besposlica, neriješeno agrarno pitanje i reakcionarni režim talijanskih okupacijskih snaga pridonijeli su ubrzanju lijevoj idejnoj usmjerenosti težačkih masa, ribara i malobrojnih radnika. U nizu gotovo neprekidnih sukoba s domaćim veleposjednicima i crkvom, a zatim i protujugoslavenskom politikom Talijana, sve veći broj otočkog stanovništva kroči na teren političke borbe i nagovještava širi pristup socijalističkom pokretu. Aktualiziranje procesa političke emancipacije i ubrzano stupanje otočkih

¹⁷³ HAZ, Spisi talijanske vlade, sv. 53 i 58. Zanimljiv literarni opis događaja na Rivi donosi i splitski književnik — advokat dr M. Bego u romanu »Vječna varka« (Zagreb 1928, str. 117—120). Potpuno pristran i iredentistički obojen opis istog incidenta s mnogo detalja o političkom i društvenom životu u Splitu, a posebnim osvrtom na »značajnu« ulogu »Puglie«, nalazimo u memoarima *Gulia Meninia*: »Pasiono Adriatica« (Ricordi di Dalmazia 1918—1920), Bologna 1925. Kažimo samo da je autor te knjige bio neko vrijeme komandant »Puglie«.

¹⁷⁴ Vidi *B. Radica*, Novi Split, Split 1931, str. 26.

¹⁷⁵ *G. Piemontese*, Il movimento operaio a Trieste, Roma 1974, str. 371—376; usp. i drugačije ocjene *M. Risolo*, Il fascismo nella Venezia Giulia. Della orgini alla marcia su Roma, Trieste 1932, str. 53—54; *G. A. Chiurco*, Storia della rivoluzione fascista, Firenze 1929, v. II, str. 90 i d.

¹⁷⁶ *A. Artić*, n. dj., str. 311.

socijalista na političku scenu uznemiravalo je talijansku okupacionu vlast, koja je prvobitni kurs preventivnog ograničenja širenja revolucionarnih ideja brzo zamijenila brutalnim sputavanjem aktivnosti radničkog pokreta. Tako je 13. rujna 1920. provedena nasilna premetačina u kućama istaknutih komunista u Starom Gradu na Hvaru: Pave Vranjicana, Prošpera Vranjicana, Antuna Kovačevića, Jurja Tadića i Stefana Gelinea, koja je završila oduzimanjem biblioteka i osobnih korespondencija umjesto navodne boljševičke literature koju su Talijani tražili. Kad je pritisak komandanta karabinijera Cesarea Corsija na hvarske komuniste prevršio svaku mjeru, na proteste stanovnika konačno je intervenirao zapovjednik svih talijanskih vojnih jedinica na otoku i umirio iscrpljeno vodstvo komunističkog pokreta obećanjima da će povratiti zaplijenjene knjige.¹⁷⁷ Usprkos nepovoljnim uvjetima revolucionarna orijentacija socijalističkog pokreta na Hvaru, Visu, Korčuli i ostalim otocima gotovo je potpuno prevladala, a Komunistička partija uspjela je razviti aktivnost na svim poljima afirmirajući se među stanovnicima kao važan politički faktor.

Zabranu jedinoga komunističkog lista u Dalmaciji režim je želio iskoristiti za idejnu borbu protiv širenja revolucionarnih ideja, nastojeći da u građanskoj političkoj štampi maksimalno kompromitira ideje Komunističke partije i upozori širu javnost na »pogibeljnost« boljševičkog pokreta. Upravo u ljeto 1920. godine javljaju se napisi režimske štampe u kojima se opravdavaju vladine mjere za sprečavanje rada prokomunističkim organizacijama, nastoje se kompromitirati zaključci najvišega partijskog skupa i upozoriti na mnoge negativne posljedice diktature proletarijata vidljive u navodnim izvještajima iz gladom i diktatom »crvenih« iscrpljenog SSSR-a. Često metodom bezobzirnih napada i otvorenih senzacionalističkih insinuacija, građanska štampa optužuje komuniste kao protudržavne elemente, boljševičke agente i neprijatelje građanske demokracije. Radi ilustracije navest ćemo samo jedan tipičan primjer navodno nezavisnog *Novog lista* (koji je za komuniste bio »vjerna slika intelektualne i moralne mizerije buržoaske žurnalistike«) da i ne spominjemo gotovo svakodnevne antikomunističke napise u listu dalmatinskih demokrata »Život«, koji je neposredno nakon generalnog štrajka i hapšenja većeg broja demonstranata na početku srpnja u članku »Komunizam u raspadu« javljao: »Pogledajmo samo naše komuniste u Splitu. Ta stranka je oko sebe bila okupila sve anacionalne elemente, onu besvjesnu masu koja ne zna ni što hoće ni za čim ide, kojoj je komunizam značio ne raditi, a lijepo živjeti i pobirati masnu plaću. U komunističkoj stranci nalazimo i stare talijanaše i one koji su primali hranu od talijana i švercera bogataša i trgovce milijunaše i Davida Pinta i Salamona Finci. Bio je to konglomerat svega i svih, ljudi koji nikad i ničim nisu jedno i jednako mislili, naprotiv, koji su bili daleko puno, mnogo daleko.«¹⁷⁸ Podaci iz toga članka, međutim, razlikuju se u ocjeni odnosa dalmatinskoga socijalističkog (komunističkog) pokreta prema njegovom članstvu, od onih koji je čak znatno ranije donosilo splitsko glasilo jugoslavenskih nacionalista *Narod*, citirajući imena

¹⁷⁷ *Glas slobode*, br. 212, 2 X 1920.

¹⁷⁸ *Novi list*, br. 52, 6. VII 1920.

članova isključenih iz SRPJ(k), da bi se tada narugalo oštrim statutar-nim normama socijalista. Iz pisanja toga lista saznajemo da je Pokrajinski izvršni odbor SRPJ(k) za Dalmaciju isključio iz Partije sedam čla-nova koji su »odobravali ili se zanosili talijanskom imperijalističkom politikom«, kao i petoricu drugih članova (među kojima su ugledni radnici i jedan administrator u *Novom dobu*) zbog toga što su pripa-dali »nacionalističkoj skupini«. ¹⁷⁹ U oba je slučaja ipak riječ o ideo-loškoj borbi protiv komunista i manipulaciji raznim informacijama s namjerom suzbijanja komunističkog pokreta.

Cenzorske intervencije nisu se zaustavljale samo na *Oslobođenju*, već se događalo da članci iz drugih radničkih novina, koji su inače već prošli cenzure u svojim mjestima, nisu prolazili kod splitskih cenzora. Ipak, najradikalniji oblik intervencije bio je zapljena pojedinih listo-va već na samoj pošti zbog određenih članaka u kojima se kritički pi-salo o političkoj situaciji u Dalmaciji. Najpoznatiji takav slučaj dogo-dio se s organom KPJ iz Sarajeva *Glasom slobode* koji je u broju 192 od 7. rujna 1920. godine preko cijele treće stranice donio članak pot-pisan od »prognanog komunista«, u kojemu se iscrpno analiziraju svi navodi dra Krstelja Ministarstvu unutrašnjih poslova o uzrocima vla-dinih reakcionarnih mjera protiv dalmatinskoga radničkog pokreta koji su na početku kolovoza bili objavljeni u *Radničkim novinama*. U tom se članku argumentirano odbacuju sve poznate Krsteljeve insinuacije, otkrivaju neki nepoznati detalji iz njegove ranije političke aktivnosti koji su mu pribavili nadimak »Šibenički Nastić« i upozorava na sud-binu I. Baljkasa koji je kao talijanski »suradnik« zajedno s J. Gabri-ćem nakon protjerivanja u Šibenik odnosno Zadar odmah bio od kara-binijera uhapšen, izveden pred ratni sud i nakon puštanja na slobodu interniran na otok Žirje.

Predsjednik Pokrajinske vlade prepoznao je u autoru članka svoga po-litičkog neprijatelja I. Baljkasa i zaplijenio sarajevski revolucionarni list, koji je ne samo bosanskohercegovački već i proletarijat drugih jugoslavenskih zemalja nastavio informirati o zbivanjima u Dalmaciji i »savezu između dra Krstelja i talijanskih imperijalista i šovinista pro-tivu jugoslavenskih radnika«. ¹⁸⁰

Pokušaji obnove pokreta

Potkraj kolovoza ili na početku rujna 1920. godine u Split je došao Života Milojković, član Izvršnog odbora Centralnog vijeća KPJ i tada privremeni sekretar Likvidacionog odbora KPJ za BiH i glavni urednik *Glasa slobode*, sa zadatkom da se informira o stanju u dalmatinskom radničkom pokretu. ¹⁸¹ Iz šturih informacija koje nam o njegovom bo-

¹⁷⁹ *Narod*, Split, br. 1, 23. VI 1919.

¹⁸⁰ *Glas slobode*, br. 216, 7. X 1920.

¹⁸¹ Života Milojković (1888—1947) već je otprije bio poznat radničkoj klasi Splita. Zajedno s poručnikom Živkom Topolovićem bio je među prvim srpskim vojnicima koji su već 19. studenog 1918. ušli u Split burno pozdravljeni od građana. Nastavljajući svoju raniju socijalističku aktivnost, Milojković se odmah priključio splitskim socija-listima i nizom popularnih predavanja stekao veliko povjerenje radnika, a posebno težaka.

ravku daje samo memoarska građa sudionika tih događaja, saznajemo da je Vicko Jelaska organizirao sastanak određenog broja partijskih aktivista i članova Općeg zemljoradničkog socijalističkog skupa u poznatom socijalističkom sastajalištu na periferiji grada u »Vili Ani«. Tom je prilikom Milojković upoznat sa situacijom u Dalmaciji i nastavkom partijske i sindikalne aktivnosti na liniji realizacije kongresnih zaključaka. Partijska je organizacija u Splitu bila odredila pojedine istaknutije članove da u podružnicama CRSVJ provode dogovorenu politiku promicanja ujedinjenja sindikalnog pokreta u zemlji na centralističkoj osnovi i izabrala i posebne povjerenike za rad s težacima, omladinom, ženama, za sportsku i kulturnu aktivnost i dr. Pažnju privlači Jelaskina izjava da je u Splitu bio formiran posebni odbor za prikupljanje novčane pomoći koja je davana pojedinim progonjenim radnicima i porodicama čiji su članovi bili uhapšeni. To je vjerovatno bila prva takva organizacija u zemlji koja se nakon formiranja Crvene pomoći Jugoslavije, kao sekcije Međunarodne organizacije za pomoć borcima revolucije osnovane odlukom Četvrtog kongresa KI 1922, priključila toj organizaciji.¹⁸² Povjerenici u sindikalnim podružnicama u relativno kratko vrijeme prikupili su znatna materijalna sredstva, što s obzirom na tešku ekonomsku situaciju svjedoči o velikoj radničkoj solidarnosti i privrženosti revolucionarnom pokretu, a primljena je i prva značajna financijska pomoć (oko 33.000 kruna) od dalmatinskih komunista iz Amerike s kojima je bila uspostavljena veza.¹⁸³

Na osnovi raspoloživih podataka ne može se točno precizirati je li već na tom sastanku bilo govora o izboru novoga partijskog rukovodstva i demoralizaciji pojedinaca i je li sam Milojković sugerirao što hitnije održavanje partijske konferencije radi promptnog uključivanja komunista i sindikalno organiziranih radnika u predizbornu aktivnost. Nakon povratka u Sarajevo Milojković je, što je za našu temu posebno zanimljivo, napisao velik uvodni članak u *Glasi slobode* pod nazivom »Prilike u Dalmaciji« u kojemu čitaocima djelomično prenosi njezine ekonomske, socijalne i političke prilike. Na početku prikaza Milojković saopćava da se u Dalmaciji »ne zna šta je gore: da li ekonomska beda koja davi narodne mase, da li socijalna nepravda koja ih pritiska, da li politička reakcija, koja ih guši. Radne mase u Dalmaciji, radnici i seljaci previjaju se pod bičem gladi, nepravde i terora«. Ilustrirajući preteške ekonomske prilike, autor ističe primjer Imotske krajine u kojoj »narod i sada, u doba žetve, formalno gladuje [...] bježi u druge krajeve, ostavljajući kod kuće gladne žene i djecu i pada u kandže lihvara«. Uz neriješeno agrarno pitanje, koje izaziva strahovito nezadovoljstvo među seljacima, član Centralnog izvršnog odbora KPJ naglašava da u Dalmaciji »postoji jedan politički režim kakav nigdje u svijetu ne postoji, pa čak ni u Centralnoj Africi«. Živo slikajući Krsteljev bijeli teror, Milojković ističe da u Dalmaciji »ne samo da ne postoji pravo zbora nego se ni dva radnika ni dva seljaka ne smeju javno

¹⁸² U prvi odbor Crvene pomoći za Dalmaciju 1920 godine bili su izabrani: Franjo Mlinar, tipograf, Frane Vlasko, drvodjeljac, Pave Alujević, drvodjeljac, Šimun Roje, bravar, Jere Polić, zidar, Zorka Polić, domaćica i Frane Kragić, zidar.

¹⁸³ A CK SK J, zb. MB — 2231, Sjećanja I. Marića.

sastati. Čopori špijuna, koji se poglavito regrutuju iz 'patriota' koji su došli iz okupatorskih krajeva, jure po svima ulicama i hvataju komuniste. Po definiciji dr Krstelja, komunist je svaki onaj koji je nezadovoljan. Gladni ne smeju tražiti hleba, jer je to akt protivu države«. Kao vrhunac podlaštva predsjednika Pokrajinske vlade Milojković označava činjenicu da mu međunarodni položaj Dalmacije »služi kao maska kojom prikriva svoje zločinačke postupke prema radničkom i težačkom pokretu«, a na kraju izražava uvjerenje da taj sramotni politički režim ne može kod dalmatinskih radnika i seljaka biti duga vijeka.¹⁸⁴

Borba za jedinstvo radničke klase

Dok je u širokim redovima borbenog proletarijata raslo nezadovoljstvo zbog nasilja buržoazije, dotle je, s druge strane, teror reakcije i režim kundaka demobilizatorski djelovao i na dio funkcionara u rukovodstvu dalmatinskoga radničkog pokreta. Obeshrabreni terorom, surovim završnim metodama i zastrašujućim prijetnjama da će biti otpušteni s posla ili otjerani u rodna mjesta, pojedini komunisti odmah nakon oslobođenja iz Kliške tvrđave ubrzano su se počeli povlačiti s borbenih pozicija i napuštati komunistički pokret. Najprije su to bili M. Moscatelli i D. Jankov, ali će im se nakon Obznane pridružiti još neki komunisti iz vodstva pokreta i dijela članstva. Korijene njihova ponašanja treba ipak, čini se, prvenstveno tražiti u dugogodišnjoj legalnoj i mirnodopskoj političkoj borbi koju su oni s više ili manje uspjeha vodili, metodama otvorene propagande komunističke ideologije i formama predratne socijaldemokratske organizacije prilagođene parlamentarnim oblicima političke aktivnosti. Izmijenjeni uvjeti političkog djelovanja dalmatinskoga komunističkog pokreta objektivno su nalagali njegovom vodstvu da već tada organizaciju i sadržaj strategije i taktike klasne borbe prilagođava specifičnim uvjetima razvitka revolucionarne borbe u Dalmaciji, koja će na dnevni red ubrzo staviti i značajna teoretska i praktična pitanja presudna za avangardu dalmatinskog i jugoslavenskog proletarijata.

U uvjetima izuzetno nepovoljne političke prakse, u kojoj se dio vodstva radničkog pokreta zarobljen socijaldemokratskom tradicijom pasivizira, javljaju se mlade i revolucionarno orijentirane snage spremne da se, ne samo deklarativno, stave na čelo borbenih radničkih masa, uvelike zaustave proces osipanja kadrova i energično blokiraju pokušaje centrumaša da nađu oslonac u dalmatinskom proletarijatu. Predizborne aktivnosti i sami izbori za Konstituantu u studenom 1920. godine bili su vjeran pokazatelj uspjeha u njihovom dotadašnjem radu, to više što su upravo izbornoj borbi podredili svoju cjelokupnu aktivnost.

Da je opoziciona grupa centrumaša na čelu sa Ž. Topalovićem pokušala i u Dalmaciji okupiti određene opozicione elemente partijske desnice i učvrstiti svoje oportunističke i protukomunističke pozicije pokazuje slučaj Dubrovnika. Ne ulazeći u iscrpno razmatranje problema centrumaške opozicije, potrebno je ipak istaći neke činjenice neophodne za

¹⁸⁴ *Glas slobode*, br. 209, 29. IX 1920. Isti članak, s neznatnim izmjenama, donosi i *Novi svijet*, Zagreb, br. 32, 30. IX 1920.

razumijevanje onoga što se događalo i u Dalmaciji. Najprije su centrumaši iz Hrvatske i Slavonije, zbog odbijanja zaključaka Vukovarskog kongresa, u kolovozu 1920. bili isključeni iz KPJ, a formiranjem novoga Pokrajinskog sindikalnog vijeća otvoren je put centralističkom ujedinjenju sindikata na podlozi »Solucije o ujedinjenju« usvojene još na lipanjskoj sindikalnoj konferencije u Beogradu. Uza sve uspjehe koji su bili postignuti na organizacionom ujedinjenju sindikalnih organizacija na platformi *Solucije*, brzo se pokazalo da pojedina pokrajinska strukovna rukovodstva još uvijek pružaju otpor ujedinjenju strukovnih saveza na centralističkoj i revolucionarnoj osnovi. To je bio slučaj sa sindikalnim rukovodstvom Slovenije, a zatim i centrumašima u Bosni i Hercegovini i Srbiji, posebno nakon odluka Drugog kongresa Kominterne i nakon što je Centrala KPJ prihvatila »21 uslov« kao obavezan za sve članove Partije. Mjesec dana prije izbora za Ustavotvornu skupštinu, u listopadu 1920. godine, »grupa opozicije u Komunističkoj partiji« (centrumaši iz Srbije i BiH) u brošuri *Naša sporna pitanja — Manifest Opozicije Komunističke partije Jugoslavije* i u dokumentu *Prilozi za naša sporna pitanja* objavljenom u prosincu iste godine, odbacuju koncepciju homogene partijske organizacije i principe demokratskog centralizma jednako kao što optužuju Drugi kongres Kominterne za rascjep svjetskog proletarijata, negiraju marksistički karakter boljševičke partije i mogućnost uspjeha ruske revolucije. Centrumaši su se u osnovi zalagali za socijaldemokratski tip partije, klasnu suradnju s buržoazijom i neutralizaciju revolucionarnih sindikata u odnosu na sve partije. Svoju antirevolucionarnu aktivnost centrumaši su vješto prikrivali i zahvaljujući demagoškom manevriranju relativno dugo se održali u vodstvu sindikalnih foruma sputavajući sindikalno ujedinjenje i borbenu aktivnost radništva. CIO KPJ oštro je reagirao na centrumaški istup i u posebnom proglasu upućenom partijskom članstvu odbacio njihove stavove, ali je do isključenja opozicione grupe i njihovih istomišljenika, zbog davanja prioriteta parlamentarnim izborima, došlo tek u drugoj polovici prosinca 1920. godine.¹⁸⁵ Uspješan obračun s centrumašima nesumnjivo je pridonio organizacionom i idejnom učvršćenju KPJ, ali stari i iskusni centrumaši ušančili su se u mnogim sindikalnim savezima vidjevši u njihovoj neutralnosti jedinu šansu da se zadrže na rukovodnim položajima u radničkom pokretu. Odatle su oni, dakako na zadovoljstvo buržoazije, onemogućavali ujedinjenje sindikalnih organizacija na principu centraliziranih industrijskih saveza dočekujući na kraju 1920. i samu Obznanu koja je stavila van zakona cjelokupni politički i ekonomski pokret radničke klase Jugoslavije i spriječila konačni obračun Partije s centrumašima planiran na drugom sindikalnom kongresu u početku 1921. godine.¹⁸⁶

¹⁸⁵ *Radničke novine*, Beograd, br. 296, 14. XII 1920.

¹⁸⁶ Opš. o djelovanju centrumaša v.: S. Dimitrijević, *Centrumaši u Srbiji i Bosni i Vukovarski kongres, Drugi kongres KPJ*, n. dj., str. 47—84; S. Koprivica-Oštrić, *O manifestu opozicije 1920. godine, Putovi revolucije*, 7—8/1966, str. 147—161; D. Živković, *Borba za ujedinjenje sindikalnog pokreta 1919—1920*, n. dj., str. 78—82; I. Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919—1941*, Sarajevo 1979, str. 54—58; T. Milenković, *Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu jugoslovenskih zemalja (sredina 1917 — 2. avgust 1921)*, Istraživanja, knj. II, Novi Sad 1973, str. 195—290.

Beogradski centrumaši na čelu s Živkom Topalovićem nastojali su za svoje poglede pridobiti što veći broj pristalica i u Dubrovniku, računajući na podršku nekih istomišljenika u vodstvu tamošnje partijske organizacije. Neodlučno držanje vodstva KPJ prema centrumašima i zataškavanje sukoba, bojeći se da bi rascjep u pokretu mogao u to vrijeme negativno djelovati na izborne rezultate, zapravo su povoljno djelovali na mogućnost širenja proturevolucionarne opozicione platforme centrumaša. Poslije Vukovarskog kongresa produbljene razlike između revolucionarnih proleterskih masa Dubrovnika, a posebno komunističke omladine, i malobrojne centrumaške opozicije, rasplamsale su se oko pitanja odnosa prema sadržaju tada pristiglog Topalovićevog cirkulara, u kojemu se govori o neslaganju s centralnim rukovodstvom KPJ, odlukama Drugog kongresa KI i zahtjevu za saziv izvanrednog kongresa Partije. Na proširenom sastanku rukovodstva partijske organizacije potkraj rujna, kojemu je u prostorijama pekarskog udruženja prisustvovalo više od 20 ljudi, manja grupa partijskih funkcionara podržala je srpske centrumaše nasuprot većini predstavnika omladinskoga Socijalističkog kluba i strukovnih organizacija koji su se izjasnili za vukovarsku komunističku liniju. Preuzimajući u konkretnoj političkoj praksi Dubrovnika odgovornu ulogu revolucionarne avangarde radničke klase, vodstvo komunističkog omladinskog pokreta, oslonjeno na borbene sindikate, pridonijelo je nesumnjivo pobjedi komunističke orijentacije dubrovačke radničke klase i likvidaciji centrumaških shvaćanja klasne borbe u vrhovima partijske organizacije. Upoznat sa situacijom u Dubrovniku Sima Marković, prvi sekretar Centralnog vijeća KPJ, javlja 20. listopada mjesnoj partijskoj organizaciji o pokušajima centrumaša da »vrbuju pristalice za svoja gledišta«, pozivajući u isto vrijeme na suzbijanje i osudu svakog pokušaja razbijanja jedinstva pokreta koji »znači izdajstvo prema revoluciji, izdajstvo prema komunizmu«. ¹⁸⁷ Idejno i organizacijski centrumaši su doživjeli fijasko, a uspjeh komunista na parlamentarnim izborima pokazao je da su u borbi za ciljeve KPJ uspjeli privući široke slojeve dubrovačkog stanovništva.

Uspjeh na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine

Odluku koncentracione vlade pod predsjedništvom Milenka Vesnića da se raspišu izbori za Ustavotvornu skupštinu prije predviđenog roka KPJ je primila pozitivno i s nadom da će joj aktivno sudjelovanje u njima omogućiti propagiranje komunističkih ideja i uopće podizanje političkog ugleda i udarne snage Partije. Otvaranjem perspektive radničkoj klasi da se rezultatima izbora stvore povoljnije šanse za rješavanje temeljnih pitanja njezine egzistencije, stvorena je ubrzo takva klima u kojoj je samo partijsko rukovodstvo podredilo svoj cjelokupni rad izbornoj aktivnosti. Konkretna je politička praksa u Dalmaciji to isto potvrđivala. Raspoloživi izvori upućuju na zaključak da je i vodstvo komunističkog pokreta željelo taj moment iskoristiti da bi popravilo svoj bijelim terorom potiskivan utjecaj među dalmatinskim radništvom i širokim slojevima stanovništva. Izbornu borbu, međutim, mogli su voditi samo provjereni i spremni kadrovi, odlučni da se suprot-

¹⁸⁷ Pismo donosi M. Kapović, n. dj., str. 206.

stave svirepom teroru čvrstom organizacijom, uvjerenošću u svoje ciljeve i snagu proletarijata. Komunistička partija u Dalmaciji, uz spomenute procese odolijevanja udarima reakcije i prevladavanja unutrašnjih kadrovskih i ostalih kriza koje su je slabile, stekla je dragocjena iskustva i bila duboko svjesna važnosti nastavka ranije započetoga revolucionarnog kursa upravo u tom predizbornom razdoblju. Na inicijativu nekoliko partijskih aktivista, među kojima su se isticali Ivo Marić i Vicko Jelaska, u prostorijama sportskog kluba »Jug« okupilo se oko sredine listopada 1920. više desetaka članova Partije i Općeg zemljoradničkog skupa koji su razgovarali o početku izborne aktivnosti i organizaciji izborne borbe. Glavni zaključak toga skupa bio je da se odmah sazove oblasna partijska konferencija na kojoj bi se utvrdila kandidatska lista i izabrao posebni odbor za vođenje predizborne aktivnosti.

Napokon je 24. listopada 1920. godine održana Oblasna konferencija KPJ za Dalmaciju na periferiji Splita u kući radnika Konkule (danas je tamo brodogradilište »Split«) kojoj je prisustvovalo čak 46 delegata (26 iz većih mjesta neokupirane Dalmacije). Referat o stanju komunističkog i radničkog pokreta podnio je Vicko Jelaska, posebno ističući opću atmosferu u kojoj se održavaju izbori i znatno povoljniji položaj vladajućih buržoaskih partija. Radnička klasa u predizornoj aktivnosti morala je da izdrži tešku borbu ne samo s privilegiranim buržoaskim strankama, koje su brzo razvile do tada nevidenu propagandu, već i s proturevolucionarnom Pokrajinskom vladom, koja se gotovo potpuno predala suzbijanju i onemogućivanju komunističke agitacije. Upravo je taj »jaram kapitalista i zločinačka vlada buržoaskih stranaka«, kako je istaknuto u proglasu KPJ, postavljao pred radnike obvezu da se dobro organiziraju i pokažu kako su spremni da na čelu sa svojom avangardom — Komunističkom partijom i u savezu s ostalim radnim masama, poduzmu konkretnu inicijativu za promjenu politički i ekonomski nepodnošljive situacije.

Na konferenciji u Splitu izabran je posebni izborni odbor od 9 članova (Vicko Jelaska, Marin Miletić, Ivo Marić, Marko Martić, Toni Krstulović, Rudolf Vardijan, Duje Grčić, Frane Vlak i Stjepan Gelineo), a za nosioca kandidatske liste KPJ za izborni okrug Split—Dubrovnik—Kotor izabran je Vicko Jelaska.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Memoarska građa, kao jedini sačuvani izvor, ne daje nam potpuno pouzdani odgovor na pitanje kako je došlo do isticanja Vicka Jelaske za nosioca liste KPJ. Prema jednim, to je mjesto bilo predviđeno za profesora Mirka Fagarazzija, ali je on kasnije postavljen za kvalificiranog kandidata (zbog zahtjeva Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu od 2. IX 1920. kojim je utvrđeno da na četiri nekvalificirana kandidata mora biti kandidirano jedno fakultetski obrazovano lice). Još prije toga čini se da sud nije htio prihvatiti kandidatske liste na kojima su bila imena nekih deportiranih osoba, uz obrazloženje da oni nisu jugoslavenski državljani.

Na samoj konferenciji nije prihvaćen ni prijedlog Vicka Jelaske da se za nosioca liste kandidira Života Milojković, stari poznanik dalmatinskih radnika i težaka. Suočena s opasnošću da komunističku listu sud ne prizna, konferencija je napokon prihvatila prijedlog Općeg zemljoradničkog skupa i izabrala Vicka Jelasku za nosioca liste. Na njoj je bilo ukupno 9 (nekvalificiranih) kandidata, uglavnom zemljoradnika, iz Dalmacije i Boke Kotorske (2), i dva kandidata s posebnim uvjetima i njihovi zamjenici (dva iz Beograda i jedan iz Kragujevca) (AIHRPD, zb. MG — II/28-2/1, Sjećanja Vicka Jelaske; A CK SKJ, zb. MG — 2231, Sjećanja I. Marića).

U napetoj atmosferi predizborne kampanje buržoazija je koristeći se svim mogućim sredstvima, od skidanja letaka i proglašenja do progona i hapšenja članova i simpatizera Komunističke partije, protuzakonito sprečavala legalnu aktivnost članova izbornog odbora i sve oblike agitacije komunista. »Svaki naš protivnik«, s ogorčenjem je pisala radnička štampa o predizbornoj atmosferi u Dalmaciji, »ima pravo da nas mučki napadne i da ga za to ne zaboli glava; svaki je policajac imao dužnost da nam plakate, proglose i letke zaplijeni i pocijepa; naše zborove zabrani i rasturi; naše referente baci u tamnicu po nekoliko nedjelja po Bachovoj patenti.« Sva ona policijska nasilja i hajke na komunističke agitatore kojih je bilo širom Jugoslavije, u Dalmaciji su nesumnjivo, s obzirom na činjenicu da je organizirani radnički pokret bio stavljen van zakona, bili znatno učestaliji i bezobzirni. Pokušaj vodstva radničkog pokreta da na početku listopada posebnom predstavkom ipak nekako iznudi od Pokrajinske vlade ukidanje iznimnog stanja i omogućavanje legalne aktivnosti Komunističke partije nije urodio plodom.¹⁸⁹ Istina, predsjednik vlade dao je riječ da će se situacija uskoro izmijeniti, radnički domovi biti otvoreni, a zaplijenjena imovina biti vraćena radničkim organizacijama. Radikalni progoni i direktne akcije vlade protiv revolucionarnoga radničkog pokreta brzo su pokazali koliko vrijedi riječ jednog predsjednika Pokrajinske vlade koji je i sam ušao u predizborne manipulacije kao nosilac liste Demokratske stranke. Bili su to, kako otvoreno piše *Oslobođenje* u uvodniku obnovljenog broja od 30. listopada, »previše turski običaji za proganjanje svojih političkih protivnika [...]« koji će i dalje narodu ponosno »propovijedati jedinu istinu — komunizam.«¹⁹⁰ Usporedo s jačanjem pritiska režima na dalmatinski radnički pokret javljali su se i glasovi protesta zbog produžavanja bijelog terora u Dalmaciji u vrijeme izbora. Tako *Novi svijet*, glasilo KPJ koje je uređivao Đuro Cvijić, previše optimistički uzvikuje da je »jugoslavenski buržoaski režim iskopao (si je) već u Dalmaciji svoj grob, i nikada ništa više neće ga spasiti da u taj grob što prije i konačno bude survan.«¹⁹¹

U uvjetima neravnopravne političke borbe s građanskim strankama i organima vlasti, nosilac liste KPJ ipak je uspio održati predizborne zborove i skupštine u Pučišću na Braču, Grohotama na Šolti, Marini kod Trogira, Trogiru, Kaštelima, Omišu, Dugom Ratu, Dubrovniku, Župi, Makarskoj, Solinu i napokon u Splitu. Policija je svuda budno pratila komunističku agitaciju, često prekidala zborove (kao u Pučišću) ili ih uopće nije dopuštala da se ne bi navodno ugrozio »javni mir i red« (kao što je to bilo na Korčuli ili u Metkoviću). U Boki Kotorskoj, koja je s Dalmacijom činila jedinstveni izborni okrug, policija je 18. listopada 1920. surovo prekinula predizbornu skupštinu u Kotoru i uhapsila Boška Radanovića i Adolfa Mucka, kotarskog kandidata na listi KP, i kaznila ih po 20 dana zatvora.¹⁹² Usprkos svemu tome, masovno posjećeni zborovi i pouzdano funkcioniranje mjesnih izbornih i

¹⁸⁹ *Oslobođenje*, br. 42, 30. X 1920.

¹⁹⁰ Isto.

¹⁹¹ *Novi svijet*, br. 43, 26. X 1920.

¹⁹² *Oslobođenje*, br. 48, 24. XI 1920.

agitacionih odbora, u čijem radu je bio angažiran velik broj partijskih i sindikalnih funkcionara, bjelodano su pokazali koliki ugled uživa Komunistička partija u širokim narodnim masama pritisnutim neriješenim agrarnim pitanjem, velikim društvenim nejednakostima i klasnim suprotnostima. Najveća javna skupština proletarijata Dalmacije održana je u Splitu 21. studenog 1920. godine u prepunom kazalištu. Taj veliki predizborni skup otvorio je I. Marić, a na njemu su govorili Pavle Lozo (koji je u listopadu u Beogradu posjećivao posebni agitatorski kurs u organizaciji CS KPJ), Vicko Jelaska, Stjepan Gelineo, dok je komunističku listu javno podržao i »građanin« Dušan Jankov, kako ga je zbog povlačenja iz aktivnog političkog života tom prilikom bio nazvao predsjedavajući Marić.¹⁹³

Osnovne poruke komunista upućene glasačima u toku predizborne kampanje bile su sintetizirane u posebnom proglasu kojim se KPJ obratila »radnicima, težacima i siromašnim građanima« neposredno uoči izbora. »Glasanjem za listinu Komunističke Partije«, ističe se u proglasu dalmatinske partijske organizacije, »vi glasate za sebe, glasanjem za Komunistički program, vi glasujete za svoj program, za program borbe, za oslobođenje radnika, težaka i sirotinje ispod jarma kapitalističkog, za program koji će se ostvariti onda, kad sva vlast dođe u ruke radnog naroda, u ruke težaka i radnika.«¹⁹⁴

Rezultati izbora u Dalmaciji od 28. XI 1920. godine konačno su prvi put jasno pokazali omjer klasnih snaga i bili pouzdan verifikator grupiranja nezadovoljnih radničkih i seljačkih masa oko revolucionarne platforme KPJ. Od ukupno upisanih 88.836 glasača na području (neokupirane) Dalmacije glasalo je tek 49.962 ili 56%. Lista KPJ dobila je 8074 ili oko šestinu glasova i zauzela treće mjesto po broju dobivenih glasova (iza Pučke i Težacke stranke), na temelju čega joj je pripao jedan od ukupno 11 dalmatinskih poslaničkih mandata za Ustavotvornu skupštinu.¹⁹⁵ U Splitu je lista KP od 3606 glasača dobila čak 1298 glasova ili 35,4%, što je u usporedbi s građanskim strankama bilo kudikamo najviše. Zanimljivo je istaći da je na malom težackom i ribarskom otočiću Šolti lista KP od 548 glasača dobila 286 ili 52% glasova; u tradicionalno borbenom Trogiru od 1324 glasača komunisti su dobili 547 ili 41% glasova; u Makarskoj od 456 glasača za listu KP izjasnilo se 239 ili 52%; u radničkom Solinu od 314 glasova (uglavnom radnika u tvornici cementa »Adriaportland«) KP je dobila čak 253 glasa ili 71%; u dubrovačkom kotaru od upisanih 7900 birača lista KP je dobila 1552 glasa (u Dubrovniku 228); u Kotoru komunisti

¹⁹³ *Oslobođenje*, br. 48, 24. XI 1920.

¹⁹⁴ *Oslobođenje*, br. 46, 17. XI 1920.

¹⁹⁵ KPJ je na izborima za Ustavotvornu skupštinu dobila 198.736 glasova od 1.607.265 birača i bila na četvrtom mjestu (iza Demokratske, Radikalne i Hrvatske republikanske seljačke stranke). Na temelju broja dobivenih glasova, KPJ je pripalo 59 mandata u Ustavotvornoj skupštini po čemu je bila treća partija u zemlji, odmah iza demokrata i radikala. Izbori jedino nisu bili provedeni na području tzv. Treće okupacione zone, u kojoj je još uvijek bila talijanska vojska (grad Sušak i dio kotara Kastav s okolinom, otok Krk, sjeverna Dalmacija i dio otoka). O izborima usp.: F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb 1961, I, str. 308—311; V. Melik, *Izidi volitev v Konstituanto leta 1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1/1962, str. 3—61.

su dobili 1053 glasa od ukupno 4739 glasača itd. Buržoaska »izborna aritmetika«, kojom su vješto prekrajane izborne jedinice i utvrđen različit broj glasova neophodnih za izbor jednog poslanika (u Dalmaciji je izborni količnik bio među najvećima — 5551 glas), utjecala je na to da su komunisti Dalmacije dobili samo jednog poslanika za Ustavotvornu skupštinu (Vicka Jelasku), jednako kao »Hrvatska zajednica« (Mate Drinković) i demokrati (I. Krstelj), usprkos činjenici što su sami komunisti dobili glasova koliko te dvije stranke zajedno.¹⁹⁶

Uspjeh koji je postigla Komunistička partija na tim izborima zaprepastio je buržoaziju, to više što je svim mogućim protuzakonskim mjerama činila smetnje komunistima u predizbornoj borbi. Nedvojbenim se pokazalo da buržoazija nije uživala nikakvo povjerenje u narodu i da su neriješeno nacionalno i socijalno pitanje, kao i posebno delikatno agrarno i seljačko pitanje, bitno utjecali na proturežimsko opredjeljenje nezadovoljnih dalmatinskih radnika i seljaka. Odatle i velik broj glasova koje su dobile Hrvatska pučka stranka (klerikalci) (13.947 i tri mandata) i Težačka stranka (10.636 i tri mandata), što svjedoči i o pogrešnom odnosu KPJ prema težačkim masama i nereálnim iluzijama o unitarističkoj socijalističkoj Jugoslaviji. Istina, Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka, koja je dobila kudikamo najveći broj glasova u Hrvatskoj zahvaljujući svom programu »hrvatske mirotvorne seljačke republike«, federalizacije Jugoslavije i najšire zaštite interesa hrvatskog seljaštva, još se nije bila probila u Dalmaciji, ali će to učiniti vrlo brzo uspješno izolirajući dalmatinske težake od snažnijeg utjecaja KPJ. No, bez obzira na tadašnje teorijske i praktične promašaje i zablude komunističkog pokreta, neriješeno agrarno pitanje naglano je mnogo pauperiziranih seljaka i bezemljaša (posebno u okolici Splita) da glasaju za listu KP. Sasvim je sigurno da bi ukupan uspjeh komunista u Dalmaciji bio još veći, a u Hrvatskoj je bio uvjerljivo na prvom mjestu, da obespravljenim ženama i omladini nije bilo uskraćeno pravo glasa.

Komentirajući ishode izbora *Oslobođenje* je, u velikom i crvenim slovima tiskanom članku pod nazivom »Velika pobjeda komunista u Splitu i Dalmaciji«, zaneseno pisalo: »Sve one klevete i laži što ih je buržoazija bacala na naš pokret jučer su demaskirane. Proletarijat Dalmacije vidljivo je pokazao da on ne nasjeda lažima i klevetama koje se bacaju na nas od strane buržoazije. On je danas viknuo: Doli vlast buržoazije! Živila diktatura proletarijata! Živio Komunistizam! Živio Crveni Split! Živila Crvena Dalmacija!«¹⁹⁷ U nedjelju navečer, 28. studenog 1920, Splitom je prošla velika povorka s više tisuća manifestanata predvođenih crvenom zastavom koji su pjevali revolucionarne pjesme, klicali Trećoj internacionali, sovjetskoj Rusiji i Lenjinu i otvoreno izražavali svoje zadovoljstvo izbornim trijumfom. Bojeći se izgreda, žandarmerija je blokirala centar grada, a povorka se zatim uputila do Manuške poljane gdje je P. Lozo pozvao okupljenu masu

¹⁹⁶ *Oslobođenje*, br. 49 i 51, 29. XI i 8. XII 1920.

¹⁹⁷ *Oslobođenje*, br. 49, 29. XI 1920.

da se u miru razide.¹⁹⁸ Ista slika bila je u Dubrovniku, Makarskoj i ostalim dalmatinskim mjestima gdje se narodno veselje proteglo do duboko u noć.

Polet revolucionarnog pokreta

Čini se da su rezultati izbora u Dalmaciji doveli komuniste do svojevršne revolucionarne euforije i uljuljkivanja u skorju pobjedu svjetske socijalističke revolucije. Iako svjesni koliko ih je pogodila buržoaska »izborna aritmetika«, nisu marili za mandate, već im je bilo do »populariziranja ideje socijalne revolucije, koja može jedina da razbije kaos koji vlada Jugoslavijom«. Dalmatinski komunisti otvoreno odbacuju sistem buržoaskog parlamentarizma i trku za mandatima koji su »izgubili vrijednost«. Snaga revolucionarne partije, smatrali su, nije na liniji opće naklonosti legalnim oblicima borbe jugoslavenskih komunističkih organizacija, nego »u njenim masama i organizacijama« koje aktualne probleme rješavaju »ne parlamentarnim kretanjem već revolucionarnom pozitivnošću«. Stojeći na poznatom gledištu o skorom neminovnom sukobu rada i kapitala na svjetskom planu, komunisti Dalmacije optimistički prognoziraju ubrzanje socijalne revolucije tako da će se uskoro i »na Balkanu odigrati veliki događaji«.¹⁹⁹

Građanska režimska, a dijelom i opoziciona i nezavisna štampa izborne uspjehe komunista nastojala je manje-više omalovažiti. Neistinama o komunističkoj agitaciji i navodnim pritiscima u vrijeme predizborne kampanje nastojao se opravdati neuspjeh buržoazije, dok su se ukazivanjem na prevratničke mjere organa vlasti. Ideološka borba protiv KPJ davala je zapravo glavni ton političkoj aktivnosti dalmatinske buržoazije. Ona se, usprkos izbornim porazima, posebno utjecajna Demokratska stranka čiji je centralističko-unitaristički politički program a još više konkretna proturevolucionarna praksa doživjela ozbiljan udarac, hrabrila sve jačim uvjerenjem da je nastupio trenutak kad prema opasnom radničkom pokretu centralna vlada treba poduzeti ozbiljne izvanredne mjere, ukoliko doista želi stabilizirati građanski politički poredak. Na temelju pouzdanih indicija može se zaključiti da se buržoazija i nije toliko prepala uistinu bučnijeg nastupa komunista poslije izbora i da se njezin smisao za realnu procjenu političke situacije, a posebno neodlučnosti u taboru njezina klasnog neprijatelja, nije dao lako pomutiti ponekom iskrom oštrijega revolucionarno-boljševičkog nastupa. Ne začuđuje stoga što je Pokrajinska vlada ostala samo pri obećanju kad joj je partijsko-sindikalna delegacija radnika 3. prosinca 1920. ultimativno zatražila otvaranje radničkih domova. Vodstvo radničkog pokreta upustilo se zatim u svojevršnu stambenu inventuru dokazujući kako bi ured za agrarnu reformu, smješten u prostorijama Radničkog doma u Splitu, mogao odseliti u neki drugi prostor, a s tim u vezi ponovo su izricane jalove prijetnje da »čekanja više nema« i da radnici sami mo-

¹⁹⁸ *Ostobodjenje*, br. 50, 4. XII 1920.

¹⁹⁹ Isto.

raju vratiti »ono što su im vlasnici ove države odnijeli«. ²⁰⁰ Iščekivanje odlučne revolucionarne inicijative od rukovodstva KPJ uskoro se pokazalo potpuno uzaludnim, dok je nepostojanje adekvatnih oblika veze s organiziranim radničkim pokretom i davanje prioriteta parlamentarnoj borbi izazivalo više-manje prikriveno nezadovoljstvo revolucionarno raspoloženih dalmatinskih komunista, bez obzira na to koliko su uistinu bili pripremljeni za frontalni sukob s buržoazijom. Podaci kojima raspolažemo nedvojbeno nas navode na zaključak da vodstvo dalmatinskih komunista, nakon iznenadnog udara buržoazije na radničku klasu i njezine političke i ekonomske organizacije još u travnju 1920. godine, nije, bez obzira na sve negativne okolnosti, iskoristilo stečena iskustva u borbi protiv buržoaske reakcije i pripremilo nezaštićene mase na spremniji otpor bijelom teroru. Puno angažiraje u izbornoj borbi, koje je dijelom i imalo svoje opravdanje u verifikaciji općeg raspoloženja širokih masa radnog naroda prema KP, nesumnjivo je utjecalo na nedovoljnu aktivnost komunista u organizacionom podizanju ilegalnih partijskih organizacija i rukovodstava koji bi mogli nastaviti rad i u uvjetima potpune buržoaske blokade cijeloga radničkog pokreta. Ukrajko, usporedo s porastom utjecaja KP na radne mase komunisti nisu ulagali adekvatne napore da se izgrađuju takve organizacione forme i metode borbe koje su, upravo u Dalmaciji prije nego igdje drugdje, bile diktirane novim uvjetima praktično-partijskog rada i neophodnošću zaštite partijskog i sindikalnog članstva pred sve većim naletom kontrarevolucije. ²⁰¹ Pažnja dalmatinskih komunista u kratkotrajnom razdoblju od donošenja Obznane bila je usmjerena u prvom redu jačanju i širenju njihovih organizacija, ekonomskoj borbi radničke klase, te kulturno-prosvjetnom i sportskom radu, posebno među radničkom omladinom. Takva aktivnost pridonosila je daljnjem porastu klasne svijesti i borbenosti proletarijata, ali i ugledu avangardne organizacije radničke klase.

Razbijačka aktivnost reformista

Usporedo s jačanjem pritiska režima na radnički pokret u drugoj polovici 1920. godine, u Dalmaciji oživljavaju pokušaji reformističkih sindikata i centrumaša da se uvuku u radničke redove. Sračunatom anti-komunističkom taktikom, grupica ambicioznih centrumaša, koju su podržavali vrhovi centrumaške partijske i sindikalne birokracije i režim, pokušala je ne samo sabotirati akcije centralističkog ujedinjenja sindikalnih organizacija na podlozi »Solucije o ujedinjenju« već i podriti revolucionarnu orijentaciju radničkog pokreta. Odlučnom i promptnom političkom aktivnošću komunista i borbenih radnika, a u Dubrovniku i revolucionarnih omladinaca, likvidiran je i onaj neznatan utjecaj centrumaša na partijsko i sindikalno članstvo koje je kompaktno bilo na

²⁰⁰ *Oslobođenje*, br. 51 i 53, 8. XII i 15. XII 1920.

²⁰¹ Usp. »Rezoluciju o jugoslavenskom pitanju«, usvojenu na Četvrtom kongresu Komunističke internacionale održanom u Moskvi u studenom—prosincu 1922. godine (IA KPJ, t. II, str. 417—419); *M. Nikolić*, Komunistička partija Jugoslavije od Obznane do osnivanja NRPJ, Beograd 1979, str. 345—358.

strani komunističkog pokreta i političkog kursa Vukovarskog kongresa. Tako je na sredini studenog 1920. godine organ KPJ za Dalmaciju donio listopadski proglas Centralnog izvršnog odbora KPJ »Svim organizacijama KPJ. Povodom jednog manifesta«, osvrćući se na »radotu nekolicine nevaljalaca iz naše sredine, koji su našli za shodno da slijede akciju 'opozicije' Komunističke partije Jugoslavije a da bi i u našoj pokrajini izazvali rascjep kako se to zbilo u Beogradu i u Zagrebu«. Upozoravajući na pokušaje tih »samozvanih« da okupe radnike oko sebe, list ih čak otvoreno identificira: Stjepan Vidović iz Splita i dr Stijepo Vukasović iz Dubrovnika.²⁰²

O pokušaju centrumaša da se učvrste u dalmatinskim pokrajinskim sindikalnim organizacijama raspoložemo s nešto konkretnijim podacima o njihovom prodiru jedino u upravu splitske organizacije privatnih činovnika i trgovačkih pomoćnika u drugoj polovici 1920. godine. Naime, u organizacionim pripremama za ujedinjenje namještenika u jednu organizaciju pokazalo se da centrumaši vode glavnu riječ i da su već na rujanskoj pretkonferenciji u Slavonskom Brodu, kojoj su prisustvovala i po dvojica delegata Saveza trgovačkih namještenika i Društva bankovnih činovnika iz Splita, potencirali reformističko opredjeljenje toga strukovnog saveza i njegovu povezanost s Amsterdamskom sindikalnom internacionalom. Pobjedi centrumaških shvaćanja pridonijeli su i predstavnici splitske podružnice privatnih namještenika, koji su na svojoj izvanrednoj godišnjoj skupštini na polovici listopada 1920. godine energično ustali u obranu potpune neutralizacije sindikata od Komunističke partije i zahtijevali bezuvjetno otklanjanje svih zahtjeva o neophodnosti pristupa CRSVJ i komunistički orijentiranom Internacionalnom vijeću sindikalnih i proizvodnih saveza, koje je, kao preteča Crvene sindikalne internacionale, bilo osnovano u Moskvi 15. srpnja 1920. godine. Splitski su namještenici tom prilikom izabrali i ove delegate za kongres ujedinjenja: Matu Barišića, Slavka Bačinića i Matu Delića. Oštro suprotstavljeni stavovi o internacionalnoj orijentaciji namješteničkoga strukovnog saveza, i strategiji i taktici borbe s buržoazijom, izazvali su i konačan rascjep između komunista i centrumaša na samom Kongresu ujedinjenja, koji je održan u Zagrebu od 30. listopada do 2. studenog 1920. godine. Zbog otvorenih razilaženja Kongres je ipak odlučio da se pitanje internacionalne orijentacije saveza prepusti odluci općeg sindikalnog kongresa, dok je rasprava o taktici sindikalne borbe toliko izazvala dalmatinske i slovenske delegate, kojima također nisu bila priznata punomoćja, da su demonstrativno napustili Kongres. *Novi svijet*, glasilo KPJ, osuđuje »nadmerno« držanje dalmatinskih delegata i kritički se osvrće na njihova »podmetanja« i »saboterski« rad prema delegatima koji su bili za ujedinjenje privatnih namještenika u okviru CRSVJ. Dalmatinskim delegatima nisu bila priznata punomoćja, ne zato što su bili isključivo predstavnici splitske organizacije, već stoga što su unaprijed izjavili da zaključke Kongresa ne smatraju za sebe obaveznima. No, i sa statusom gostiju sa savjetodavnim glasom, delegati splitskih namještenika čini se da su bili među najžešćim protivnicima bilo kakvog povezivanja s komunistima i revolucionarnom sindikalnom centralom. Iz pisanja *Borbe*,

²⁰² *Oslobođenje*, br. 45, 13. XI 1920.

organa Saveza privatnih namještenika za Dalmaciju i Crnu Goru koji je pokrenut u Splitu u rujnu 1920. godine (odgovorni urednik Ivan Senjanović), saznajemo da je delegat M. Barišić na Kongresu naveo da organizacija namještenika u Dalmaciji broji čak 500 članova, dok je tamo bilo zabilježeno tek 200 (od 11.000 članova u zemlji), što nam se čini realnijim. Uz to, bez dovoljno povjerenja u uspješan ishod centrumaškog taktiziranja, koje se i ovdje manifestiralo u isključivo verbalnom prihvatanju određenih stavova KPJ, dalmatinski i slovenski delegati napustili su Kongres. U posebnoj pismenoj izjavi ustali su protiv Kongresa i, ne dočekavši njegov kraj, složili se da je on »prosta mistifikacija i da služi jedino za propagandu komunističke partije«. Koliko je uprava Saveza privatnih namještenika u Splitu bila ogorčena zbog »popustljivog« držanja centrumaških vrhova namješteničkog saveza Hrvatske i Slavonije, najbolje se vidi po tome što su i samog Vladimira Pfeiffera, doskorašnjeg predsjednika Saveza i istaknutog centrumaša, nazvali komunistom! Ti su, međutim, »maskirani komunisti« uspjeli novu upravu Saveza privatnih namještenika Jugoslavije čvrsto uzeti u svoje ruke i voditi je putovima potpune odvojenosti od opće revolucionarne orijentacije jugoslavenskoga radničkog pokreta.

Na izvanrednoj skupštini splitske podružnice privatnih namještenika, održanoj 23. studenog 1920. godine, usvojena je rezolucija u kojoj se posebno naglašava princip političke neutralnosti od KPJ. U to vrijeme javlja se i *Oslobođenje s* prvim komentarima »neutralizacije sindikata«, upozoravajući radnike da se u tendencioznoj kampanji pojedinih sindikalnih funkcionara (misli se na privatne namještenike) koriste metode »zavođenja i obmane«. U »staru hrđavu teoriju neutralizacije«, pregnatno otkriva organ KPJ, unosi se »nova kategorija razloga i nova kategorija formi neutralizacije«. Novina je u tome »da se neutralizacija sindikata ne vrši prema politici uopće, već prema Komunističkoj partiji napose«. To znači da »sve antiproleterske i oportunističke partije imaju otvorena vrata da uđu u radničke sindikate, samo se to zabranjuje jednoj proleterskoj partiji, Komunističkoj partiji!« *Oslobođenje s* zaključuje da odvajanje sindikalnih organizacija od KPJ znači njihovo izravno stavljanje pod utjecaj neproleterskih partija, što znači »moralno-političko šarlatanstvo koje se ne bi mnogo, možda nimalo, razlikovalo od žutih sindikata«.

Dalmatinski centrumaši sa svojim reformističkim programom nisu imali sigurnijeg oslonca u partijskim i sindikalnim organizacijama, ali je zato tanak sloj njihovih pristaša (uglavnom zaposleni u radničkim socijalnim ustanovama, birokratizirani vrhovi organizacija, sitni činovnici i trgovci, zanatlije i dio najamnih radnika) sve otvorenije pokazivao opasnu netrpeljivost i neprijateljstvo prema komunističkoj ideologiji i revolucionarnoj praksi koja ih je tako brzo lišavala svakog ozbiljnijeg porišta, osim onoga koje im je pružao vladajući režim.²⁰³

²⁰³ *Borba*, Split, br. 4 i 5, 14. X i 28. XI 1920; *Novi svijet*, br. 46 i 47, 2. XI i 5. XI 1920; *Lj. Ristović*, Trgovinski radnici Hrvatske u klasnom sindikalnom pokretu 1919—1941, Zagreb 1981, str. 62—67; *J. Cazi*, Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, knj. III, Zagreb 1980, str. 597; *Oslobođenje*, br. 56, 29. XII 1920.

Posljednja akcija za otvaranje Radničkog doma i legalizaciju revolucionarnih sindikata

Nakon verifikacije mandata i povratka iz Beograda, gdje je također na poziv predsjednika Centralnog vijeća KPJ Pavla Pavlovića govorio prilikom otvaranja Privremenog narodnog doma 19. prosinca, komunistički poslanik Vicko Jelaska zahtijevao je od Privremene vlade za Dalmaciju da se prostorije Radničkog doma hitno vrate radnicima i ukine zabrana rada klasnih sindikata.²⁰⁴ Upravo tih dana zagrebački i beogradski proletari ponovo su u organima KPJ *Novom svijetu* i *Radničkim novinama* protestirali zbog nezakonitog oduzimanja prava radnicima Dalmacije na organiziranu borbu posredstvom njihovih legalnih institucija. Podržavajući revolucionarnu borbu svojih drugova u uvjetima izuzetno teške političke prakse, radnička klasa glavnog grada »opominje posljednji put Vladu da ovome bezakonju stane na put dok ima vremena«. U isto vrijeme dok se u Ustavotvornoj skupštini birao predsjednik toga predstavničkog tijela, revolucionarne *Radničke novine* ustaju protiv moguće kandidature demokratskog poslanika dra I. Krstelja na to važno mjesto, o čemu se govorilo u Demokratskom klubu, upućujući na njegove progone radničkih boraca i poznato nekorektno držanje u Šibeniku.²⁰⁵

Suočen s jedinstvenom revolucionarnom frontom splitskog i dalmatinskog proletarijata, i očiglednom proleterskom klasnom solidarnošću ostalih jugoslavenskih zemalja, predsjednik Pokrajinske vlade morao je ustuknuti i u izmijenjenim političkim prilikama narediti da se Radnički dom isprazni, a njegove prostorije vrate radničkim organizacijama. I napokon, 28. prosinca 1920. godine ključevi poznatoga radničkog okupljališta bili su ponovo u rukama Ive Marića, predsjednika donedavno zabranjenog pokrajinskog radničkog sindikalnog vijeća. Da bi se otvaranju Radničkog doma, poslije punih osam mjeseci iscrpljujuće klasne borbe u kojoj je trijumfirala visoka proleterska svijest i zadivljujući proces borbe za očuvanje revolucionarnog jedinstva pod rukovodstvom Partije, dao što svečaniji ton i osiguralo prisustvovanje većine oduševljenih radnika zakazan je veliki javni zbor u kinu »Karaman« za nedjelju ujutro 2. siječnja 1921. godine, odakle bi manifestanti svečano krenuli do svog doma. Realizaciju toga radničkog scenarija, toliko dugo iščekivanog, grubo je prekinula zloglasna Obznana kojom je vlada Milenka Vesnića 29/30. prosinca 1920. zabranila rad cjelokupnom revolucionarnom radničkom pokretu u zemlji. Dugo pripremani napad buržoazije na KPJ i klasni radnički pokret dogodio se u vrijeme oseke revolucionarnog pokreta i jačanja vala reakcije u Evropi, uz smišljeno korištenje generalnog štrajka rudara, a pod izgovorom da rukovodstvo KPJ priprema prevrat u zemlji. Bio je to zapravo protuzakoniti akt samoobrane ugroženog režima, odgovor očajne buržoazije na političke uspjehe Komunističke partije i nezaustavljivo jačanje sindikalnog pokreta u kojem je bilo okupljeno oko 300.000 članova. Donošenje Obznane, a nedugo zatim i Zakona o zaštiti države, označava kraj uspješnog, ali kratkotrajnog legalnog djelovanja revolu-

²⁰⁴ AIHRPD, zb. MG — II/28-2/1, Sjećanja V. Jelaske.

²⁰⁵ *Radničke novine*, Beograd, br. 302, 303 i 304, 21. XII, 22. XII i 23. XII 1920; *Novi svijet*, br. 70, 28. XII 1920.

cionarnoga radničkog pokreta koji je naglo morao ustuknuti plaćajući dug svojim dotadašnjim revolucionarnim iluzijama, otvarajući u isto vrijeme novo razdoblje idejnog i organizacionog sazrijevanja KPJ u istinsku revolucionarnu avangardu radničke klase oslobođenu negativne idejne baštine prošlosti.²⁰⁶

Plakati Obznane konačno su u Dalmaciji legalizirali kontrarevolucionarni udar buržoazije koja je svoj ratni pohod protiv radničkih organizacija tu bila započela znatno ranije. Do donošenja Obznane, kako tvrdi jedan istaknuti partijski aktivist iz Splita, bilo je »već sve satrveno«, a da bi policija mogla ipak o nečemu referirati preselila se ponovo u Radnički dom, iz kojega je svega nekoliko dana i bila odsutna. Davni travanjki puč Pokrajinske vlade za Dalmaciju bio je svojevrsni preludij velikom obračunu konsolidiranoga buržoaskog režima s revolucionarnim jugoslavenskim proletarijatom. Instaliranje represivnog policijskog aparata u Radničkom domu trebalo je biti jasnim dokazom da je s proleter-sko-revolucionarnim pokretom konačno svršeno. Iluzija je, međutim, bila kratkotrajna.

Primljeno: 03. 01. 1985.

SUMMARY

CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF TRADE UNION MOVEMENT IN DALMATIA TO THE END OF 1920

Political and organizational uniting of proletariat in order to lead the labour movement in Dalmatia was a precondition for intensifying revolutionary class struggle; therefore the workers supported that process unanimously and decisively. Proletariat in Dalmatia, the product of a socio-economically and culturally underdeveloped milieu and specific circumstances for the development of class awareness, on the brink of Austro-Hungarian Monarchy, since 1917 had been predominantly leftist, what was proved in its unreserved support to the creating of Yugoslav workers' organizations. Having in mind the military tradition of the labour movement in Dalmatia and its resolute revolutionary line after the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was created, their success in gathering the working class in the Socialist Labour Party of Yugoslavia (communist), Central Labour Trade Union Council of Yugoslavia, Yugoslav Youth League of Communists, and women's communist movement, are not surprising. From the very beginning of their activity, the organizations of the Central Labour Trade Union Council achieved the closest programme, organizational and actional bonds with the Socialist Labour Party of Yugo-

²⁰⁶ V. B. Gligovičević, Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, *Istorija XX veka*, zb. radova X, Beograd 1969, str. 247—282.

slavia (communist); it means that the trade unions were an unseparable and integral part of revolutionary history of the Dalmatian communist movement, that the nature and character of trade union organizations were deeply political. The analysis of proletarians' military actions shows clearly their comprehension of the trade unions' role as an active political subject in the unique, both economic and political, class struggle aimed at abolishing the hired labour. Still, just at the time when revolutionary tension of masses had been on its top, the labour movement leadership remained reserved, preventing further straining of class relations and averting the ready working class from offering more energetic resistance to violation of their economic and political rights.

Young and greedy Dalmatian middle class was very quick in realizing just in militant and fanatic »bolshevik masses« the main danger for consolidation of its civil system. However, in the first half of 1919 it had made a series of political and economic concessions, tactically giving in to the revolutionary proletariat. Finally, the direct attack of consolidated Dalmatian middle class on the labour movement on April 26, 1920 happened at the time of general actional stagnation of revolutionary labour movement in Yugoslavia and the presence of allied controlling forces on the Adriatic. After the new regime became aware that proletarians in Dalmatia did not accept the existing social reality and that their critical attitude towards the middle class was articulated militarily in ever more open demands for its thorough transformation, the Provincial Government took as a cover for the counter-revolutionary blow the nonexistent evidence about the alleged enemy collaboration of the workers with Italians. The continuation of the active resistance of the great majority of revolutionary oriented proletarian masses in Dalmatia proved that the struggle against regime had never stopped and that in the depths of class political front there were such revolutionary potentials that could overcome all attacks of reactionary rulers.